احمد زکی ولیدی.

تورك وتاتار

═ تاریخی ═

انچی جزء

عموماً تورك خلقلرینڭ ، بابالرمز بلغارلرنڭ چنكز خان
توزوگان‌دولت طارالغانغه قدر اولغان عمومی حاللری ـ آلتون
اوردا ـ بر آز تفصیل ایله قزان خانلغی .

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

۱ نچی طبعسی .

سنه ۱۳۳۰ هـ.

ناشری : قزان ده

ملت کتبخانه‌سی ۱۳۲۷ — ملت مطبعه‌سی ۱۹۰۸

КАЗАНЬ
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ.
„Миллят“

1912

30 -

مقدمه

بزنك كتاب بازارلرمزده، يازلاچاق تاريخ كتابلرى اوچون
مأخذ بولورلق بايتاق اثرلر صاتله. بولارنك بارسيده، بر ايكى اثرنى
استثناء ايتكانده، مستفاد الاخبار بالالاريدر. اوشبو كونگه قدر،
هيچ بر كمسه، هيچ بولماسه شول بازارده‌غى كتابلردان جيوبقنه
بولسه‌ده بر اثر چغارمدى.

جريده‌لر، مجله‌لرده شوندى اثرگه احتياجنى شول قدر كوب
سويلديلركه، ايندى آنى اوقى اوقى يالقغان كشيلرده يوق توگلدر.
خلقنك باشينه كيلگان شول احتياجنك اوز باشمزغه كيلوى
سببلى (موندان اوچ يل ايلك)، كوب أثرلردن جيوب بز اوشبو
„تورك وتاتار تأريخى" اسملى أثرمزنى يازغان ايدك. ايندى
اول بو كون طبع ايتله باشلادى. بز كتابمز خلقنك احتياجن تمام
قاپلار ديب اويلاميمز، بلكه خلقنك احتياجن قاپلارلق مكمل أثرلر
موندان صوك چغارلر. كتابمز موندان صوك بو يولده چغاچاق
اثرلرنك نيگزينه برنچى طاش بولسه يارار.

بزنك تاريخمز، يعنى دنياده ظهورمزدن شوشى كونمزگه قدر
اوتكان حاللرمز، اوزنده‌گى زور واقعه ايله ايكى‌گه بولنه: برسى
چنگز خان توزوگان دولت بتوب، قزان خانلقلرى روسلر
طرفندن ضبط ايتلگانگه قدر اوتكان حاللردن، ايكنچى‌سى روسيا
تصرفينه كرومزدن اوشبو صوگغى كونگه قدر اولغان حاللرمزدن
عبارتدر.

34787
6442

بولاردان برنچی‌سینی بز استقلال، ایکنچی‌سینی محکومیت دوری دیب یوروته‌مز. هم اوشبو «تورك تاتار تاریخی» اسمی آستنده جیغان خدمتمزنی‌ده شول ایکی دورگه قاراب ایکی‌گه بوله‌مز. روسیا قولینه کرگانگه چیکلی بولغان استقلال دوری اثرنك اوشبو برنچی‌جزئینی، ایکنچی‌دور ایکنچی جزئینی تشکیل ایته.

بز اوشبو أثرمزنی قسقه‌غنه اولسون دیب بیك قسوب یازدق؛ لکن تاریخده بزنك اوچون مهم بولغان یرلرنی قالدرماسقه طرشدق. کتابنك اوّلگی جزئنده: چنکز دولتی، دشت قبچاقلر، قزانلر طارالغانغه قدر بزنك یعنی بزنك بابالرمز اولغان بورونغی تورك وتاتار خلقلرینك دنیا یوزنده هم آنده‌غی قوملر آراسنده توتقان موقعلری، غایت زور استعدادلری سایه‌سنده دنیا اوستنه ایتکان حکملری (که موندی حاللر هیچ بر قوم طرفندن کورلمگاندر) قسقه‌غنه روشده ذکر ایتلدی. ایکنچی جزئنده: بزنك روسیا حکومتی قولی آستنده طورومز، قزان آلنغاندن شوشی کونلرگه قدر بولوب اوتکان واقعه‌لر. مدنی بر مملکتنك اعضالری بولوب، اول مدنیت آلدنده نیندی حالتده طوردقمز، اول مدنیت ایله‌مناسباتمز، اول مدنیتکه آزلاب آزلاب قوشلوومز، عموماً تورك خلقلرینك صوڭغی زمانده‌غی حاللری حقنده اقتدارمز دائره‌سنده او گراند کمز معلومات قسقه‌چه ذکر ایتلور.

کتابنی یازغان وقتده کوب کتابلردن فائده‌لاندق ؛ حتی بعض جمله‌لر نیچه کتابلردن توزولدی. همه‌سینی کورستکانده کتاب ینه اوزنایاچاق اولدی. بزمأخذ ایتدکمز کتابلرنی بو اورنده اجمالا ذکر ایته‌مز. بعض بر یاتراق سوزلرنك گنه، شبهه بولماسون اوچون، مأخذلرینی تحت‌الخط یازدق.

مهمره‌ك مأخذلر اوشبو اثرلردر:

۱) مشهور فرانسوز مؤرخی Ленъ Кагенъ نك تورك تاریخی. ۱۸۹۷ نچی سنه ماسکاوده نشر ایتلگان ۸۰ صحیفه‌لك.

۲) مشهور ترك مؤرخی نجیب عاصم افندی‌نك شولوق لئون کاون‌نك تاریخنه قاراب کوب تکمیل ایله یازدیغی «تورك تاریخی» دیگان کتابی. ۱۳۱٦ نچی هجری‌ده استانبولده نشر ایتلگان ۵۵۱ صحیفه‌لك.

۳) مستفادالاخبار ۲ جزء. ۱ نچی جزئی ۱۸۸۵ ده ۱۸۹۷ نچی یل باصلغان ۲٤٦ صحیفه‌لك، ۲ نچی جزئی ۱۹۰۰ نچی یل باصلغان ۳٦۸ صحیفه‌لك.

٤) قزان دارالفنونینك آثار عتیقه جمعیتی‌نك مجموعه‌سی Извѣстія общества Археологіи, Исторіи и Этнографіи при Имп. Каз. университетѣ بو مجموعه ۱۸۷۹ نچی یلدان بیرلی چقماقده‌در. مونده شپیلافسکی، شیستاکوف، فیرصوف، صابلوکف، احمرف، اشمارین، فوکس، کاتانف، کبك عالملرنك بزنك تاریخمز حقنده کوب اثرلری چقدی.

Труды II го и IV го Археологическаго съѣзда (۵ въ Петербургѣ и въ Казани — اسمنده‌گی مجموعه مونده

لیخاچوف شیستاکوف، شپیلافسکی، ماژاروفسکی، رادلوف کبك عالملرنك اثرلری درج ایتلگان.

٦) قزان دارالفنونی‌نك Ученыя записки دیگان مجموعه‌سنده درج ایتلگان بعض اثرلر.

۷) پینیگین‌نك «اوتکانده هم حاضرده قزان» دیگان کتابی.

۸) ریبوشکین‌نك «مختصر قزان تاریخی» دیگان کتابی.

۹) ریجکوفنك «اورتا هم ایسکی دورلرده قزان تاریخنه عائد تجربه» دیگان اثری.

۱۰) قزان خانلغی وقتنده قزانده یگرمی یل قدر اسیر بولوب طورغان بر روسنك، «قزان تاریخی» دیب یازغان أثری. اول بو کتابنده قزان خلقلری سیونبیکه حقنده کوزی ایله کورگان حاللرنی حکایه ایته (۱).

۱۱) مراد افندی تاریخی ۲ جلد.

۱۲) شجرهٔ ترك أبوالغازی خان‌نك. قولمده‌غی نسخه‌سی، قزان دارالفنونی مطبعه‌سنده، ۱۸۲٤ نچی یلده زور قولده، لاتینجه مقدمه ایله، ۱۸۳ صحیفه‌لك بولوب باصلغان نسخه‌سی ایدی.

۱۳) براقغاوز - یفرون قاموسی.

۱٤) Труды восточнаго отдѣленія Имп. Русскаго Археол. Общества مجموعه‌سی. بو مجموعه ۱۸۵۵ نچی یلدان باشلاب ۱۸۷۵ نچی یلغه قدر ۱۷ جلد بولوب چقغان هم ۱۹۰۹ نچی یل ۱۸ نچی جزءی چقدی. بو مجموعه‌گه گریگوریف، واسیلیف، بیریزین، ویلیامینوف-زیرنوف، کبی کشیلرنك اثرلری،

(۱) بورساله‌نك بر نسخه‌سی قزان دارالفنونی‌نك کتبخانه‌سنده بار.

جامع التواريخ (رشيد الدين‌نڭ) ترجمه‌سى ، مانغولچه آلتان توپچى اسمنده‌گى كبى اثرلر كره .

Записки Восточного отд' Имп. Русскаго Археол. (١٥ общества. بو مجموعه ١٨٨٥ نچى يلدان بيرلى ٢٢ جلد كتاب بولدى. مونده خوالسون- بارون روزين، بارتولد، ميليورانسكى، رادلوف، واسيليف، ماررا، كاللاور،... ديگان كبك عالملرنڭ مقاله‌لرى، دا كلادلرى درج ايتلگان .

١٦) يازيكوفنڭ ترجمه‌سى اولغان Собраніе путеществій къ татарамъ ديگان اثرى. ١٨٢٥ نچى يلغى نشر .

١٧) قزانده باصلغان تواريخ بلغاريه، داستان نسل چينگيز خان ديگان كبك أثرلر .

احمد زكى وليدى

بسم الله الرحمن الرحيم

مدخل

تورك خلقلرى.

تورك ديگان سوز، بوكونده آسيانڭ تونگى ياق يارطيسنده هم غربنده، ياوروپانڭ شرق قسمنده تركلك ايته، برتل ايله سويله‌شه طورغان زور بر ملتنڭ اسميدر. تورك خلقى بوكونده تورلى اداره آستنده تورلى روشچه (كوچمه هم اوطورمه) معيشت ايته‌لر. بولارنڭ ايڭ كوبسى زور روسيه حكومتى تصرفنده، برقسمى قطاى حكومتى تصرفنده تركلك ايته‌لر؛ اوچنچى برقسمى غرب طرفنده (ياوروپا وآسياده) تركيه (عثمانلى) حكومتى‌نڭ ايه‌لرى بولغان توركلرنى تشكيل ايته‌لر.

روسيه تصرفنده‌غى توركلر: قزان خلقى، ميشار، باشقرد، نوغاى، قريم، قومق، قافقاز (آذربيجان) توركلرى هم اورتا آسياده‌غى سارت، اوزبك، قولجه، تارانچى خلقلرى. بولار مدنى معيشت ايته‌لر.

قرغز— قازاق، توركمه‌ن، عموماً سبر تاتارلرى ديب آتالا طورغان، آلتاى، تله‌وت، شور، صاغاى، قاراغاس، آباقان، چوليم، قزيل، ياقوت توركلرى. بولار كوچمه معيشت ايته‌لر.

قطایده‌غیلر: شرقی تورکستانده‌غی کاشغر تورکلری هـم شرقی مغولستانده‌غی اوریانخای (سایان) تورکلری.

ترکیه حکومتینی تشکیل ایتکان تورکلر اوزلرینی عثمانلی دیب آتیلر هم ترك (۱) اسمی ایله گنه‌ده یوریلر. مدنی ترکلك ایته‌لر.

تورك خلقلرینڭ همه‌سیده (دیه‌رلك) اسلام دیننده‌لر؛ تیك سیبیریاده‌گی بعض‌قبیله‌لر اوزلرینڭ ایسکی عادتلرینی مجوسی‌لکلرینی صاقلیلر وبعضلری صوڭ وقتلرده رسماً خرستیان دیننده اعتبار ایتله‌لر.

تورك خلقلرینڭ زور بر ملت، زور بر حکومت تشکیل ایتوب، بر برسی ایله قاتشوب، براوك ادبی تل ایله یازوب برگه ترکلك ایتولرینه بیك کوبدن توگل (زور تورك حکومتی (۲) موندان آلتی یوز یللرغنه ألگه‌ری بتدی)؛ اوشبونڭ اوچونده تورك خلقلری نیقدر کوب ونیقدر طاراو، بر برندن یراق ترکلك ایته طورغان بولسه‌لرده همان براوك تل ایله سویله‌شه‌لر. قطای چیگنده ترکلك ایته طورغان تورکلر بحر سفید یارلرنده‌غی تورکلر ایله تیز آراده طانشوب اوز آرا ترجمانسز سویله‌شه آلالر.

بیك ایسکی‌زمانده همان تورك بولاتوروب حاضرده تورکچه سویله‌شمکان، تورك دیب یورتلمگان بعض قوملر بار. آلار:

---

(۱) یاۋروپا علماسی عموما تورك خلقلرینه اسم بولغان تورك اسمینی «Тюркъ»دیب، استانبول تورکلرینه‌اسم‌بولغان‌تورك سوزینی Туркъدیب، آیروب یازالر، بزده اوشبونی‌رعایه‌ایتوب‌عمومی‌اسمنی«تورك»دیب، استانبوللرغه بولغانده «ترك» هم «ترکیه» دیب یازامز. بوایکی «تورك» هم «ترك» سوزلرینڭ اصلی همانده بر، شولوق «تورك» سوزیدر. تیك یاگلشدن صاقلانوب آیرلغان. (۲) یعنی چنکز خان توزوگان دولت.

۱) یا بیك ایسكی زماندن بیرلی مركزدن (یعنی تورك مملكتینك اورتاسندن) بیك یراق وآیرم طورغانلر، باشقه تورك قوملر ایله قاتشماغانلرده بارا بارا تللری تمام اوزگه‌رگان خلقلر، ۲) یا كه ایكنچی بریات خلقلر آراسنده طوروب اوز تللرینی، قومیتلرینی اونوتقان خلقلر، ۳) یا كه چیت خلقلرغه كورشی بولوب طورولری سببلی اوز تللری تمام اوزگه‌رگان قوملردر.

برنچیلری: فین، چیرمش، آر، واغول، قارل، أست، بیرماك، موردؤا، زیریان، لاپار، سامایید خلقلریدر. بولار عموماً فین دیب آتالالر.

ایكنچیلری: ایران خلقلرینه قاتشوب ایرانیلاشقان، قطایلرغه قاتشوب قطایلانغان، هندده هندیلاشكان خلقلر. هم غرب طرفنده‌غی اصلاؤیان قوملرینه قاتشوب اصلاؤیانلاشقان بلغارلر.

اوچنچیلری: قطای مملكتی ایله چیكده‌ش بولوب تلده نیده تمام باشقه بر یول آلغان مانغول خلقلری هم آلارنك بوریات، تونغوس، قالمق، استاك، چوقچا، كیلاك دیگان كبك قبیله‌لری، قطاینك هم یاپونلرنك كورشیلری بولغان قورا یارم آطه‌سی تاتارلری، مانجورلر، هم فینلر ایله كورشی طورغان چواشلر، غربده‌گی اصلاؤیانلر آراسنده طورغان ماجار (وینگر) خلقلرندن عبارتدر. بوخلقلر، تاریخده‌بر گه‌قایناب برتورك خلقی اولوب یورسه‌لرده‌بو كونده تلده، دینده، معیشتده‌باشقه توركلردن آیرم بولغانلری اوچون تورك دیب آتالمیچه اوزلرینك اسملری ایله فین، مانغول، مانجور، قورا، بلغار، ماجار (وینگر) دیب آطالالر.

I

بورونغی زمانده تورك خلقلری.

بورونغی تورکلرنگ وطنلری - معیشتلری - دینلری - عرف وعادتلری - آلاردن قالغان أثرلر - هونلر - توکیولر - تورکلر هم عربلر .

تورك خلقلرینك معیشت ایتکان اورنلری: تورك خلقی، دنیانك ایك ایسکی خلقلرندن اولوب ایك شهرتلیلریدر. تورکلرنك ایك اوّل دنیاده ترکلك ایته باشلاغان اورنلری، شمالی آسیانك آلتای طاغلری واصّیق کول تیره‌لرنده‌گی یرلردر. زمانلرنك اوتوی ایله آلار کوبه‌یوب اوشبو اورنلردن طارالدیلر. غرب طرفندن بالطیق وقارا دیڭزلر، شرق طرفنده الوغ محیط هم آخوط دیڭزلری، جنوب طرفندن قافقاز وهیمالایا وهندوگوش طاولری، مغولستان چوللری، تورکلرنك بیك ایسکی زمانده طارالوب اوطورغان جیرلرینك چیکلریدر.

تورکلردن ایلگه‌ری اوشبو کیك یرگه هیچ کمنك خواجه‌لق ایتدگی معلوم توگلدر. بو مملکتنك بر أوچندن ایکنچی اوچینه تورکلر نیچه یللرده غنه چغا آلغانلر. اول نهایه‌سز مملکتنك غرب طرفنده‌گی صاز لقلرنده پیتربورغ، ماسکاو دیگان کبك، شرقده‌گی نهایه‌سز صحرالر اورتاسنده تومسکی، ایرکوتسکی، ڤلادیڤاستوك، خابارووفسکی سیمی پالات، دیگان کبك حسابسز کوب، بای، زور قالالرنك توزولوی وبوشهرلر آراسنده دنیالر اوزونلغنده تیمریول سلسله‌لری قورولووی، روس، نیمس، فرانسوز،

انگلیز، دیگان کبك،اول وقتلرده ئلی بولماغان خلقلرنڭ اول، قوشلر اوچوب اوچینه یبته آلمی طورغان مملکتنڭ بر اوچندان ایکنچی اوچینه تیمر چبقلر طارتوب، آوزغه آوز قویغان کبك سویله‌شوب طورولری بلکه اول وقتده‌غی تورکلردن هیچ برسینڭده خاطرینه‌ده، خیالینه‌ده، توشینه‌ده کیلمه‌گاندر. اول زمانلرده تون شیکللی قارانغی اورمانلر آراسنده وحشی حیوانلرغنه، آچق اورنلرده نهایه‌سز صحرالرده، بولونلرده صو بویلرنده، تورك خلقلرینڭ کیبه‌نلر توسلی بولغان تیرمه (کیزاوی) لری گنه کورینه‌لر ایدی. غربده دنیپر، دون، ایدل بویلرنده؛ شرقده تیانشان طاولری، بایقال کولی، اورخون، آمور یلغه‌لری تیره‌لرنده کیك بولونلقلرنڭ اوزون اوسکان اوله‌نلری آراسنده بزنڭ بابالرمز اولغان تورك خلقلارینڭ حیوانلری غنه یوریلر ایدی.

ایسکی زمانده تورك جمعیتلری: (۱) تورکلر، ایڭ اوّلگی عصرلردن بیرلی اوك باشقه قوملر کبك تورلی آتا بالالری بولوب تورلی قبیله‌لرگه بولنمه‌دیلر. تورکلرده باشقه خلقلر کبك تورلی عشیرتلرگه، قبیله صمان جمعیتلرگه‌بولنوب تورلی اسملر آلورلر ایدی؛ لکن بو اسملر آلارده، باشقه قوملرده اولغان کبك. بر آتانڭ‌بالالارندن یاصالغان قبیله‌لرنی کورسه‌تمه‌دیلر. تورکلرده‌گی تورلی جمعیتلر،تورلی وقتلرده، تورلی اسملرایله اوشبو یوللر ایله آتالوب کیلدیلر: ۱) بربر توره، خان، قاآن کبك رئیسلر،

---

(۱) بو باب حقنده، موسیو Ленъ кагенъ کتابینڭ ۹-۱۰ بیتلرنده؛ نجیب عاصمنڭ تاریخنده ۳۷—۴۳ صحیفه‌لرنده‌گی مقاله‌لرندن هم В. Д. Смирновъ نڭ «Исторія Турецкой литературы» دیگان کتابنده‌غی سوزلرندن فائده‌لاندق.

قوماندانلر قولی آستینه جیولغان جمعیتلر، شول رئیسلرنڭ اسمی ایله آت آلالر. بوروںغی وبو کونده‌گی تورکلردن، اوغوز، ماغول، جوجی، چغتای، اوزبك، سلجوق، عثمانلی، نوغای دیگانلری فقط اوزلرینڭ الکده‌گی رئیسلری اسمی ایله آتالغانلر. ۲) یاکه تورکلر اوزلرینڭ جیولوب اوطورغان اورنلری، یرلری، صولری ایله آتالالر. مثلاً ایسکی ویا ڭی تورکلردن قپچاق، بلغار، کاشغر، قریم، آلتای، قزیل، سایان، قاراغاچ، توبل، نهایت سبر دیـگان کبك اسملر بارسی‌ده صو و یر اسملریدر.

قپچاق بزنڭ ایسکی تلده بوشلق صحرا دیـگان سوز. دون صحرالرنده هـم خزر دیکزینڭ شرق طرفنده‌غی صحرالرده بوشلقلرده ترکلك ایتکان تورکلر هروقت قپچاق دیب آتالغانلر (۱). اولوغ صو بوینده تورغان تورکلر بلغار دیب، ایدل قاما بلغارلری، دونای بلغارلری، قوبان بلغارلری دیب آتالغانلر، (۲) قریمده‌غیلر قریم دیب آتالغانلر ۳) یاکه بعض قوملر اوزلرینڭ معیشتلرینڭ روشلرینه، اوزلرینڭ حاللرینـه قاراب اسم آلغانلر. مثلاً ایسکی تورکلرده بر یرگه اویوشوب شـهرلر قوروب ترکلك ایتکان تورکلر اویغورلر دیب آتالغانلر. اگر تورلی جمعیتلر آراسندن بربر سبب ایله قاچوب کیتکان، هیـچ خانغه، قاآنغه بوی صونمی یورگان قبیله‌لر قاچاق = قازاق - قرگیز دیب آتالغانلر. تورك جمعیتلرینه ایلـکگیدن قوتلیره‌ك برقوماندان قاآن ظهور ایتسه، آلار الـکیگی

(۱) تورکستانده عمودریا هم ایلی یلغه‌لری آراسنده‌غی اورنلرنی قطایلر هیونغ نو، ایرانلر توران دیلر ایدی. بو اورنڭ غربنده‌گی بوشلق قپچاق دیب غربنده‌گی بوشلق قوبی غوبی دب آتالورلر ایدی. هر ایکیسی بوشلق معناسنده.
(۲) بو سوز ن. ف. کاتانف نقی‌در.

اسمنى طاشلاب يا كا قوماندان اسمى ايله آتالغانلر؛ مثلاً بر قوم باشده جوجى ديب صوكندان ينه اوزبك ديب آتالغانلر. ايكنچى برلرى باشده سلجوق ديب صوكندن عثمانلى ديب آتالالر، ياكه طورغان اورنلرينك معيشتلرينك اوزگەروى ايله اويغورلر قازاق، قازاقلر اويغور، قپچاقلر بلغار، بلغارلر قپچاق آتالالر. اوشبو حاللر اوچراغان وقتده چيت خلقلرغه، فلان تورك قبيلەسى بار ايدى اول منقرض اولدى بتدى، ديگان كبك كورينه؛ حالبوكه جمعيتلر اسملرين گنه آلماشدرغان بولالر. اوشبونك اوچونده توركلر تاريخده تورلى قبيلەلرگه بولنوب هر قبيله اوز باشينه تفتيش ايتلمى بلكه جملەسى بر يولى هر بر «تورك» اسمى آستنده ذكر ايتلەلر.

بورونغى توركلرنك معيشتلرى: تورك خلقلرى تاريخنك بلمەگان وقتلرندن بيرلى اوك معيشتده ايكنچى باصقچ بولغان(۱) كوچمه ـ بدوى تركلك ايتوب كيلگانلر. حتى خارجى سببلر تصرفينه كرمەگان تورك قبيلەلرى بو كوندەده عين شول معيشتنى ايتەلر. بو كونده قازاقلرنك، قالماقلرنك تركلكلرى موندان ٤-٥ مك يل ايلگەرگى تورك خلقلرينك معيشتلرينى كورسەته (۲). بيك

(۱) معيشت اوچ باصقچ ايتوب اعتبار ايتله: برنچى وحشى تركلك، ايكنچى بدوى، اوچنچى مدنى تركلك.

(۲) قطاى مؤرخلرى ميلاد عيسىدن ۲٤ عصرلر مقدم تورك خلقلرينك كوچمه حالده معيشت ايتكانلرين يازالر.

طبیعی، تورك خلقلری خارجی سببلرگه اوچراماغانده (١) موندان صوڭ دخی‌نیچه عصرلر همیشه‌شول معیشتلرنده دوام ایته‌رلر ایدی. چونکه تورکلرنڭ اوطورغان یرلری شوندی؛ اول یر تورکلرنی شول کوچمه معیشتدن یوغاریغه مدنی ترکللك‌گه چغارغه، شهرلر آوللر قصبه‌لر بناء ایتوب علم ومعارف ومدنیتده ترقی ایته‌رگه ایرك بیرمه‌گان.

خلقلرنی یرلری تربیه ایته: یاۋروپا خلقلرینی اوزلرینڭ یرلری‌دیڭزلری، یلغه‌لری، سودا ایته‌رگه‌تورلی خلقلر ایله قاتشوب، تورلی‌معیشتنی طانوب، مدنیتده‌علمده معارفده‌ترقی‌ایته‌رگه کوچله‌دی.

یرلرینڭ طارلغی یاوروپالیلرغه بدوی ترکلك ایته‌رگه ایرك بیرمه‌دی. بارغان‌صاین خلقنڭ کوبه‌یوب معیشت اوچون‌اول کچکنه یرلرگه چه‌چلگان ایگنلرنڭ یتشمه‌وی، اول خلقلرغه معیشتده دخی نیندی‌اوڭغایلی‌یوللر بولسه‌شولارنی أزله‌رگه مجبور ایتدی. شونلقدان اول یرنڭ خلقیده، معیشتیده، علمده ترقی ایتدی. اول زمانلرده بیك مدنی‌صانالغان ایران‌وقطای مملکتلری ینه‌عین یرلرینڭ هم دنیالرینڭ تربیه‌سی آرقاسنده‌مدنی‌بولغانلر. تورکلرنڭ‌اورنلری‌یرلری‌محیطلری بتونله‌ی باشقه: آلارنڭ یرلرنده بر چیکسز قوریلق دیڭزی. شرقده محیط دیڭزندن غربده قاربات‌طاغلری، بالطیق وقارا دیڭزلرینه‌قدر

(١) خارجی سببلر دیب بو اورنده مدنی قوملرنڭ بدوی‌قوملرنی اول معیشتدن‌چغارورغه کوچله‌ولری، مدنیت‌وعمران اشلرینڭ،مثلا شهرلر، تیمر یوللرنڭ بدویت‌عالمینه‌طارالولری‌نه‌ایتیله‌در. مثلا روسلر سیبیریاگه تیمر یول صالدیلر،شهرلربناء ایتدیلر، ایندی سیبیرده‌گی بدوی خلقلرنی مدنیتکه چغارغه اوندیلر. قازاقلرنی آوللرغه اوطورتوب مدنی ایته‌رگه تلیلر. بولار همه‌سی خارجی سببلر بولور.

تیك کشیسز بوز دیگزلرینه آغاطورغان یلغه‌لر هم کوب بولماغان داخلی کوللردن باشقه هیچ بر ره‌تلی یول یوق. سودا، تجارت، مدنیت، علم—یولسز یورمیلر.

آلار بر مرتبه کوچمه معیشت باشلادیلر، اول آلارغه جیتدی. مملکت کوك شیکللی کیك، حیوانلری آلارغه ایت، قمز، سوت، قایماق، مای بیره‌لر. آیاقلی حیوانلر آلارنك بارلق مملکتی؛ آلارغه حیوانلرنك کیفی اوچون اورندان اورنغه کوچوب یورورگه کیره‌ك بولغان؛ جای کونی قارنك کوب بولوب یاتقان اورنلرینه یعنی اوله‌ننك یخشی اورنلرینه شمالغه تابا کوچه‌رگه کیره‌ك بولسه، قش کونی قاربولمی یا آز بولا هم حیوانلرغه تیبن (۱) اوچون اوڭایلی اورنلرغه کوچه‌رگه طوغری کیله. جای کونی اورال طاولرنده ترکلك ایته‌کان تورکلر، قش کونی سر دریا بویلرنده بولورلر ایدی (۲). اوبی، ایرتش بویلرنده‌غیلر، قش کونی تیانشان طاولری تاریم یلغه‌لری یاغینه کیته‌رلر ایدی(۳). شولای ایتوب آول شهرلر بنا ایتوب معیشت ایته‌رگه اوڭایلق طابا آلمادیلر. تورکلرنك بعض قا آنلری تورکلرنی مدنی ترکلك گه کرتور اوچون سعی ایتوب قاراسه‌لرده بولمادی.

تورکلر آراسنده تورلی وقتلرده تورك‌تلی اوچون تورلی یازولر چقدی. تورلی قا آنلر وقتنده تورلی ادبی علمی اشلرگه شروع ایتوب

---

(۱) تیبن دیب تورکلر حیوانلرنڭ قش کوننده یوغا قارنی تیبوب اوله‌ن آشی طورغان اورنلرین هم حیوانلرنڭ تیبوب آشاولرن آتیلر.

(۲) مستفاد الاخبارص ۱٥۱ و ۱٥۷. جلد ۱نچی (۱۸۹۷ نچی یلغی باصمه‌سی) قارالسون.

(۳) تیانشان آزیاده مشهور طاو، تاریم تورکستانده مشهور یلغه.

قاراوده بولدی، لکن همه‌سیده وجود عالمنده اوزاق دوام ایتمه‌دی. فقط قالن طاش دیوارلر واسطه‌سی ایله‌گنه صاقلانا طورغان مدنیت وعلم أثرلری، تورکلرنك کیزتیرمه‌لری اچنده تیز وقت أچنده یوغالا بته‌لر ایدی.

تورکلرنی کوچمه معیشتکه کوچلی طورغان یرلرینك دخی بر خاصیتی آنك بعض اورنلرینك‌غنه ایگن‌اوچون اوکغایلی اولوب، خلقنك‌جیولو وینه‌ایك‌موافق بولغان اورنلرینك ایگن ایگه‌رگه اوکایسز محصولسز بولوویدر. مدنی‌ترکلك‌ایته‌رگه‌موافق اورن‌طابقان‌تورکلر بیك‌راحتله‌نوب‌تارانچی اولولرایدی (١) آشلق‌چاچارلرده سوداغه تجارتکه کرشورلر ایدی. اوشبونك اوچونده ایگن اوچون، سودا اوچون اوکغایلی بولغان اورال ایدل طرفلرنده ترکلك ایتکان‌بلغار تورکلری، تیانشان طاولری، حاضرگی کاشغر تیره‌لرنده‌گی ترکلك ایتکان اویغورتورکلری بیك‌ایرته مدنی‌ترکلك‌گه‌باشلادیلر. نیچکده علمگه، معارفگه، مدنیتگه زوراستعدادنی مالك بولغان تورکلرنك کوچمه ترکلکده طورولری‌اوز اختیارلری‌ایله توگل ایدی(٢)، بلکه یرلری، دنیالری، محیطلری مجبور ایتکاندن ایدی (٣).

تورکلر هر نیقدر کوچمه بولسه‌لرده آلارنك اول کوچمه لکلری اچنده مدنیتنك هر نرسه‌سی دیه‌رلك بار ایدی. آلارجمله‌سندن منه اوشبو نرسه‌لر اولورلر: ملی ادبیات، مدنی قوملرده بولمی طورغان حکمت وفضیلتلرنی شامل بولغان خلق ادبیاتی، ملی وفقط اوزتللرینك خاصیتلرینه قاراب توزولگان حرفلر، ألفبا، یازو، ملیت — وطنغه محبت — دنیاده طوروروغه اوستالق، تدبیر.

---

(١) تارانچی، ایگنچی دیگان سوز. (٢) و (٣) لئون‌قاون، ص ١٢.

خلاصه: توركلر، كوچمه قوملر صورتنده مدنی‌تركلك ايتكانلر.

بورونغی توركلرنك طبيعت واخلاقلری: طبيعت واخلاقلری ايله توركلر انسانيت تاريخنده ايك مهم اورننی آلغانلر. توركلر فوق العاده بهادر، طازا بدنلی، هر اشكه استعدادلی، كوڭللری كوتـه‌رنكی، آدملرگه اوستون اولوغه آرتق درجه‌ده حريص خلقلر ايدی. آلارنك تاريخده ايك زور شهرتلری صوغش اشلرنده كورسه‌تكان بهادرلقلرنده‌در. توركلرنك تركلك ايتكان وطنلری، كيك بولونلقلر، صحرالر هم اول يرلرده‌گی معيشتنك تربيه‌سی، قمزی، مايی، شورپاسی، آلارنی شوندی بهادر ايتوب، آلداوغه، حيله ومكرگه قطعياً احتياجسز، آدملرگه اوستون اولورغه حريص ايتوب اوسدردی.

اول زمان شوندی صوغش زمانی ايدی، اول زمانده صوغش مودا ايدی؛ توركلرده، شول زمانده مودا بولغان اشده آلغه چغارغه طرشقانلر هم آلغه چقغانلر. توركلرنك صوغشقه محبتلری بيك‌قوّتلی ايدی: آلار اوزلرينك اولكلرينك قبرلـرينه، شول اولـگان كشی عمرنده نيچه كشی اوترگان شول قدر طاش قويارلر، ياكه طاشقه آنك صوغشلرده كورسه‌تكان همتلرينی يازارلر ايدی. صوغش اشلرنده ياردم ايتدگی اوچون تيمرنی حرمت ايته‌رلر ايدی، صوغش اورنندن قـاچقاننی آصارلر، آوروب اولمكنی‌مكروه كوررلر ايدی. ساسانغ چه‌چه‌ن (۱) ديگان‌بورونغی

۱) ساسانغ چه‌چه‌ن، ۱۶۶۲ده توركلر وماغوللرنـڭ تاريخنه عائد بيك مهم‌اثر يازغان مؤرخدر. ساسانغ چه‌چه‌ن‌نـڭ اثری ۱۸۲۹نچی يل پيتربورغده Шмидтъ طرفندن ترجمه ايتلوب باصلدی.

تورك مؤرخی تورکلرنك اوشبو مقاللرینی حکایه ایته: «کشی اویده طووار صوغش اورننده جان بیرور».

تورکلر صوغش اورننده بیك مهر بانسز، صلح‌وقتنده فوق‌العاده یومشاق وآچق یوزلی ایدیلر. بر عرب شاعری موندی طبیعتنی اوشبو شعر ایله کورسه‌ته:

..... قوم‌اذا قوبلوا کانوا ملائکة وان هم قوتلوا کانوا عفاریتا(۱)

بورونغی تورکلرنك طبیعت واخلاقلری حقنده جاحظ اسمنده عرب محرری اوشبو سوزلرنی ایته: «تورکلر اوچون آت اوستلرنده دشمان عسکرلرینی احاطه ایتو، کاتب اوچون کاغدلر آقتارمق کبی؛ دشماننی تیز وقت تارمار ایتوب طاشلاو، جون توب طاشلاو قیلیندندر. عالی همتلی اولدقلری اوچون، بولار صوغشده هیچ‌فرصت کوتمه‌سلر، حیله ایتمك آلدامق خاطرلرینه‌ده کیلمه‌س. یر یوزنده صوغشلردن هیچ ضرر ایتمی طورغان خلق فقط تورك خلقلریدر. تورکلر تملق، نفاق، غیبت، ریا، حاکملرگه جاسوسلق ایتمك، نمامت، یالغان سویله‌و کبی یامان خلقلرنی بلمه‌سلر (۲).»

(۱) یعنی بوتورکلرشوندی خلق، آللارنده طورساك آلار فرشته کبك (یعنی خلق‌وطبیعت جهتندن)؛ اگر صوغش اشینه کرشسه‌لر آلار عفریتلر کبك. بیتنك باشی:

وفتیة من کماة الترك ما ترکت * للرعد کباتهم صوتا ولا صیتا

یعنی بهادر تورك یکتلرینك صوغشلرده کورستکان غیرتلی هجوملری وقتنده چقغان طاوشلر آلدند، کوك کوکراگان طاوشلر ایشتولمی.

(۲) تورکلرده‌گی بوحال آلارنك بهادر وهر أشنی اوز باشلرینه اشلی آلغانلرندن کیلگان. یالغانچیلق، غیبت، نمامت، عاجز خلقلر آراسنده معروف بولا.

تورکلرنك دين، عرف وقانونلری: تورکلرنك اوزلرينه آيرم بيك ساده دينلری وار ايدی؛ آلار يرنك کوکنك يعنی بتون عالمنك آدملرگه ايك شفقتلی تکری اولووينه ايمان ايدرلر ايدی. طوپراق، صو، اوت، آغاچ، تيمر کبی نرسه‌لرگه حرمت ايدرلر، دنيا أشلرنده، بيگره‌ك اوزلرينك يارانا طورغان صوغشلرنده ياردمی اولدقندن تيمرنی هر نرسه‌دن آرتق حرمت وتعظيم ايدرلر، اسملرينه هم آنی قوشوب آتارلر ايدی (١).

وفات ايتکانلرگه قربانلر چالورلر، وآرتق درجه‌ده قايغوررلر وقبرينه طاشلر قويارلر، بيوگره‌ك آدملرنك طاشلرينه آنك ترك وقتنده‌غی يخشيلقلرن يازار ايديلر.

تورکلرده صوغش ايتمك اوزی بر اولوغ يگتلك صانالدقندن اول صوغش قوميت ومليتدن دفاع ايدو (يعنی اوز مليتنی ياقلاو وحمايه ايدو) کبی مقصودلر ايله چيکله‌نمه‌گان ايدی. اوشبو سببدن آلار أوزلرينك کورشيلری قطای وايرانلرغه هر وقت أجرتلی عسکر (يعنی آقچه ايله يااللانغان عسکر) اولوب کررلر، واوزلرينك قوم ومللترينه قطای وايرانلر ياغندن صوغشورلر ايدی.

تورکلرده دين ومذهب تعصبی تأثيرلری اولمادقندن آلار أوزلری آراسنده بر برسينه ياکه باشقه قوملرگه قارشو هيچ بر روحانی عداوت صاقلامادیلر.

---

(١) بزنک خلقده‌غی تيمرخان، تيمربای، تيمرجان کبی اسملر بورونغی عقيده‌نک جيلیدر.

تورکلرنك عمومی أچنده بيك ساده اولغان قانونلری وار ايدی. بو قانونغه اطاعت ايتوده پادشاه ايله كتوچی بر درجهده طوتلور ايدی. مثلاً فساد ايتكان، قانونغه قارشقان، خيانت ايتكان، ايرلی خاتونغه قول تيگزگان کشيلر اعدام ايدلور (اولترلور)؛ برهوينی جراحتلهگان آدملرگه بونك مثلی ايدلور؛ اوغرلاغانلرغه اون مثلينی ويرورلر؛ قز بر يگتنی اوزينه تيك كورب وارور ايسه، آنا آناسی قايتارا آلماز ايدی.

تورکلرنك هر بر كچكنه كچكنه جيونلری أچنده آقا ديب يورتله طورغان بر اولو غلری اولور ايدی. ياش قارت جملهسی اوشبو آقاغه اطاعت ايتو، آننك سوزندن چقماو لازم أيدی. اگر قانونلرغه رعايه ايتوده بربرسی قصور ايتسه، جزاسی اوشبو آقا وجمعيت قولنده ايدی. تورکلرده نسل قرابتندن باشقه ينه قان قرداشلغی اولور ايدی. ايكی تورك، آرالارنده هيچبر نسل قرابتی بولمادغی، ايكيسی ايكی تورلی اويماق (۱) قه، ايكی اولوس (۲) گه منسوب اولدقلری حالده بربرسی ايله آندايتشوب قرداش اولورلر ايدی. آند ايتشو بو روشچه بولور ايدی: قرداش اولاچاق ايكی كشی قوللرندن آزغنه قان چغاروب سوتكه يا قمزغه طامزورلر ايديده، شاهدلر حضورنده، ايكيسی شول سوت يا قمزنی اورتاقلاشوب اچهرلر ايدی. تورکلر مونی آند ايچمك ديب، شوندی روشچه قرنداش بولونی «قان يالاشوب قرنداش بولو» ديب آتارلر ايدی. موندی قرنداشلك تورکلر اوچون

(۱) اويماق ديب تورکلرده بر خلق جيونی، جمعيت، قبيلهگه ايتله.
(۲) اولوس ـ خانلق، مملكتنك ، بر قسمی معناسنده، اولوش ديگان سوز.

نسل قرابتندنده مهم اورن طوتار ایدی. ایکی قرنداش ایکی قبیله‌گه خان بولسه‌لر عمر بویی قرنداشلکنی صاقلارغه، دشمانلاشماسقه تیوش ایدیلر. یا که خان بولماسه‌لر ایکی اویماقنك صلاحی اوچون ایکی یاقدان نیچکده طرشورغه تیوش ایدیلر. قان قرنداش باری بر نسل قرنداش اورننده طوروب، نسل قرنداشینه بولا طورغان هر حکم قان قرنداشلرینه‌ده یوری ایدی.

تورکلرده وارث بولو حاضرگی زمانده‌غیغه تمام باشقه روشچه بولغان: آتا اوزینك مالینك ایك کوبن بالالاری آراسندن یا ایك کوچلی، قوتلی‌سینه (۱) بیرگان، بو وقتده ضعیفلر آز اولوش آلغانلر. یا که آتا اوزینك مالن بالالرندن ایك کچوگینه بیرگان بوته‌نلری واق تویه‌ك ایله گنه قالا طورغان بولغانلر.

تورکلرده اوشبو صوڭغی وراثت سببلی زور واقعه‌لر بولغالاغان: کوب وقتده میراثدن اولوشسز قالغان اوغللر، اوزلرینك یرلرین طاشلاب، اسملرین یوغالتوب چیتکه کیته وایکنچی اویماق یا اولوشده بربر معتبر کشی‌گه باروب اوغل بولوب یازلا هم «آتسز»دیب آتالا طورغان بولغانلر. بر برخان یا که قاآنغه اوغل بولغان «آتسز» لر، کوب وقتده خاننك عسکری ایله مملکتلر فتح ایتوب زور قاماندیر بولالرده، اوزینك قرداش روغلرینی باروب قولینه آلا طورغان بولغانلر. تورکلرده ایك زور خانلر «آتسزلر» در. (۲)

---

(۱) تورکلرده قوت اقتدار دیگان سوز، بتون سعادت، بخت دیگان معنانی آڭلاتا.

(۲) تورکلرده‌گی سلجوق، بابر، آلب تکین کبی زور حکمدارلر باشده آتسز بولغانلر. چنگز، تیمرلنك، ارطغرل کبیلر باشده کچوك امیرلر وپادشاهلر حضورنده خادملرگنه ایدیلر. (لئون قاهون ص ۱۴ — ۱٦ ده، نجیب عاصم ص ٦۲ — ٦۳ ده).

بورونغی تورکلرنك کورشی قوملری ایله مناسبتلری.

بورونغی تورکلرنك یخشی ویامان مناسبتلرینك ایك کوبسی آلارنك ایك یاقین کورشیلری بولغان قطایلر ایله، مونك صوگنده ایران حکومتی ایله، اوچنچی درجه‌ده غرب طرفنده‌غی کورشیلری بولغان یاؤروپا خلقلری، روما ایمپیراطورلقلری ایله‌اولدی.

تورکلرنك قطایلر ایله مناسبتلری بیك‌ایسکیدر. بولاردن تـاریخده میلاد عیسی‌دن ۲۳ عصر مقدم بولغان واقعه‌لر معلومدر.

بولارنك ایك کوب مناسبتلری صوغش‌دن عبارت اولور ایدی. تورکلر کوب وقت قطایلرغه باردیلر، مملـکتلرینی آلدیلر، قطایلرغه خانلق ایتدیلر. کوب وقت قطـای ایمپیراطورلری تورك قاآنلرینه قدا قداغیلق مناسبتی عرض ایدوب صلح صورارغه یا که تورك قاآنلری نفوذنده قالورغه مجبور اولورلر ایدی. لـکن مونك ایله برابر تورکلر قطای خلقلربنی اوزلرینه قرداش دیب بلورلر وچیت قوملردن قطایلرغه قول اوزاتدرماسلر ایدی.

بورونغی تورکلرنك صوغش‌اورنلرنده دشمانلرینه کورسه‌تـکان سلطه‌لری بیك مشهوردر. قطای وایرانلر آراسنده تورکلر حقنده بیك قورقنچلی حکایه‌لر سویله‌نور ایدی. آلار اوچون تورکلرگه صوغش ایتمك عادتده اولم جزاسینه حـکم ایتلمك ایله برابر ایدی.

قطایلر وایرانیلر تورکلرگه مقـابله ایته‌رگه نیندی چاره‌لرغه یابشسه‌لرده فائده ایتمی ایدی. هم قطای هم ایران خلقلری اوزلرینك تورکلر یاغنده‌غی چیکلرینه طاش وکیرپچلردن بیك زور سدلر، قویمالر بنا ایتوب قارارلر ایدی. فائده‌سی اولماز ایدی.

توركلر اوشبو بنالر تمام اولغاچده جیمرور اولدیلر (۱).

توركلرگه‌قطایلر، توركلر آراسنده بربر ترتیبسزلك، قاآنسزلق وقتلرنده‌غنه غلبه ایتدیلر. قاآن بولماغـان وقتلرده شرقده‌گی توركلر قطای نفوذنده، جنوبده‌گیلر ایران نفوذنده قالورلر ایدی.

بورونغی توركلرنك ادبیـاتی ویـازولری: تورك خلقلرینك عرب‌مدنیتی‌تاثیری آستینه كرولرندن اُلـگه‌ریـگی ادبیاتندن بوكونده خلق اچنده، كتابلرده بیك آز اثرلر قالغان. تورلی تورك خلقلری آراسنده‌گی تورلی قالبده یازلوب، سویله‌نوب كیلـگان بعض حكایه‌لر، افسانه (Легенда) لر بار ایدی. آلار، مثلا ماغوللرده بوددی‌لق،مسلمانلرده‌اسلام تأثیری آستنده،بیك نق اوزگه‌رگانلر (۲).

---

(۱) قطایلرنـگ «چین‌شهوانغتی» اسمند.ایمپیراطوری، میلادعیسی(ع م) دن ۲۱٤ یـل الـک قـطای مملـكتینـگ توركلر باق حدودینه توكلرگه قارشو بر سد (قویما) بنا ایدب تمام ایتدی.

اوشبو سدنی بنا ایتكانده دورت میلیون قدر قطای عسكری خدمت ایدب ٤۰۰,۰۰۰ قدر آدم تلف اولدی. اشله‌گان وقتده توركلرگه قارشو ۵۰۰,۰۰۰ قدر عسكر صاقلاب طوردی. بو بنا پیكین نـگ شرقنده پیچیلی بوغازندن باشلانوب غرب طرفنده «شه‌ن‌سی» ولایتلرینه قدر صوزلدی. بویی اُوچ مـگ بیش یوز چاقرم مقدارنده اولدی. كوب اورنی كیرپچدن طاشدن اشله‌ندی. واوستنده هر یردن آلتی آتلی عسـكر یوررلـک درجه‌ده كیـگ ایدلدی.

توركلر بوسد (قویما)نـگ بناسندن اُوچ یل اوتدكی صوڭ (۲۱۰ قبل المیلاد) واتوب چقدیلر وقطایلرغه هجوم ایتدیلر.

اوشبو سدنـگ اوشبو كون ینه بناسی واردر.

ایرانلر ینه بلخ ایله سمرقند آراسنده هم قافقاز طاغلری آراسنده بیک زور سد (قویما) لر بنا ایتدیلر (باشلاب اُردشیر بن بابـک بنا ایتمش ایدی) لـكن فائده‌سی تیمه‌دی.

۲) ایـگ ایسكی حـكایه‌لردن برسی لئون قاون ص ۱۸ - ۱۹ده، تور تاریخی ص ۹۹ - ۱۰۲لرده درج ایتلـگانلر.

اوزلرینڭ بورونغی خاصیتلرن، یازولرن، تلده‌گی هر بر خصوصیتلرن تمام صاقلاب کیلگان ایڭ بورونغی اثرلر، ایسکی تورکلر طرفندن طاشلرغه یازلوب قالغان اثرلرگنه‌در.

بولار یا بربر زور قاآن وقاماندیرلر شرفینه، آلارنڭ فضیلتلرینی صاناب یازلغان هیکللر (پامتنیکلر) دن، یا که قبر طاشلرندن عبارت اولالر. موندی اثرلر بوگونده تورکستانده هر وقت طابلوب طورالر. موندی اثرلرنڭ ایڭ مهملری سیبیر یاده ینیسه‌ی بویلرنده هم ۱۸۸۹نچی یل بایقال کولی جنوبنده اورخون یلغه‌سی بوینده طابلغان هیکللردر (۱). اورخون هیکللری ۸نچی عصر میلادی باشنده بولغان تورك حکومتی‌نڭ قاآنلری شرفینه قویلغانلر. بو هیکللرده شول زمانده‌غی تورکی قوملرنڭ اجتماعی حاللری هم قاآنلرنڭ تورك ملتنه ایتکان خدمتلری یازلغان. بو هیکللرنڭ هر بر سیده تورکلرنڭ اوز تللری اوچون اوزلری تألیف ایتکان یازولر ایله یازلغانلر. تورکلرنڭ اول یازولرینی قطایده‌ده هم غرب طرفنده روما ایمپیراطورلغنده‌ده اوقوچیلر بولغانلر. تورك قاآنی، شرقی روما ایمپیراطورینه بو یازولر ایله خط یازا طورغان بولغان، قاآننڭ ۵٦۹نچی میلادده یازغان بر مکتوبی معلومدر. میلادی ۹–۱۰عصرلردن صوڭ یازلغان ایسکی تورك اثرلری کوبدر.

---

۱) اوشبو هیکللرنی رادلوف، طومسون، یادرینسف، میلیورانسکی اسمنده‌گی عالملر تفتیش ایتوب هیکللرنڭ رسملری، تورلی شرحلری ایله نیچه نیچه جلدلر ایله کتابلر یازدیلر. رادلوف، طومسون، یادرینسف‌لرنڭ اثرلری آیرم کتابلر بولوب چقغانلر. میلیورانسکی‌نڭ „Памятникъ въ честь Кюль Тегина“ اسمی ایله یازغان اثری «Зап. Вос Отд. Имп. Рус. Археолог. общества» مجموعه‌سینڭ ۱۸۹۹نچی یلغی ۱۲نچی جلدینڭ ۳نچی جزئی بولوب نشر ایتلگان. ۱٤٤صحیفه‌لك.

تورك قاآنلری: توركلر، اوزلری آراسندن ظهور ایتوب دولتلر توزوگان قهرمانلرینه هم آنڭ خلفلرینه «قاآن» دیب اسم بیرورلر ایدی. توركلرده قاآنلقنڭ تشكلی بیك طبیعی ایدی. بر كچوك بی اوزینڭ قولی آستنده‌غی اولوسكه ایكنچی اوچنچی بر كچوك اویماقلرنی قوشاده اقتداری شوكتی آرتقان صاین دخی نیچه جمعیتلرنی قوشوب زور بر قاآنلق یاصی. توركلرده موندی زور قاآنلق تورلی عصرلرده تورلی اسملر آستنده كوب وقت تشكل ایتدی. كوچمه خلقلرنڭ قاآنلقلریده اوزلرینڭ معیشتلری ایله متناسب اولغان؛ بر مملكتنڭ اوزاق وقت دوام ایتوی بیك آز وقت طوغری كیلگان. قاآنلق بر آتانڭ بالالری قولنده اوزاق وقت دوام ایتـه آلماس ایدی. آتادن بالاغه قالوب دوام ایتكان قاآنلق توركلرده بیك آز وقتلرغنه اوچرادی. بر قاآنلق تورلی كشیلر قولنده دوام ایتكانده مدنی بولغان توركلرده قاآنلق، همیشه شهر یراسملری ایله دوام‌ایته‌لر؛ اما كوچمه‌خلقلرده قاآنلق، تختكه اوطورغان كشیلرنڭ اسملری یا كه آلارنڭ منسوب بولغان جمعیتلرینڭ اسملری ایله همان آلماشوب طورور ایدی. تورك قاآنلرندن معلوم اولغانلرینڭ ایڭ اولگیسی ومشهوری اوغوز خاندر. تورك قاآنلرندن تومن قاآن میلاددن ۲۱۰ یل الك قطایلرنڭ بنـا ایتكان سدلرینی واتوب قطایلر أچینه كردی. هم قطایلرنڭ نیچه ولایتلرن آلدی. تومن قاآن اوزی دولت تشكیل ایتكان بر ذات اولمیچه، قطایلر طرفندن «هیون نو» دیب آتالا تورغان زور تورك مملكتینڭ قاآنی ایدی.

اوشبو «هيون نو» يا كه «هون» (۱) مملكتى ميلادنڭ ٤٣نچى يلنده «جنوبى هون» «شمالى هون» اسملرى ايله ايكى گه بولندى. هونلر بو وقتلرده بيك ضعيفلەنگانلر ايدى. قطايلرنڭ بر گينيرالى شمالى هونلر جمعيتن تمام طوزدردى. بوندن صوڭ شمالى هون توركلرينڭ بر مقدارى جنوبى هونلرغه قوشلدى وكوبسى اورال بوزقيرلرينه باشقرد يرلرينه كيتديلر (۹۳ ب. م.)

جنوبى هونلر بوندن صوڭ ينه ايكى عصر قدر دوام ايتديلر ايسەده ينه طارالديلر. (۲۲۱ ب. م.).

بوندن صوڭ هون مملكتى يرينه شرق طرفندن «سيانپى» اسمنده تاتار توركلرى كيلوب خواجەلق ايتديلر. ۳۲۰نچى يللرده بولارنڭ مملكتى خزر ديڭزى ياننده‌غى ايلى يلغەسندن بحر محيط كبيرگه قويا طورغان آمور يلغەسينه قدر صوزلور ايدى. بوندن صوڭ مملكت ادارەسى «جوجن» اسمنده توركلر قولينه كيچدى. اوشبو جوجنلر وقتنده تورك خلقلرينڭ هر طرفده اولغانى بر اداره آستينه كرديلر. پيرينغ وكامچاتقه طرفلرنده اولغان تاتار توركلريده، اورال وايدل طرفلرنده اولغان باشقردلرده اوشبو ادارەده ايدى. «جوجن»لر اوزلرينڭ قوتلرى ايله قطاى وايران كبى كورشيلرينڭ خاطرلرنده بيك قورقنچلى اولوب قالديلر (۲).

---

(۱) هون، سيبيريادەگى اورخون يلغەسينڭ بورونغى براسميدر. هون مملكتى شول يلغه اسمى ايله آتالغان.

(۲) قطايلر بولارنى جوئن جوئن يا كه جوجو ديب آتارلر ايدى. عربلر بونى تعريب ايدب (اوزتللريته ايلەندرب) «يأجوج ومأجوج» ديه بورتورلر وبونلر حقنده قورقنچلى سوزلر سويلەرلر ايدى.

جوجنلر ایکی عصر قدر حاکملك ایتدیلر. آلتنچی عصر میلادینڭ اورتالرندن ٨ نچی عصر میلادینڭ اورتالرینه قدر توکیو اسمنده‌گی قاآنلر حکم‌ایته‌لر.

تورکلرنڭ دین اسلامنی قبول ایتولرینه قدر بولغان قاآنلری جمله‌سندن ینه غرب طرفنده حکم ایتکان بالامیر، آتیلا، بایان، قوآرآت اسمنده‌گی قاآنلردر.

غرب طرفنده‌غی تورکلر – تورك جمعیتلری اوّلگی زمانده برتوبلی اورن توتا آلماسلر ایدی، بلکه تیز تیز اورنلرینی آلماشدرب بر برسی ایله قانشوب ترکلك ایته‌رلر ایدی. شونڭ اوچون جایق بوینده فلانلر، أرتیش بوینده فلانلر، تاریم‌بوینده فلانلر دیب تعیین ایتو مشکل اولور. شونده‌ده کوبوك زمانلر شرقی قطای چیکلرنده، بحر محیط ساحللری تیره‌سنده ترکلك ایتولرینه قاراب، شرق طرفنده تاتار تورکلری ترکلك ایته‌لر ایدی دیگان کبی، غرب طرفنده اوزاغراق طورغان قوملرنیده بیلگولرگه ممکندر. غرب طرفنده اورال طاوی ویلغه‌سینڭ غربنده بیك ایسکی زماندان بیرلی هیپومولغ، زیریان، ایسیدون، نه‌رزو، آغاتیرس، بلغار، باشقرد، ماجار (میشار)، آلان، کبی تورك هم فین قوملری ترکلك ایتوب کیلدیلر.

ایدل یلغه‌سینڭ توبه‌نگی آغمنده اوطورغان بزنڭ بابالرمز اولغان تورکلر هم قسماً فینلر، بلغارلر دیب آتالورلر ایدی.

بولار همیشه کوچمه معیشتده بولغانلر. بولارغه بعض وقتلر آت منه، قورال کیوب صوغشقه حاضر بولا تورغان وحکومت اشلرنده اقتدارلی خاتون پادشاهلر حاکملك ایتدیلر.

اوشبو خاتون قاآنلردن طومرس اسمنده‌گیسی ایراننك ایك مشهور شاهی کیخسرو ایله قافقاسیه‌ده صوغشوب غلبه ایتدی. کیخسرو عمرینی صوغش ایله، قان توکمك ایله کیچرگان پادشاه ایدی. طومرس خاتون آنی اوتورتوب باشینی قولینه آلدی هم «عمرك بوینچه قان اچمکدن طویمادك، ایندی طوی» دیه قان ایله طولو صاوتقه آتدی. میلاد عیسی‌دن ۵۳۰ سنه مقدم (۱).

میلاد عیسی‌دن ایکی یوز قرق یللر ایلك، أرمن‌لرنك برنچی آرساق (۲) اسمنده‌گی پادشاهلری وقتنده، بلغار خلقی آراسنده فتنه ظهور ایتدی. اوشبو سببدن آلارنك أچندن بیك کوبلری اوزلرینك بورونغی وطنلرن طاشلاب (۳)، أرمنلرنك قافقاز طاغلری تیره‌سنده بیك‌یمشلك ومنبت یرلرینه باروب اوزاغوق زمان ترکلك ایتدیلر (٤). یاۋروپا خلقلری اوشبو غربی تورکلر وفینلرنی اسکیف یا که اسکیت دیب

---

(۱) قاموس الاعلام هم مراد بک‌نک تاریخ عمومیسی جلد ۱، ص ۱۹۸.

(۲) Арсакиды دیب أرمنلرنک بر نیچه پادشاهلرینه ایتوله‌در. برنچی آرساق میلاد عیسی‌دن ۲۵٦ یل مقدم پادشاه اولدی (براکغاوز هم یفرون قاموسی جلد ۳، ص ۱٦۷).

(۳) «Собраніе путешествій къ татарамъ» یازیکوف‌نک. ص ۲٦۹، حاشیه ۱۵ نومر.

(٤) «Армянская исторія» کتابندن، جلد: ۱، ص: ۱۳۷-۱۵٤-۱۵۵. پیتربورغده ۱۸۰۹ نچی یل یونئوسف І. Іоннусевъ طرفندن ترجمه ایدلوب باصلغان. ارمن تلی ایله یازوچیسی میلاددن بیشنچی عصر (آتیلالرعصری) أرمن مؤرخی موسی خارینسکی М. Харинскій در. مونک نسخه‌سی قزاننک عمومی کتبخانه‌سنده بار.

وصوڭراق سارمات دیب یو رتدیلر (۱).

تورکلرنك غرب طرفینه حرکتلری: برگنه اداره آستنده‌غی هو ن مملکتی شمالی وجنوبی اسملری ایله ایکی‌گه بولنوب ضعیفله‌نگان وقتده قطای مملکتی اداره‌سنده پان چائو دیگان بیك عقللی سیاسی قوماندانك حکمی یوری ایدی. پان چائو نك سیاستی آرقاسنده قطای (چین) مملکتی، شمالی هونلرنك ایکی مرتبه‌ایتکان هجوملرنده امین قالدی. پان‌چائو شمالی هو ن تورکلرینی مملکتکه کرتمه‌و بله‌ن گنه قالدرمادی، بلکه ایکنچی تورلی أشکه یابشدی: اول اوزینك اوستالغی آرقاسنده جنوبده‌گی تورکلرنی، بیش بالق (۲) اویغورلرینی هم شمالی هونلرنك أیك قاتی دشمانلری بولغان قطای چیگنده‌گی تاتارلر هم تونغوصلرنی شمالی هونلر خلافینه قوتورتدی یعنی تورکلر آراسینه اختلاف صالدی. اوزی بیك کوب ایتوب تورك عسکری یاللادی. هم بیك زور عسکر ایله شمالی هونلرغه‌هجوم ایتدی. (تورك‌خلقی آراسنده «تورك آطقه منسه آتاسینی طانوماس» دیگان مقال بار. بو سوز: تورك بربر امیرگه عسکر بولسه، آتا آناسینی طانوماس، فقط أمیرینی بلور، دیگان معناده.)

پان‌چائو عسکری بولغان تورکلرده اوزلرینك قرداشلری بولغان هونلرنی طانومادیلر؛ پان‌چائو اوچون، چین اوچون

۱) اسکیت یا که اسکیف اسمی‌نڭ اوشبو اورنده‌غی تورکلرگه خاص اسم کبی یورتلوی ، یاؤرو‌پاغه اوشبو اورننڭ کورشی بولووندنغنه کیله‌در. یوغیسه اسکیف ، اسکیت دیگان سوزلر مخصوص قوملرنڭ اسملری اولمیچه ، بتون تورك قوملرینه یا که بتون شمالی آسیاغه بیرلگان اسمدر. (لئون قاهون ، نجیب عاصم ، احمد مدحت تاریخ کائناتنده) .

(۲) بیش بالق، بیش شهر دیگان سوز . حاضرگی کاشغر اورنینی بورونغی تورکلر بیش بالق دیلر، قطایلر نان ـ لو دیلر ایدی.

صوغشدیلر. أرتیش یلغه‌سینڭ باشلرنده‌غی صوغشده هونلر یکلدیلر. برقسمی جنوب طرفینه کیتدی. ایکنچی اولوغ قسمی غرب طرفینه قپچاقغه، یعنی حزردیگزینڭ شرقی وشمالی ساحللرنده‌گی یاپانلرغه، باشقرد صحرالرینه قازاق بولوب قاچدی (۹۲ میلاد).

بولار اورال وایدل یلغه‌لری بویلرنده، قافقازنڭ شمالی طرفلرنده ترکلك ایتمکده بولغان واغول، ماجار، بلغار، باشقرد، آلان کبی فین هم تورك قبیله‌لرینی قوللری آستینه آلدیلر هم هون اوغور = هونغور اسمنده قوتلی مملکت تأسیس ایتدیلر.

مملکتنڭ اصل اوتورغان اورنی قپچاق (صحرا) بولغانی اوچون بو خلقلر (یعنی هونلر وآلارنڭ تابعلری) قپچاق دیب آتالغانلر. هونلرنڭ سویوب کوچه تورغان اورنلری قافقازنڭ شمالنده قوبان وتیره‌ك بویلرنده‌غی بولونلقلری هم قاما ایله ایدل آراسنده‌غی طاولق اورنلر ایدی.

هونلر اوزلرینڭ قوللری آستنده بولغان میشار، بلغار، باشقرد، آلان جمعیتلرینه باش بولوب، آلارنڭ اسملری ایله غربکه یاؤروپا أچینه هجوم ایته‌رلر ایدی. بیك منبت ومحصولدار بولغان بو یرلرده بو قپچاقلر بایودیلر هم زور شهرت ایه‌سی بولدیلر. بو قپچاقلر (یاؤروپالرچه ایتکانده هونلر) نڭ غربکه ایڭ قوّتلی هجوملری ۵ نچی عصر اورتالرنده وآخرنده بالامیر، آندان صوڭ آتیلا دیگان قاآنلر وقتنده بولدی. شرقده بو وقت جوجن حکومتی قوّتله‌نه ایدی؛ آلار هونلرنی اوزلرینه بوی صونماغانلری اوچون غربکه طابا قستادیلر. اوشبو سببدن بالامیر هم آتیلا قوماندا‌سنده هونلر غربکه حرکت ایته‌رگه مجبور بولدیلر.

بالامیر بالطبق دیکزی وقارادیکزلر آراسنده‌غی قوّتلی غوت حکومتینی طوزدردی. غوت حکومتینكـ باشنده‌غی کشی (کرمانارس) یوز یل‌غه یاقین زمان صوغشقان وهر بر صوغشنده غلبه ایتکان بر قوّتلی ذات ایدی. آنكـ جیکلوی یاؤروپا اوچون، غوتلر اوچون خارق العاده بر اش کبی کورندی. غوتلرنكـ بعضلری هونلر قولینه کردیلر؛ بعضلری اوستمزگه شیطان عسکری کیلدی دیه غرب طرفینه قاچدیلر. اوشبولارغه ایه‌روب بتون شرقی یاؤروپا خلقی «شیطان عسکری کیله» دیب عموما هجرت ایدرگه کرشدیلر (١).

ذاتـاً هونلر صوغش میدانلرنده اولقدر قـاطی قوللی اولولری أوستینه یوروش طوروشلریده یاؤروپا خلقی اوچون شیطان دیب أیتورلكـ یات ایدی: خاتون بالا چاغالری اوچون آربالری أوی حساب ایدلور، تله‌گان اورنلرینه کوچوب یورورلر، اوزلری ایكـ کوب عمرلرن آط أوستنده اوتکاررلر، آط اوستنده آشارلر ایچه‌رلر، یوقلارلر ایدی. آتقان اوقلری هیچ خطا کیتمه‌س ایدی.
بالامیر وفات ایتدکی، صوکنده قوماندا آتیلاغه قالدی. اول عسکری ایله همیشه آلغه آطلاب یاؤروپانكـ أچینه طابا کره ایدی. بیوكـ روم ایمپیراطورلغی بولارنكـ کیلوون بلـگاچده، مملـکتن هلاکتدن صاقلامق اوچون طونه یلغه‌سی بویلرینی هونلرغه بیرورگه، وخراج بیروب طورورغه مجبور اولدی (٤٤٦ ب. م.) .

آتیلا، قولنده‌غی قلچینه قاراب: بو، بتون دنیانی ضبط ایتمكـ اوچون الله تعـالی طرفندن یبـارلمش هدیـه‌در» دیور ایـدی.
«منم آطمنكـ آیـاغی تیگان اورنـده اوله‌ن اوسمزگه تیوشلی»

(١) مهاجرة عمومیه دیه مشهوردر.

دیـگان کبی سوزلـر سویله‌ر ایدی. هونلـر فـرانسیه‌ده «ره‌ن» یلغه‌سینه قدر باردیلر، «آیه چیئوس» اسمنده مشهور بر قوماندان «ایلك آخرغی صولشمز» دیب غربی یاڤروپاغه صیونغان جمله خلقنی‌جیدی. و«قاتالونیا» اسمنده‌گی‌اورنده هونلرغه قارشو صوغشدی. اوشبو صوغش دنیاده امثالی بیك آز اولغان صوغشلردندر. هرایکی طرفدن ایکی یوز مڭ مقدارنده جان تلف اولدی. آتیلا، اوشبو صوغشده غلبه ایته آلمی یا که غلبه ایته‌رگه تله‌می کیرو طونه بویینه (وینگریا) گه قایتدی (٤٥١).

آتیلا، قاتالونیا صوغشینڭ ایکنچی یلنده روما شهرینه طوغری یورودی: روما پـاپـاسی، آتیلا حضورینه کوب بوله‌کلر ایله واردی ونصیحت ایتدی. آتیلا پاپانڭ نصیحتن قبول‌ایتدی. رومانی هلاك ایتمی قایتوب کیتدی.

٤٥٣ نچی یلده آتیلا آ‌ کسزدن وفات‌ایتدی. اوغللری آراسنده خانلق نزاعسی چقدی،قوت آرقاسنده‌غنه بر اداره آستینه جیولغان بیون هونغر (ڤینگریا) مملکتی خلقی، اوشبو فرصتنی کورد کلری ایله اوز قایغولرینی قایغورتورغه کرشدیلر؛ آتیلانڭ «دینگچك» اسمنده اوغلی، آتالری وقتنده جیولغان بلغار، ماجار، هون، باشقرد کبی خلقلرنڭ بر مقداری ایله حاضرگی ڤینگریاده قالدی (۱).

۵ نچی عصر میلادیدن باشلاب بو قپچاقلر آراسنده قانقلی، قالاچ اسمنده ایکی زور جمعیتلر فوتله‌نه‌لر. قانقلیلر گریکلر آراسنده

۱) اوشبو کون دینگچك ایله قالغان ماجار، بلغارلر، سلامت اولوب شول اورنلرنده ترکلك ایتمکده‌لردر. باشقردلر، آز اولدقلرندن باشقه قوملر آراسنده یوغالدیلر. بلغارلر ایندی اوزلرینڭ تل، عرف وعادتلرن اونتقانلر.

خالیاقه اسمنده، صوگندان روسلر آراسنده تورکمه‌ن دیب آتالالر (۱). قال آچلرنی گریکلر آق هون یا که افتالیت دیب، ایرانیلر ابتلیت دیب یورته‌لر (۲).

قال آچلر آلتنچی عصر میلادیده جنوب هم غرب تورکلرینی اوزلرینه قاراتوب زور قوت کسب ایتدیلر. دونای بوینده‌غی قافقاز، ایدل، اورال بویلرنده‌غی فین و تورکلرنی هم تورکستانده‌غی اویغور تورکلرینی هم قطای حدودنده ترکلك ایته تورغان تورکلرنی بر اداره آستینه جیدیلر. آلار (آق هونلر) ایران مملکتینك بعض یرلرینی آلوب مملکتنی ینه کیـــکه‌یتورگه تله‌دیلر. شول وقت، شرقی تورکستانده ماغولستانده قوت جیوب کیله تورغان توکیو اسمنده‌گی، تورك حکومتی ظاهر بولغان ایدی. ایران حکومتی، توکیو قاآنلری ایله اتفاق ایتوب آق هونلرغه غلبه ایتدیلر. آق هونلرغه، تورکستانده‌غی اورنلرین طاشلاب قاچارغه، غربکه ایدل ودونای طرفلرینه صغنورغه توغری کیلدی. آلار یاۋروپاغه آوار اسمی ایله (۳) بارب چقدیلر؛ آلارنك بایان اسمنده‌گی خانلری یاۋروپاده، روماده آتیلا اورنینی توتدی. (۶۲۶ م ۵ نچی هجری).

---

(۱) نستورنك لیتاپیسی.

(۲) قطایلر بو آق هونلرنی Ти-ле دیب، مانغوللر Тилеутъ دیب آتادیلر. حاصل افتالیت، آق هون، تیله، تیله اوت، آوار، قالاچ، قال آچ، کبی اسملر بر جمعیتنك تورلی کشیلر طرفندن بیرلگان اسملریدر.

(۳) آوارلر اوزلرینك رئیسلری بولغان وارخونی دیگان کشینك اسمی ایله آوار دیب آتالدیلر (لئون قاهون، نجیب عاصم).

بایاندان صوك قال آچ قپچاقلری (آوارلر) قوتی ینه طارالا. هونلرنـگده، آق هونلر (قال آچ)لرنكده قوتلری طارالو ایله‌گنه قپچاق مملکتی بتمی. آتیلا، بایان دیـگان کبی قوتـلی قاآنلر بولماغاچ مملکت تورلی اداره‌لر آستنده دوام ایته. اورال وایدل یلغه‌لرینك تو به‌ن آغملری حاضرگی دون صحرالری، قارا دیگز بویلری، یعنی هون وآق هون مملکتلرینك مرکزی همان اصل قپچاقلر قولنده قالا. آلار خزر وصوگندان قپچاق اسمی ایله آتالالر. ایدلنك اورتـا آغملری بلغار خانلغی قولنده، دونـای بویلری ینه تورلی اداره‌لر قولنده دوام ایته‌لر.

توکیولر: توکیو سوزی، تورك دیـگان سوزنك قطایلر طرفندن بوزولغانیدر. توکیولـر تورك حـکومتینه ' جوجنلرنی تختدن‌توشورب‌خواجه‌بولدیلر حقیقی‌قوتلری آق‌هونلرغه (٥٥٢ میلاد) غلبه‌ایتکان‌وقتلرندن‌باشلانادر. آلار اصللری‌ایله‌همان‌شول‌بورونغی هونلرنك اوزلریدر. هونلرنك اصل مرکزده تورکستانده قالغانلری ٣-٤ یوز یللر اچنده جایلاب قوت جیدیلرده «توکیو» (تورك) اسمی ایله قاآن بولدیلر (١).

بولارنك توبله‌بره‌ك‌تورغان اورنلری‌بایقال کولی‌جنو بینك‌غرب وشرق طرفلری، آلتای طاغلری تیره‌سی ایدی.

بونلرنك، حـکومت اشینه بـاشلاغان وقتلرنده تومن اسمنده وصوگندان موقان، قوطلوق، بیلـکه اسملرنده‌گی قاآنلری و کول

---

١) تـاریخـنـگ اوشبو سوزینـگ تورکلر آراسنده مشهور اولغان «ارکنه کون» دیـگان حکایت ایله مناسبتی حقنده لئون قاهون ص ١٨-١٩ هم ٢٥ قارالسون.

تكين اسمنده‌گی بهادرخان زاده‌لری مشهوردر. اوزلرینك قوتلری آرقاسنده بتون تورکلرنی برقوت آستینه جیدیلر. بولارنك دولتلرینك ایك ماتور وقتی ٦ نچی عصرنك صوڭغی و ٧ نچی عصرنك اوّلگی یارتیلریدر. آخر کونلرده (٨ نچی عصرنك اوّلگی یارتیلرنده) ضعیفلندیلر. اوزلری تورکلرگه قاآنلق ایتدکلری حالده قطای حکومتی نفوذنده اولورلر ایدی.

بولارنك قطای وروم ایمپیراطوری ایله زور مناسبتلری ومسلمان عربلر ایله زور محاربه‌لری اولدی. روم ایمپیراطوری ایله آرالرنده ایلچیلری یورور ایدی. بولار وقتنده تورکلر، قطایلردن (تجارت ایله) آلغانماللرینی غربده‌گی روملارغه صاتار ایدیلر.

قطای پادشاهلری بولاردن امین اولمق ایچون هروقت دوستلق اظهار ایدوب طوررولر، هرسنه قاآنغه اون ملك طوب یفك هدیه ایدوب یبه‌روب طوررولر ایدی.

توکیو حکومتی وقتنده تورکلر آراسینه باروب حاللرینه آشنا بولغان بر قطای مؤرخی تورکلر حقنده اوشبو سوزلرنی یازا:

«بولار کوچمه ترکلك ایته‌لر. اویلری کیزدن اشله‌نگان. حیوان آصراو وآوچیلق ایله دنیا کوته‌لر. تیری اشله‌و وایله‌ونی بیك یاخشی بله‌لر. بوندن کییم یاصیلر. آط اوستنده بیك اوستا یوریلر هم بیك یاخشی اوقچی‌درلر. جه‌یه‌لری موگوزدن بولا؛ قلچ‌لرینك قایشلرینی، بیل باولرینی یومری وقالقو نرسه‌لر ایله زینتلیلر. سونگی صابلرینك باشلرینه بوری باشی صورتی قویالر. بیك

بهادر خلقلر اولدقلرندن یـکتلرگه حرمت ایته‌لر، قارتلرغه اول قدر اعتبار ایتمیلر. یازولری بار. عهد و وثیقه‌لرینه مهر باصالر. بولارنك یازلغان قـانونلری، منتظم احکام کتابلری یوقدر. هر نرسه حقنده حکم، عرف و عاداتـکه بنا ایتله. قاآنغه قارشقانلر، کشی اوترو چیلر، ایرلی خاتونلرغه تعرض ایتوچیلر اولترله‌لر......

بولار هر نیقدر کوچمه ایسه‌لرده، هر تورکنك اوزینه آیرم بر باصووی باردر. اولـگان کشیلرگه آرتق قـایغورالر، آنك دفنی کونده قربان چالالر. یوزلرینی کولمکلرینی یرتالر. اولـگان کشینك قبری اوستینه طاش اوطورتالر.

بوطاشلر، آنك عمری بوینچه نیچه کشی اولترگان بولسه، شول قدر بولا. بعض خصوصی قبرلرنك اوستینه بربنا یاصاب آنك اچینه اولـگان کشینك صورتینی وعمرنده طوغری کیلوب حاضر بولغان صوغشلرینك رسملرینی یاصیلر وآنك قیلغان یاخشیلقلرینی یـازالر. قبرلر اوستینه آنك حرمتینه چالنغان قربانلـرنك باشلرینی آصالر....»

تورکلر هم عربلر — اوشبو بیوك تورك حکومتینك حاکمی یدنچی عصر میلادی اورتالرندن صوك بومن اسمنده قا آن ایدی. بومن قاآن‌نك حکمی، ایران حدودندن شرقی خطای تاتار تورکلرینه قدر یورور ایدی. تمـام اوشبو قـاآن‌نك حکومتی وقتلرنده (میلادی یدنچی عصر هم آخرلرنده) عرب مجاهدلری دنیانك ایك ایسکی، ایك عظمتلی پـادشاهلغی اولغان ایران مملـکتینی تمام ضبط ایتدیلر. ایران پادشاهی یزدجرد یـگلوب، چاره‌سز قالوب، قاچا قاچا مملـکتینك تمام شرق حدودینه یتدی. آنك شرقده‌گی چیکده‌شی

اوشبو بيوك تورك حكومتى ايدى. آتا بابالرندن قالما دشمانلرى اولغان اوشبو تورکلرگه (نى قدر متکبر اولسه‌ده) ايران شاهى اينه‌لوب يالوارب صغندى وآلارنك حمايه‌سينه کردى. يزدجرد تورکلرنك کوکلن طابار ايسه مملکتينى قايتاروب آلاچاغينه تمام أشانمش ايدى؛ تورکلر قبول ايتديلر. شاهنك آرتندن ابن کرايز (رضى الله عنه) قوماندا‌سنده مسلمان عرب عسکريده تورك يرينه کيلوب يتدى.

ابن کرايز، اوزلرينك دشمانلرى اولغان يزدجردنى حمايه ايتولرن صلتاو ايدب، تورکلرنك بعض شهرلرينى ضبط ايته باشلادى؛ تورکلرده بهادرلق اولسه‌ده آرالرنده (معناً) هيچ انتظام يوق ايدى؛ زکى، حيله‌ومکرگه بيك اوستا اولغان عربلر غلبه ايتديلر (۱). لکن فائده‌لى صورتده ضبط ايته آلماديلر، حجاج، ابن اشعث کبى مسلمانلرنك بيوك قوماندانلرينك اجتهادلرى ثمره‌سز قالدى.

اوشبو ألوغ واوزون حادثه‌لر وقتنده تورك حکمدارلغى تختينه قوطلوق اسمنده برسى قاآن اولمش ايدى؛ (۶۹۱ ميلادى، ۷۹ هجرى) وفات ايتدى. اورنينه أنيسى «مه‌چيو» قاآن اولدى.

اسلام عسکرى هميشه تورك مملکتينك ايران حدودنده صغدده ايدى. صغد ايلينك ايك بيوك شهرلرى بخارا ايله سمرقند ايدى. (۲) حاکمى قاآن تصرفنده بر خاتون ايدى.

---

(۱) تورك تاريخى اوشبو حقده: «عربلر غلبه ايتديلر يا که اوستا خطيبلرى آرقاسنده غلبه ايتميه‌رك مظفر اولديلر» ديب ايته‌در.

(۲) بخاراده طوروچيلرنك کوبره‌گى ايرانيلر، سمرقندده طوروچيلر تورکلر اولو مناسبتى ايله بخارا - ايران بلده‌سيدر، سمرقند - تورك شهريدر ديرلر ايدى (تورك تاريخى نجيب عاصم بك).

اوشبو خاتون وبتون صغد توركلری بيوك قاآندان ياردم صورادیلر، قاآن ياردم بيره آلمادی. مملكتده باشسزلق حكم سوره ايدی. قاآن، مملكتينك شرق طرفنده استقلال اعلان ايتكان ليائو، خطای، تونغوص تاتارلری وبيش بالقده‌غی اويغورلر ايله محاربه ايته ايدی. مملكت اوچون خارجی دشمانلرغه قاراغانده، داخلی دشمانلر خوفليره‌ك طوبولدی. قاآنلرنی اقتدار، قوت وشوكتلرينه قارابقنه طانی تورغان توركلر، توكيولرنك صوكغی كونلرده‌گی يومشاقلقلری آرقاسنده چنلابوق باش باشتاقلق ايته‌لر ايدی. هم واقعده‌ده تورك قاآنی اوچون ايكنچی بر حكومتنك نفوذنده طورمق البته زور يومشاقلق ايدی.

قطايغه تابع بولغانغه تابع بولغان صغد حاكمه‌سی خاتوننك عسكری آراسنده طبيعی هيچ بر ره‌ت يوق ايدی.

قتيبه بن مسلم قوماندانسنده اسلام عسكری (٧١٤ م، ٩٤ هـ.) بخارانی ضبط ايتدی. توركلر هميشه مغلوب اولديلر. سمرقند ينه فتح ايدلدی (١). آخر بيوك قاآن، آغاسی قوطلوق قاآننك اوغلی كول تكين قوماندانسنده عسكر يباردی فائده اولمادی. قاآن، ٧١٦ نچی يل وفات ايتدی. كول تكين، اوزينك قرداشی بيلكه‌نی قاآن ايتدی. كول تكين بهادر قوماندان ايدی، كوب عسكر ايله عربلرگه قارشو كيتدی؛ سمرقند يانينده «تيمرقپو» ديگان اورنده عربلرگه غلبه ايتدی. مسلمانلرنك قوماندانی سورة بن بحر الدارمی‌نی شهيد ايتدی (٧٢٤ م، ١٠٥ هـ.).

---

(١) توركلر مامقدن كاغذ ياصاونی بلورلر ايدی، سمرقندنی فتح ايتكاچ عربلر اوشبو فائده‌لی هنرنی اوز قوللرينه آلديلر. (نجيب عاصم).

لکن بوندان ینه فائده اولمادی، اسلام عسکری صوکغی صوغشلرده تمام غالب اولدی؛ تورکستان عربلر قولینه کیچدی. تورکلر اوزلرینه قلچ ایله دشمان اولوب کیلگان عربلرنك دینلرن اعتقادلرن همان قبول ایتمزلر ایدی.

۷۳۱ نچی یل کول تکین وفات ایتدی؛ قرداشی بیلکه قاآن، اول زمان تورکلرینك عادتی بوینچه، کول تکین اسمینه هیکل (پامتنیك) اوطورتدی. اوشبو بیوك هیکلگه آلتای طاغلری آراسنده‌غی اوشبو تورك دولتی واصول اداره‌سی، کول تکین وآنك فضائلی، تورك ملتینه ایتکان خدمتلری حقنده اوزون وبلیغ سوزلر ترتیب ایدوب یازدردی؛ چونکه کول تکین غایت بهادر ایدی، مملکتده‌گی داخلی فتنه‌لرنی باصو اوچون بیك زور اشلر اشله‌دی. اوزلرینك صغد طرفلرن قوللرندن طارتوب آلغان عربلرگه قارشو اول صوغشدی، ایسکی تورکلك وآنده‌غی ملی عادت وآیینلر ایچون قورقنچلی اولغان اسلامغه قارشو اول مدافعه ایتدی یعنی ملیتنی اول حمایه ایتدی. بوکونده کشف ایتلگان هیکلی بولارنی تفصیل ایله حکایه ایته.

۷۳٤ نچی یل بیلکه خان اوزی وفات ایتدی. بونك اسمینه‌ده هیکل (پامتنیك) اوطورتدیلر. بونك هیکلی کول تکین‌نکندن دخی بیوك ایدی، قاآن‌نك بهادرلغن صاناب تورك ملتینه قارشو اوزون خطابلر یازلدی. هر ایکی هیکلنی یازوچی شاه‌زاده یولوغ تکین ایدی. بو هیکللرنی هم نثر هم شعر ایله یازغان.

بر شعری:

یکرمی کون اولوروب * بوتاشقه بوتامقه قوب

یولوغ تگین بتیدم . * بونچه بتیگ بتیگمه

مین کول تکین آتیسی * یولوغ تگین بتیدم (۱)

بیلکه قاآننڭ وفاتی صوڭنده بیوك تورك حکومتی تمام ضعیفله‌ندی هم اوز افلامی بتدی .

II

اسلامیت هم تورکلر

(توکیولردن چنگزگه قدر)

اسلام مملکتلرنده تورکلر ـ غزنویلر ـ سلجوقیلر ـ اسلام مدنیتی آلدنده تورکلر ـ ملیتی اونوتو ـ اصل وطنده قالغان تورکلر ـ خزرلر ـ قپچاقلر ـ بلغارلر ـ اصلاۋیانلر ـ اویغورلر ـ قارا خطایلر ـ چنگزنڭ ظهوری آلدندن تورکلر ـ چنگزنڭ ظهورینه حاضرلك .

اسلام مملکتلرنده تورکلر: توکیو حکومتی بتکاننڭ صوڭنده تورکلرده، بیش عصر قدر وقت اوتوب چنگزخان ظهور ایتکانگه قدر، زور قاغانلر بولمی. بلکه مملکت کوب اولوشلرگه بولنه‌ده، قبیله باشلقلری، آغالر، اولوغ وکچوك خانلقلر طرفندن اداره ایتله .

تورکلر کوچمه خلقلر، اورندن اورنغه کوچوب یوریلر. بولار آراسنده الوغ هم آلارنڭ التفاتن قازانا بلگان بر قاغان

---

(۱) یولوغ تگین‌نڭ شعرلری بو کونده‌گی یاۋروپا علماسینه زور تحقیقلرغه یول آچدی: «Зап. вост. отд. Имп. Русс. Арх. Общества» مجموعه‌سنده Θ. Коршъ نڭ «Древнѣйшій Народный стихъ турецкихъ племенъ» دیگان مقاله‌سی (جلد ۱۹، ص ۱۳۹-۱۶۷).

(پادشاه) بولغان وقتده‌غنه آلار راحت طورا آلالار. قاغان بولماغاچ توركستاننك تورلى طرفلرنده بولغان كچوك خانلقلر، قبيله باشلقلرى بر برسى ايله ترتيبلى صورتده طورا آلميلر، أزغشالر، صوغشالر. مملكتنك بر يرينه آياق باصوب توبله‌نمه‌گان كوب قبيله‌لر، هم صوغش وقتلرنده يگلوب اورنن ضائع ايتكان توركلر، حاللرن اصلاح ايته‌رلك بر قاغان كورمى، باشى صوقغان ياقغه قزاق=قرغز بولوب چغوب كيته‌لر ايدى. بايقال‌نك جنوبنده مركزده بيك زور بولماغان اويغور حكومتى بولسه‌ده اولده توركلرنى بر نقطه‌غه جيوب آلا آلمادى، بلكه اوزى قبيله‌لرنك هجوملرينه توزه آلمادى، اوزينك قوتن طنچ اورنغه، جنوبى توركستانغه تيان شان طاغلرى طرفينه كوچرگه مجبور اولدى.

مملكتده رەتلى رئيس بولماغاچ، طنچسزلق دوام ايتكاچ خلق اوچون تركلكنك يه‌مى قالمادى. قطاى حدودنده‌گى، مركزده‌گى توركلر اوزلرينك كوگلسز كونلرن قطاى ايمپيراطورينه يالچى عسكر اولوب باروب كيچره‌لر هم كوب وقت قاغانلرى بولغان وقتده‌ده آنده (قطايده) اوزلرينه ياخشى اورن تابالر ايدى. قطايغه عرب عسكرلرى ياللانديلر (١). شولاى ايتوب توركلر اوزلرينه قطاى يرنده‌ده اورن تابا آلمى باشلاديلر. توركلر آراسنده عربلر، عرب خليفه‌لرى وآلارنك بايلقلرى، ماتور آطلرى حقنده حكايه‌لر

(١) امير قتيبه بن مسلم ٨٦ ﻫ ده قطايغه ايلچيلر هيئتى يبارگان ايدى. قطاى حكومتى ايله عربلرنگ مناسبتلرى ياخشيلاندى. ١٣٧ ﻫ يلنده دورت مڭ قدر عرب عسكرى خوارزم يولى ايله قطايغه كيلدى هم ايمپيراطورسوچونغنگ خدمتينه كردى. قطايلر عرب عسكرين «بحر احمر طووى» (لواء) ديب يورته‌لر ايدى.

سویله‌نه‌لر ایدی. عربلرنڭ عسکرگه محتاجلقلرینی، (١) اوزلرینڭ آلارغه عسکر بولوب صیاچاقلرینی سیزگاچده آلار اول طرفقه (یعنی عباسی خلیفه‌لرگه) ئرکلشوب ئرکلشوب عسکر بولورغه کیته باشلادیلر. (٢)

تورکلر عرب مملکتینه کیلگاننڭ صوڭنده دین اسلامنی بیك یگل قبول ایتدیلر. تورکلرگه دین اسلامنی قبول ایتکانده بیك زور عقیده‌لر جیمرورگه توغری کیلمی ایدی. چونکه عقیده‌لری اسلامنڭ تعلیماتندن یراق توگل ایدی. آلارغه خلیفه‌لرنڭ خدمتلرینه کرگان وقتده آنط ایته‌ر اوچون، ایمان کیتوررگه توغری کیله ایدی. شول یول ایله مگله‌ب چاطر تورکلر بریولی ایمان کیتوررلر هم سنی مذهبنه یازلورلر ایدی (٣). باشده دین هم آنڭ تعلیماتی حقنده بیك اوسته‌ن اویلیلر، هم آنڭ آیینلری حقنده کوب مشقت چیکمیلر ایدی. خلیفه‌لر بو تورکلردن باشقه بر أشده اشلی آلمیلر ایدی. شونڭ اوچونده آلارنڭ خاطرلرن صافلارغه مجبور اولور ایدیلر.

---

(١) عربلر بایودیلر. عسکر بولو آلار اوچون قیون اش ایدی؛چیتدن یاللادیلر.

(٢) عرب مملکتی حدودینه یاقین بولغان تورکلر اوز مملکتلرنده قاغاننڭ نفوذی آزایوب فتنه‌لر کوبه‌یگاچ قاغانلقنڭ بتوونده کوتوب طورمادیلر. اموی خلیفه‌لرنڭ آخر کونلرنده تورك عسکرلری بار ایدی (١٢٧ ﻫ ٧٤٥ م) ده امویلرنڭ روملر ایله صوغشنده قافقازده وخزرنڭ شرقی ساحلنده‌گی تورکلر بیك کوب اولوب عربلك ودین اوچون صوغشالر ایدی.

(٣) قوللرنده قوت اولغان تورکلر سنی بولوب یازلولری سببلی صوڭ کونلرده سنی‌لك قوت تابدی.

خلیفه‌لرنك تورکلرگه توتقان سیاستلری، تورکلر اوزلری، خلیفه واسلام اسمندن نیندی یرلرنی صوغشوب آلسه‌لر، شول اورنغه آلارنی سیاسی کشیلر ایتوب یرله‌شدرمکدن عبارت ایدی. تورکلر روم (تورکچه ایتکانده تاچین) مملکتندن آلدقلری اورنلرغه، آناطولی‌غه اوطورالر ایدی. کچوك آزیاده شولای ایتوب تورك امیرلکلری یاصالا ایدی. تورکلرنك آنا طولیده، خلیفه سرایندن مرتبه واسم، تاچیندن مال ویر آلو مقصودی ایله ایتکان مقدس صوغشلری، ٦ نچی عصر میلادینك آخرلرنده، اوزلوکسز حالگه کیلدی.

رومغه، آنا طولی‌غه کیتکان تورکلرنك آرتنده بولغان ایران وعراق طرفلرنده‌غی بوش اورنلرغه أوریاکا تورك عسکرلری طولالر ایدی، چاقرونی، کوتمیلر ایدی. بولار بارسیده یارلیلر ایدی. لکن سیاسی مرتبه‌لرگه ایرشو امیدینه تکیلردن یارلی توگل ایدیلر. ٩ — ١٠ نچی عصرلرده بو بهادرلر (١) نك أصل اورنلری بولغان تورکستانده، صحرالرده، قطای حدودلرنده کشیلر بیك آزایغان ایدی، عربلر طرفندن خلقلری بوشاتلغان ایران یرلرنده، خدمت، درجه، مال أزله‌ب کیلگان تورکلرنك کوبلگی‌سببلی، طغزلق حکم سوره ایدی (٢).

تورکلر اسلام مملکتنده عسکرلك وسیاسی مأمورلکلردن

---

(١) Голодные богатыри لئون قاهون ص ٣٠.

(٢) اوچنچی عصر هجرینك باشنده (٦٢١ م) خلیفه معتصم‌اوزینك خدمتنده‌گی تورك عسکرینك بغدادقه صیمادقی سببلی، عسکر شهری ایتوب مشهور سامره (سرمن رأی) شهرینی بنا ایتدردی

باشقه بر خدمتنیده التزام ایتمه‌دیلر. خلیفه‌لر بولارنك برسینی امیر، والی ایتوب بر شهرگه تعیین ایتسه، یانینه تورك عسکرلریده قوشوب یه‌ره ایدی. آلار والیلك‌گه تیز ایه‌له‌شه‌لر، اگر خلیفه‌لرگه آچولانسالر حاضر استقلال اعلان ایته‌لر ایدی. اگر والی یرلی کشی (عرب ویا ایرانی دیگان کبی) بولسه، تورکلر جاین توغری کیتوروب آنی عزل ایته‌لر ایدیده اوزلرندن والی یاصیلر ایدی. شولای ایتوب تورکلر اسلام مملکتنده، کوب بای اورنلرغه یرلرگه شهرلرگه مالك بولدیلر، هم زور خانلقلر تورك سلطانلقلری قوردیلر.

توکیولردن چنگرگه قدر اوتکان وقتده اسلام مملکتنده اوشبو اسملرده تورك اداره‌لری بولدی: طولونلر، آق شیتلر، آلب تکینلر، غزنویلر، سلجوقیلر، آتابکلر، دانشمندلیلر، آرتقلر، ایوبیلر، غوریلر، خوارزم شاهلر وایك صوك باروب، چنگزگه قدر خان بولا آلمی قالغان وصوك‌کون خلیفه‌لکنی آلغان عثمانلیلر. بولاردن ایك مهملری: غزنویلر، سلجوقیلر، خوارزمشاهیلردر.

غزنویلر: — غزنه بوکونده‌گی آفغانستاننك بر شهریدر. اول شهرنی پایتخت ایتکان تورك سلطانلری غزنوی دیب آتالدیلر. بو مملکتنی تأسیس ایتوچی، شول غزنوی دیگان نسلنك باشی بولغان سبکتکین در.

سبکتکین شول وقت اورتا آزیاده (ماوراء النهر وخراسانده) حکم سورگان سامانی دولتی‌نك آلب‌تکین اسمنده‌گی (۱) بر امیرینك

---

(۱) آلب تکین اوزیده قللقدن أمیر بولغان کشی ایدی. براقغاوز— یفرون ١٤ جلد، ص ٨٠٩

قلی ایدی (۱). آلب تکینده سبکتکین ده تورکلردر. سبکتکین آلب تکین‌نڭ کیه‌وی بولدی. صوڭندن غزنه‌گه والی بولدی. اوزینڭ سیاستی،قوتی آرقاسنده هندستاندن کوب شهرلر فتح ایتدی. سبکتکین اوزینڭ اولوسینی رسماً مستقل دیب اعلان ایتمه‌گان ایدی؛ اوغلی محمود، سامانی پادشاهلرن بتوروب تمام مستقل بولدی (۹۹۷ م ۳۸۷ ه). مملکتینی جنوبی هندستاندن حاضرگی تاشکند طرفلرینه، غربده حاضرگی غربی ایران‌غه قدر کیڭه‌یتدی. اوغللرندن مسعود وبهرامشاه اسمنده گیلری یخشی اوق اشلکلی کشیلر ایدی. کیره‌ك محمودنڭ کیره‌ك اوغللرینڭ تیره‌سینه زماننده بیك کوب عالملر، ادیبلر جیولورلر ایدی، آلارنڭ شرفینه کتابلر تألیف ایته‌رلر ایدی. محمود غزنوی اوزینڭ عدالتی، دین اسلامغه، علمگه، مدنیتکه ایتکان خدمتی ایله بیك مشهوردر. ایران شاعری فردوسی محمود شرفینه اوزینڭ «شاهنامه» اسمنده‌گی مه‌ڭگولك اثرن یازدی. غزنویلر صوڭغه تابا سلجوق وغوری تورکلرینڭ قستاولری سببلی ضعیفله‌ندی. (۱۱۵۰ م ۵٤۵ ه)ده تمام ایکنچیلر قولینه کروب بتدی.

سلجوقیلر: محمود غزنوی وفات ایتکاچده آنڭ مملکتینڭ شمال طرفنده خزر دیڭزی بویلاب بورونغی ایران اورنینه ینه‌بر

(۱) سامانیلر (سامانیان) ۳نچی عصر هجری‌نڭ آخرندن ٤ نچی عصرنڭ آخرینه قدر (۲۸۷ ــ ۳۸۹) قدر دوام ایتکان بر دولتدر. ماوراءالنهر، خراسان، جرجانده حکم سوردی. بو دولتنڭ مؤسسی بولغان اسماعیل بن احمد بن اسد بن سامان ایران پادشاهلری نسلندن ایدی. عباسی خلیفه معتضدنڭ فرمانی ایله ماوراءالنهر والیسی بولغان ایدی ۸ یل والیلك ایتکاندن صوڭ استقلال اعلان ایتدی. بو مملکت ایران مملکتینڭ قالدغی یاکه مسلمان ایران مملکتی دیه اعتبار ایتوله.

زور تورك مملکتنی ظاهر بولغان ایدی. بو مملکتنی تأسیس ایتوچی سلجوق اسملی بر قوماندانىنك طغرل وچغر اسمندهگی ایکی اوغلیدر (۱).

سلجوق، محمود طرفندن بترله طورغان سامانی پادشاهلرینك ایك صوگغیسینه بیك کوب قزاقلر، قالاچ، قانقلیلرنی آلوب کیلوب عسکر بولوب یازلغان وشونده دین اسلامنی قبول ایتکان ایدی. سامانیلر بتکاننك صوگنده، سلطان محمود بولارنی اوزینه عسکرلککه قبول ایتمگان ایدی. اوشبو سببدن، سلجوق قولی آستنده بولغانلقلرندن سلجوق دیب آتالغان بو تورکلر بر آز زمان قزاق بولوب ینه صحرالرده یوردیلر. محمودنك اوغلی مسعود وقتنده طغرل‌بی اوزینك قزاقلری، تورکمانلری ایله خوارزمگه جیولوب طوردیلرده اچکه‌رەك چومدیلر. اوزاقده اوتمه‌دی بولار ماوراءالنهر، ایران، جنوبی قافقازیا (آرمینیا)لرنی آلوب مشهور نیسابور وصوگندن «ری» شهرن پایتخت ایتدیلر. مسعود بولار آلدنده عاجز قالدی. آرمینیادن‌ده اوزوب آناطولی کچوك آزیاغه تاچین (روم) یرینه باروب یتوب، **۱۰۷۱** نچی یلده بیزانتیا ایمپیراطوری Дюгинъ نی أسیر آلدیلر. طغرل هر نیقدر دین اسلامده بیك مقید تورك ایدی ایسه‌ده، شرافتلی بغدادنك شرافتلی خلیفه‌سینه قول‌صالووی یاقنلاشقان ایدی. هم محمود غزنوی اولگاچ خلیفه‌نك بر قوتلی حامی‌گه احتیاجی زور ایدی. خلیفه قائم بالله آنی بغدادقه چاقردی. طغرل بغدادقه کیلدی، خلیفه آنی استقبال ایتدی هم آگا اوزینك دنیاوی قوتن (۲)

---

(۱) طغرل ایله چغر سلجوقنك میکائیل اسمنده اوغلینك بالالری ایدی.

(۲) Свѣтская власть

بیردی. هم شوکتلی جمعیتده آنی سلطان المشرق والمغرب دیب آتـادی. شول وقتدن باشلاب خلیفه مسلمانلرنك دین باشلقلری‌غنه بولوب قالدی. مملـکتنك اداره‌سی طغرل وآنـك خلفلری قولینـه کوچدی. طغرلدن صوك اداره چغرینك اوغلی آلپ تکینـگه آندان صوك ملکشاه‌غه قالدی. سلجوقی پادشاهلرنك ایـك یاقتی وقتلری اوشبو أوچ خان وبر آز صوك سنجر وقتنده بولا. آلپ آرسلان اوزینك تورك ایدکن یخشی بله ایدی. تورك مؤرخی بونك حقنده ایته :

« حل وعقد امور انام آرتق هپ آلپ آرسلانك النده ایدی، هر درلو اشلری ترتیب ایدییور، خدمات عسکریه ایسته یور، هپ کندیسی یاپیوردی. کندی کندیسنی، لسانك ملیتنك اهمیتینی آڭلایور، تورکچه قونشیور ویازیوردی. کوچك آسیاده سلجوق تورکچه‌سینك تشکلی او زماندندر. او زمان تألیف ایدیله‌ن آثار زمانمزه انتقال ایده کیلمشدر. آلپ آرسلان وقتنده کوندن کونه تورکچه ترقی ایتمکده ایدی. »

ملکشاه وقتنده سلجوق دولتی بتون مسلمان آسیاسینی قاپلاب آلدی. بحر سفیددن قطای حدودینه، قافقازدن یمن‌گه قدر اولغان یرلر سلجوق خانلغی (سلطانلغی) قولنده ایدی. ملکشاه اوزینك اشلکلیلگن صوغش اشلـرنده توگل، بلـکه علم معارف ومدنیت اشلرنده کور ەتدی. آکاده آنك وزیری بولغان نظام الملك سبب بولدی. ملکشاه اوزینك اداره قوتینی بغدادده نغتدی. اطرافینه علما، ادبا، شاعرلر، اهل هنرنك جمیـعسنی جیدی. همه‌سینه کوب احسان ایتـەر ایدی. بغدادده بونك امری ایله زور رصد خانه

یاصالدی. مونده تورلی یاقدن هیئت علماسی جیولدی. عمر الخیام اسمنده‌گی مشهور عالم هیئت‌ده زور نرسه‌لر کشف ایتدی. ملکشاه ونظام الملك وقتنده اسلام مملکتنده هر تورلی شهرلرده ایتام خانه‌لر، کاروان سرایلر، عمومی یورتلر، زینتلی زور مسجدلر، علم یورتلری کوبه‌یدی. نیسابور، بصره، اصبهان، هرات وبغدادلرده عالی مدرسه‌لر بنا ایتلدیلر (۱). بو مدرسه‌لر نظام الملك اجتهادی آرقاسنده آچلدقلری اوچون «نظامیه» دیه آتالدیلر (۲). مملکتنده‌گی ترتیبنی تفتیش ایتوب ملکشاه کیك مملکتینی عمرنده اون کره ایله‌نوب چقدی. ملکشاه ۲۰ سنه حکومت سوروب (٤٨٥ ه ۱۰۹۲م) وفات ایتدی.

سنجر (۱۰۹۷–۱۱۱۹م، ۵۱۲–۵۵۲ه) یاشکنه کوینه ایتکان صوغشلرنده زور موفقیتلرگه اوچرادی. سنجر غزنویلرنی هند اچینه صغندردی، پایتختلری اولغان غزنه‌نی آلدی. بونك وقتنده سلجوق مملکتی هندستاندن شامغه، ماوراء النهردن یمنگه قدر صوزلا ایدی. سنجر تورك حکومتلرینی بر تورك سنجاغی آستینه جیارغه طرشا، اوزینك تورکلگن آچلی ایدی (۳).

زور سلجوق دولتی ملکشاهدن صوك روم سلجوقیلری، سوریه، کرمان سلجوقیلری دیگان کبی اولوشلرگه بولندی، اصل

(۱) سلجوقیلرغه قدر بولغان خلیفه‌لر وقتنده علمالر درسلرنی جامعلرده بیرورلر ایدی، مدرسه آتلی بنالر بولماس ایدی. مسلمانلر آراسنده ایڭ اول مدرسه بنا ایتوچی نظام‌الملك‌در.

(۲) مشهور امام غزالی نظام‌الملکنڭ نیسابورده‌غی عالی مدرسه‌سنده مدرس ایدی. (۳) سنجر حقنده «Записки Восточнаго Отд. Арх общества» مجموعه‌سینڭ XX نچی جلدنده В. Бартольдъ نڭ «سنجر» دیب یازغان مقاله‌سی قارالسون.

مملکت ایران سلجوقیلری دیب آتـالا. ایران سلجوقیلری (اصل مملکت) أتابکلر، خوارزمشاهلر اسملری ایله ظهور ایتکان یاکا تورك حکومتلری طرفندن ضعیفله‌نوب کیلوب (٥٩٠ ﻫ، ١١٩٥م) بتدی.

روم سلجوقیسی چنگز ظهورینه قدر دوام ایتدی. بولاردن علاءالدین اسمنده‌گی خان وقتنده آنـاطولی بتونله‌ی تورکلر قولینه کردی. پایتختلری ازنیق شهری ایدی. بولارنڭ آراسندن عزالدین برنچی اوزی شاعر ایدی؛ شعر وادب اهللری علمالرغه هنر وصنعت اهللرینه بیك رعایه ایته ایدی.

عموماً سلجوقیلر دین اسلامنڭ زور خادملری، علوم ومعارف، ادبیات وصنائعنڭ حامیلری ایدیلر. سلجوق سلطانلرینڭ سرایلرنده شاعرلر، علمالر هر تورلی قدر وحرمت کوررلر ایدی.

اسلام مملکتنده تورکلر - مدنیت - ملیت. مؤرخ لئون قاهون: تورکلر اختیارسزغنه بدویتده طوردیلر دیدی (١). بو سوزنڭ معناسی اسلام مملکتلرینه بارغان تورکلرده تمام معناسی ایله ظاهر بولدی.

عربلر، تورکلر کیلمه‌سدن ایلگه‌ری ایتکان فتوحاتلرینڭ یمشلرینی آشارغه طوقتاغانلر ایدی. مملکتلر فتح ایتوب اسلام دولتینی نغتورغه تورکلر عربلردن آرتق شوق وهیجان ایله کرشدیلر (٢).

اوزاقده اوتمه‌دی عربنڭ سیاستی، مدنیتی، علمی قوتی، تورکلر

---

(١) لئون قاهون ص ١٢ .

(٢) دوزی «تاریخ اسلامیت» جلد ٢، ص ٤٩٥ .

قولینه کوچدی: محمود، ملکشاه، نظام الملك کبیلر سیاسی قوتنی آلغان کبی، فارابی، ابن سینا، بخاری، زمخشری دیگان کبی حسابسز تورك عالملریده علمی قوتنی اوز قوللرینه کیچوردیلر. بخاری، قرآن کریمدن صوڭ برنچی دینی کتاب (صحیح بخاری) نڭ، زمخشری، ایلڭ أعلی تفسیر وغیر اثرلرنڭ مؤلفیدر. فارابی ایله ابن سینالر قولنده عربلرنڭ حکمت، فلسفه، طب، موزیقه کبك علملری ایلڭ یوغاری اورنلرغه منديلر. بولار هر تورلی فنلرده یوزلەب کتابلر یازالر ایدی. بولار ایله عربلر ماقتانالر ایدی. فارابی‌گه زمانینڭ پادشاهلری، وزیرلری طرفندن بیك کوب هدیه‌لر تقدیم ایتله ایدی، اول قبول ایتمەس ایدی. سیکسان یاشینه یتوب فقیر حالده عمر اوتکەردی. آنڭ، مونڭ کبك عالی طبیعتلرینی، علمگه ایتکان نهایەسز کوب وقدرلی خدمتلرینی عربلر آنڭ تورك بولووی سببلی اشلەگانن بلمەسلر ایدی.

اسلام مدنیتی، «عرب مدنیتی» دیب آتالا. حالبوکه آنی بلەك صزغانوب اشلەب وجودگه چغارغان کشیلر تورکلر ایدی. لئون قاهون: «اگر تورکلرنڭ، هیچ کم مقابله ایته آلمی تورغان قوتلری بولماسه ایدی، اسلام مدنیتی اولقدر یوغاری اورنغه منه آلماس ونهایتسز کیلڭ اورنلرغه طارالماس ایدی» دی (۱). مأمون ومعتصم کبی خلیفه‌لر (۲) اوزلرینڭ علمگه، مدنیتکه ایتکان اول زور خدمتلرن،

(۱) لئون قاون ص ۷.

(۲) هارون نڭ خاتونی، مأمون نڭ والدەسی بولغان «مراجل» بر تورك ایدی (نجیب عاصم ص ۲۱۰) معتصم نڭ آناسی بنه تورك ایدی (تاریخ التمدن الاسلامی جلد ٤، ص ١٥٦)

عرب وتورك زكاوتی ایله تورك بهادرلغی، اشلكلی لگی جیغانلقلری سببندنگنه اشلی آلدیلر .

لكن توركلر اسلامغه ایتكان بو نهایه‌سز زور خدمتلرن اوز اسملرینه اشله‌میچه عرب، ایران اسمینه أشله‌دیلر، عربلر اوچون خدمت ایتدیلر. توركلرنك اشله‌گان أشلری «عربلر فلان اشلر اشله‌دیلر» بولوب قالدی. بوأش آلارنك اوز اوزلرن، تورك ایكانچیلكلرن، ملیتلرن طانیماوچیلقلرندن كیلدی. آلار عرب وایران یرینه باردیلرده عرب، ایران بولدیلر. تورك اوغلی بولغان معتصم خلیفه، طبعاده تورك ایدی (١) وتوركلرنی یاراتا، آلارنی عرب وایرانلاشدرماسقه اوز فطرتلری اوزرنده قالدرغه، متعصب توركلر ایته‌رگه طرشا ایدی (٢)، توركی جاریه‌لرگه گنه اویله‌نورگه عربلر ایله قاتشماسقه قوشا ایدی (٣). لكن بو چاره وجودگه چقمادی. توركلر ملی تللرن اعتبارسز قالدردیلر، عرف وعادتلرن، تورك ایكانچیلكلرن اونوتدیلر. اوشبونك اوچونده تورك اولولری آرقاسندەغنه اشلی آلدقلری نهایه‌سز زور اشلری اوز اسملرینه قایتمادی. حالبوكه آلارغه اوزلرینك اسلامیتكه ایتكان زور خدمتلرن «تورك» اسمی ایله ایتسه‌لر بیك ممكن ایدی. توركلرده‌گی بو حال (یعنی ملیتنی اونتمق) ایكی سببدن كیلدی:

١) اسلام مملكتلرینه بارغان تورك عسكرلرینك كلسی (دیه‌رلك) صحرالرده باشسز یورگان قازاقلر، شوكتلرینی

---

(١) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ٤، ص ١٥٦

(٢) (٣) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ٤، ص ١٥٦–١٥٧

یوغالتقان آفتالیت، (آق هون) قانقلی‌لر، قالاچ‌لردن عبارت ایدی. یعنی عربلرگه بارغان تورکلر عموماً ملیتلرینی، یازو ادبیات دیگان کبی اثرلرینی بیك صای‌غنه طانوغان خلقلر ایدی. ملیتلرینی یخشی طانوغان اویغورلر ایسه عسکر بولوب کیتمیلر ایدی.

۲) ایکنچیسی و ایك مهمی عموماً تورکلرده‌گی بر اوگایسز طبیعتدر: تورکلر عموماً ایکنچی قوملر ایله قاتشقان وقتده اوزلرینك هیئت اجتماعیه‌لرن، ملیتلرن بیك تیز اونوتالر (۱)، ایکنچیلرگه تقلید ایته‌لر. عربلرگه قدر نیقدر تورکلر قطای، ایران، یاؤروپالی بولوب ئه‌ورلگانلر ایدی.

اسلام مملکتنده‌گی تورك علماسیده – کار امزین اسمنده‌گی تاتارنك روسلر اوچون تاریخ یازدغی کبی – عربلر اوچون تاریخ، نحو، صرف، لغت کتابلرینك ایك مهم بولغانلرینی یازالر ایدی. عرب عالملری آلارنك تللرینه عائد کتابلر یازدقلری حالده (۲) بو تورك عالملری اوز تللری حقنده بیك آز اویلارلر ایدی. فارسیچه عربچه شعرلر سویله‌رلر بتون عمرلرن عربلك، ایرانلق اوچون صرف ایته‌رلر، اما اوز تللری اوچون بیك آز وقتلردن قزغانورلر ایدی. سلطان محمود فارسیچه شعرلر سویله‌دی. سراینده ایران شاعرلری طولی بولور ایدی. ایرانك ایك زورملی شاعری

---

(۱) لئون قاهون ص ۸–۹

(۲) بغداد عالملرندن المبارك بن الدهان الواسطی (۶۱۲هـ. ۱۲۱۵ مده وفات) اسمنده عرب فیلالوگی تورك تلی حقنده بیك مهم خدمتلر ایتدی آنڭ شاگردلری آراسندن هم شوندی کشیلر چقدیلر. موندن باشقه‌ینه، سلطانلرنڭ، فارابی ابن سینا کبی زور حکیملرنڭ تلی اولغان تورکچه‌گه اعتنا ایتکان عرب عالملری بار ایدی. میلیورانسکی «Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ» (۲۹۲ صحیفه‌لك بولوب ۱۹۰۰نچی‌یل پیتربورغده باصلغان.)

فردوسی‌نك، بتونسی ایراننك ملی اساطیر وخرافاتندن عبارت بولغان «شاه نامه» سینه سلطان محمود نیقدر آلتونلر صرف ایتدی. نظام الملك تورك ایدی؛ «سیاست نامه» اسمی ایله جنوبده‌گی تورکلرنك، سلجوقیلرنك اجتماعی حاللرندن واصول اداره‌لرندن بحث ایتوب بر قیمتلی اثر چغاردی. تورك روحنده، لکن فارسی تلی ایله یازلغان ایدی. اگر اثرشول وقتده‌غی سلجوق تلینه (۱) ترجمه ایتلسه، تمام کول تکین هیکللرنده‌گی روحنی کورسه‌ته‌چکدر.

علمده، معارفده ترقی ایتکان تورکلر آراسنده اوز ملیتلرینی آڭلاغان کشیلرده یوق توگل ایدی (۲). چنگزنك ظهورینه طابا عربلك ایرانلق اوزینك زور اهمیتن یوغالتقان، کشی قزغورلق حالدن اوزغان ایدی. شوڭا قاراب تورکلرده‌ده ملیت روحی یخشی اوق اوسه باشلادی. شرق وغرب طرفنده (آنا طولیده) آنا تلینه رغبت ایتکان کشیلر کورینه باشلادی (۳). چنگز ظهور ایتکاندن‌صوڭ‌تورك تلی‌فوق‌العاده‌ترقی‌ایتوب کیتدی. مونك باش نیگزی چنگز ظهور ایتمه‌سدن ایلگه‌ری‌اوك قورلغان ایدی. سلجوق سلطانی عزالدین (٦١٧ هـ ده وفات)، تورکچه شعرلر

---

(۱) سلجوق تلی بوکونده سیبیرده‌گی آلتای وتله‌وت تورکچه‌لرینه بیک یاقندر. هر ایکیسی بر اصلدن. چنگزنگ ظهوری وقتلرنده سلجوق اسمنده بر مغول قبیله‌سی بار ایدی.

(۲) کشف الظنونده ترکی دیب بایتاق رساله‌لر صانالا. بولار آراسنده چنگز ظهورینه نسبة بایتاق ایسکیلربده بار.

(۳) اگر ایرانلق عربلك اوزینگ شوکتن یوغالتمیچه اوزاق زمانلر قالسه ایدی، احتمالکه بوکون اول اسلام مملکتلرنده‌گی تورکلرنی کورمه‌گان بولور ایدک.

سویلی ایدی؛ قبرینه اوشبو تورکچه شعرنی یازارغه قوشدی:

بز جهانی ترک ایدب کتدك رنجی دالده برک ایدب کتدک
شمدی‌دن کیرو نوبت ایردی‌سزه نته‌کم اول ایرمشیدی بزه

سلجوقیلرنك زور علما ومشایخلرندن بهاءالدین ولد (۱۲۳۰ م ده وفات) نك «ربابنامه» (۱) اسمنده‌گی تورکیچه أشعاری وبو کون استانبول تورکلرینك مالی بولغان «کتاب قورقود» (۲) نك بعض قسملری غربده‌گی تورکلرنك چنگز ظهورینه قدر اولغان ادبیاتلری جمله‌سندندر. سلجوق خانلغینك رسمی تلی فارسی ایدی، آخر کونلرنده سلطنت قره‌مانلی دیگانلرنك قولینه کوچکاچ لسان رسمی تورکچه‌گه ایله‌ندی.

شرق طرفنده بخارا سمرقند یاقلرنده تورکچه اشعار، تورکچه اثرلر یازغان عالملر کوبه‌یگان ایدی. شول زمان علماسندن خواجه احمد یسوی (۵٦۲ هـ، ۱۱٦٦ م، ده وفات) نك تورکچه «دیوان حکمت» دیگان اثری وآنك شاکردی سلیمان باقرغانی‌نك دیوانی وباشقه اثرلری، اسلام مملکتینك شرق طرفنده‌غی تورکلرنك چنگز ظهورینه قدر اولغان ادبیاتی جمله‌سندندر.

محمد بن قیس دیگان تورك عالمی صوکغی خوارزم شاهی جلال‌الدین شرفینه تورك تلی حقنده بیك مهم أثر یازدی. آنك مصرده تألیف ایتدکی «ترجمان ترکی وعربی» دیگان اثری بو کونده‌ده معروفدر (۳).

اصل تورك یرنده قالغان تورکلر — تورکلرنك دجله‌گه، بحر سفیدکه قاراب آغولری تورکلکده هم تورك عالمنده زور

(۱) بو کتابدن بعض قطعه‌لر نجیب عاصم تاریخنده ص ۴۳۹—۴۴۲ ده درج ایتلگان. ۋ. ۋ. رادلوف بو اثرنی نیمسچه ترجمه‌سی ایله نشر ایتمشدر.

(۲) بو کتاب حقنده В. Бартольдъ نك «З.В.О. И. Р. А.О.» مجموعه‌سنده درج ایتکان مقاله‌لری قارالسون.

(۳) بو کشی حقنده میلیورانسکی نك «Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ» دیگان کتابنده VIII هم ۱٦ و ۲۵ قارالسون

واقعه بولوب صانالا. اول حال تورکلرده مدنیت جهتندن زور اوزگەرشکه سبب بولدی.

تورکلر دنیاده اوچ زور حکومت بلەلر ایدی: چین (قطای)، ایران، تاچین (ڤیزانتیا) حکومتلری. تورکلرنڭ قازاق وقپچاقلری، یعنی ایگن بیرمی طورغان بوشلق وصحرالرده یوروچیلری، آرتلرندان ایکنچی تورکلرنڭ قستاوی سببلی یا که مال وآزق قایغوسی ایله بو اوچ حکومتگه هجوم ایتوب کرورلر ایدی. احتمالکه ایران حکومتینه هجوم ایتکان وقتلرنده تورکلر، ایراننڭ اوزینڭ مدنیتندن بایلغندن فائدەلانورغه تلەگان کبی، ایران آشا ایراننڭ غربده‌گی کورشیسی بولغان تاچین (ڤیزانتیا) حکومتینه باررغەده تلی طورغان بولغانلردر. ایران حکومتی هر حالده قوتلی حکومت ایدی، تورکلرنی اوز مملکتی‌نڭ اچینه وآندان تاچین‌غه یەرمەدی. اوشبو سببدن تاچین‌غه باررغه آنڭ بایلغندن فائدەلانورغه‌تلەگان قازاقلر، قپچاقلر قوزغون (خزر) دیگزینڭ (١) شمالی ساحللرندن، اورال، ایتل (٢)، دۆن یلغەلرینڭ‌طاماقلرندن، قارا دیگز بویلاب باررغه مجبور اولالر ایدی. ایکنچیدن، شرقدن ایکنچی قوملر طرفندن قستالغان تورکلر ایراندن یول بولماغاچ ایدل، اورال یاقلرینه صغنورغه‌مجبور بولالر ایدی. شولای‌ایتوب بو ایدل، اورال طرفلری بردن تاچینگه بارا طورغان قزاقلرنڭ یول اوستی، ایکنچیدن أصل مرکزدن قاچرلغان جمعیتلرنڭ صغنا تورغان اورنی بولغانغه کوره، اورالوایدل طرفلرنده قارا دیگز یاقلرنده اوطورا تورغان

---

(١) خزر دیگزینڭ بورونغی بر اسمی‌قوزغون دیگزی‌در.
(٢) ایدل ایلکده، ت ایله‌ایتل دیب ایتلگان.

تورکلر، یرلری نیقدر منبت ومحصولدار بولسه‌ده هون آوار دیگان کبی قاچقنلر آلارغه ایرك بیرمه‌گانلکدن معیشتده آلغه آتلی آلمیلر ایدی.

ایران حدودنده‌گی محصولدار اورنلرده ترکلك ایته تورغان تورکلرده، ایران ایله تورکلرنك بر طوقتاوسز صوغشا طورغان اورنلرنده بولغانلقلری اوچون، هیچ یونه‌له آلمیلر ایدی.

ایران حکومتی بتدی. عرب خلیفه‌لری تورکلرگه اول بورونغی بای ایران دولتینك یرینه، آندن‌تاچینگه باررغه یول آچدی. ایندی تورکلرنك ایران حدودی، تیمرقپو صوغش میدانی بولودن اوزدی. ایگن اوچون اوگای بولغان اول اورنلرنك خواجه‌لری بولغان اویغور تورکلری مدنیتده ایرکنله‌ب ترقی ایته باشلادیلر. غربده‌گی ایدل بویلرنده بولغان فینلر، بلغارلر تمام راحتله‌ندیلر: یلغه‌نی ایکنچی اورندن یروب بیه‌رگان کبی بولدی. اوزلرینك محصولدار یرلرنده راحتله‌نوب ترقی ایتدیلر.

شولای ایتوب، توکیولردن چنگزغه قدر اوتکان بیش عصرلق وقت، تورکلرنك بیك یاقتی دورلری صورتنه کردی. تورکلر، اوز یرلرینك غرب وشرقنده اوز باشلرینه ترقی ایتدیلر. اصل مملکتده قازاق بولوب یورگان قوملر، عرب مملکتینه باروب اسلامیت هم عربلر تربیه‌سی آستنده، طاك قالدررلق بر صورتده آلغه کیتدیلر. احتمالکه تورکلرگه عرب خلیفه‌لری یول آچوب آلارنی تربیه ایتمه‌سه‌لر ایدی، بلکه آلارغه اوزلرینك مملکتلرینه کررگه، ایران حکومتی کبی، یولنی بیکله‌ب قویسالر ایدی، تورکلرینه اوزلرینك الکگی‌یابق ترکلکلرنده، یاکه ایکنچی تعبیر ایله ایتکانده،

آلار اوزلرینڭ هیچ وجه ایله کیگەیە آلماغان بورونغی مدنیتلرندەگنه دوام ایتوب کیلگان بولورلر ایدی.

اویغورلر ـ توکیولردن صوڭ مرکزدەگی وشرقدەگی تورکلر یا بعض جمعیتلر صورتنده بولوب آغالر ادارەسنده یا که قوت وزورلقده تورلیچه بولغان خانلقلر ادارەسنده عمر اوتکەردیلر دیدك. بولارنڭ آراسنده ایڭ مهملری مرکزدەگی اویغورلر ایله شرقدەگی وصوڭندن تورکستانغه کیلوب خانلقده ایتکان تاتار جمعیتلریدر.

اویغورلر اوشبو اسم ایله اول وقتدن بایتاق ایلگەری اوك بیلگلی ایدیلر (۱). توکیولردن صوڭ آلار ایکیگه بولندیلر (۲). برنچیلری: بایقال جنوبنده اورخون هم اونون (Ононъ) یلغەلری بوینده کوچوب یوردیلر. ایکنچیلری: تورکستانده اوطورمەیایارم کوچمه حالده ترکلك ایتدیلر. اورخون بویلرنده یعنی مانغولستانده‌غی اویغورلر بیك یخشی معیشت ایتدیلر، آلارنڭ مملکتی ۷٤٤ دن ۸٤۰نچی م. یلغه قدر دوام ایتدی. قاراقورم شهرینی آلار تأسیس ایتدیلر. کول تکین وبیلکه خانلر هیکللرندن ۳۰ چاقرم قدر جنوب شرقی طرفنده تکیلردن فقط ایللی یل صوڭ اویغورلر اوچنچی بر هیکل اوتورتقانلر. هم آندن باشقەده آلارنڭ IX نچی عصرلرده یازغان اثرلری کوب طابلدی.

آلار جنوبده‌گی اویغورلر کبی اوك، غرب طرفندن کیلگان نسطوری راهبلری آلوب کیلگان هم نسطوری یازووندن بوزولغان

۱) قطای وقعه نویسلری (Лѣтописцы) لری اویغورلرنی IV نچی عصردن بیرلی یازالر (بر افغاوز قاموسی ٦۸ نچی جلد. ٦۲٤ نچی بیت).
۲) بر افغاوز قاموسی.

یازو ایله یازدیلر هم شول نسطوری راهبلرینك دینی تربیه‌لری استینه آز بولسه‌ده کرگانلر. باشقه تورکلر کبی اوك ماغولستان اویغورلریده قطایلر ایله صوغشدیلر. ۸٤۰نچی م. آلارغه ینیسه‌ی‌نك یوغاری آغمنده‌غی قرگیزلر هجوم ایتدیلر. ماغول اویغورلریده اورخون بویلرن طاشلاب شرقی تورکستانغه کوچوب کیته‌رگه مجبور بولدیلر. موندن صوك ماغولستان اویغورلری یوغالالر. شرقی تورکستانده ایلك‌دن طورا طورغان اویغورلر بارلق قوتنی قوللرینه آلالر.

بو اویغورلر بتون تورکلرنی جیوب سیاسی جهتدن زور اش باشقارماسالرده علم ومدنیتده تجارتده، تورك دنیاسنده بیك مهم اورون طوتالر ایدی. زور استعدادقه مالك بولغان تورك خلقلری اوچون مدنی اشلرده آلغه کیته‌رگه یر ومحیطلری ایرك بیرمی ایدی. اگر آلار مدنیت اوچون اوڭایلی بولغان بر یرگه کروب آلسالر مدنیتده‌ایك مهم اورننی، حتی‌ایکنچی قوملر قولندن صالدرب، آلورلر ایدی. اویغورلرغه اوزلرینك اورنلری بر یخشی اوڭایلق بیرگان اوچون آلار (عین شول وقتلرده غرب طرفنده اورال قریلرنده ترکلك ایته تورغان مدنیتده بیك مهم اورن طوتقان بلغار خانلغی کبی‌اوك) مدنیت وعلمگه اوزلرینك استعدادلرن بیك یخشی کورسه‌تدیلر. غربی اویغور خانلغی‌نك اورنی حاضرگی روسیا تورکستانی ایله غربی قطای تورکستانی وتیان شان طاولری و جنوب یاغی هم ایسیق کول تیره‌لری‌در. تیان شان طاولرینك جنوب طرفلری اوزی بر توبکل اورن‌در (۱).

۱) بو اورننی قطایلر «نـان ـ لو» دیب وآنـگ شمالنده‌گی یرلرنی «په ـ لو» دیب آطیلر ایدی.

اول ير، خلقلر ايله سودا وتجارت ايتشوب مدنيتده آلغه اته طورغان زور صو يوللرى، يلغه‌لر، ديڭزلر، وسودا كيمه‌لرى جيولا طورغان اورن بولماسه‌ده قورى ديڭزينك كيمه‌لرى جيولا وغير متناهى بر صورتده تورلى طرفقه آغا طورغان اورنده ايدى.

قطاينك، غربده‌گى مملكتلر، ايران، هم‌شرقى روما وصوڭندن عربلر ايله بولغان تجارتى اويغور مملكتينك يرندن اوته ايدى. بو اورن اويغورلرنك نقلاب جيولغان يرلرى بولغان تيانْ شان‌نك جنوب ياقلرى، تاريم اووه‌لرى، سردريانك باش طرفلرى‌صازلغراق واورمانلى بر توبكل ير ايدى. اوشبو سببدن اويغور خانلغى، قطاى حكومتينه هر وقت هجوملر ايتوب طورا طورغان شرق وشمال يعنى بايقال ياغنده‌غى توركلردن ايلك كوب وقت امين قالا ايدى. شولاى ايتوب اويغور خانلغينه تاريم اووه‌لرنده آشلق چاچمك، باى اندرلر ياصامق، قالا وشهرلر بنا ايتمك هم اوڭاى ومدنيتده مهم آدوملر آتلامق يڭل بولدى (١).

عربلر، تبت لاماسى ايله اتفاق ايتوب اويغورلرنى آلغانلر ايدى (٧١٦ ميلادى ٩٧ هـ.) اويغورلر عربلرنى مركزلرندن كيرى چغارغه مجبور ايتديلر. لكن اويغور خانلغى عربلردن قوتلو ايله همان‌مستقل اولمادى. چونكه قطايلرنك تانغ‌ديگان قوتلى‌ايمپيراطورلرى ٦٢٦ميلاددن بيرلى توركستان‌غه خواجه‌لق ايته ايدى. اويغورلرغه حاكم بولغان الكگى توكيو قاغانلغى‌ده شولوق يلدن باشلاب قطاى

(١) اويغور ينه فقط جمعيت اسميدر. اويغور اويوشوب جيولوب مدنى صورتده طورغان خلقلرغه ايتوله. اوغور، ڤينگر، بلغار، آوار، اويغور سوزلرى همه‌سى بر اصلدندر.

نفوذينه كرگان ايدى. اويغورلر عربلر قولينه كرمه‌سه‌لرده قطاى قولندن - نفوذندن - چقماديلر. اويغور حكومتى چينگه تابع بولغان مستقل حكومت ايدى.

اويغورلرنك ايلك كوبى هجرى ٤ نچى عصرنك اورتاسنده اوزلرينك بوغرا خانلرى دين اسلامنى قبول ايتكانينه قدر بوددا دیننده ايديلر. حتى اوزلرينك بوددى‌لقلرنده يخشوق تعصب ايته‌لر، اسلام دينينه، خرستيان دينينه قاراغان كوزلرى بله‌ن قاريلر ايدى. دين اسلامنى قبول ايتكاچده عربلككه بيرلوب كيتمه‌ديلر. ملى عادت، آيين، عرفلرگه عربلك بيك آز تأثير ايتدى. اوزلرينك ملى يازولرى اويغورلر اوچون باشقه قوملر ايله مناسبتده بيك زور اوكايلق ايته ايدى. اويغور يازووى اول وقت قطايدان آلوب سوريه وروم مملكتينه قدر اولغان يرده اوقولا واستعمال ايتوله ايدى (١). اسلام دينينى قبول ايتكاچده آلار بويازونى طاشلاماديلر هم اسلامچه يازلغان كتابلر هميشه اوز يازولرى ايله يازولا ايدى.

اويغور خانلغى‌نك شهرلرندن مهملرى: كاشغر، بيش بالق (مونك خرابه‌سى حاضرگى گوچين Гученъ تيره‌سنده)، قارا خوجا (خرابه‌سى‌تورفان Турфанъ نك ٣٠ چاقرم شرق‌طرفنده)در. اويغور خاقانلرى ايدى‌قوت «Идикутъ»، هم ايليك خان «Илекъ ханы» اسملرى ايله يورتوله‌لر. دين اسلامنى قبول ايتكان خاقان سالور خان اسملى وقارا خان لقبلى ايدى. قارا خاندن صوك آنك اورنينه موسى‌خان كيچدى. اول تيره ياقده‌غى علما ومشايخنى جيوب مسجد ومدرسه‌لر وخانقاهلر بنا ايتدره ايدى. اورنينه عمى بغرا

---

(١) نجيب عاصم جلد ١، ص ٢٢٩

هارون خان اوطوردی. مونك وقتنده اویغور مملکتی بر یاقدن قطای چیکلرینه کاشغر آرتلرینه قدر، ایکنچی یاقدن خزر دیگزینه قدر کیکه‌یدی. بخارا اول وقت سامانیلر قولنده ایدی، آنی آلاردن آلدی.

بو بغراخان‌نك وارثی ایلیك خان اویغور خانلری آراسنده ینه بیك مهم اورن طوتقانلقدن آنك قوتی کورشی مملکتلر اوچون قورقنچلی ایدی. سلطان محمود غزنوی مونك ایله صلح‌اوزره‌طورونی تله‌ب مونك قزینه نکاحلانغان ایدی، لکن همان آرالرنده صوغشلر بولدی. ایلیك خاندن صوك طغان خان، آرسلان خان، قدر خان دیگان کشیلر تختده بولدیلر؛ قدر خان موسیقی شناس ایدی (١) (اویغورلر آراسنده اول وقت موسیقی بر علم صورتنده تلقی ایتلگان). قدرخاننك وفاتی (٤٢٣ ھ) صوگنده کیك مملکت نیچه‌گه بولنوب‌ضعیفله‌ندی، قدرخاندن صوك ایکنچی آرسلان‌خان آندن صوك بغراخان تختکه اوطوردی. بغراخان ینه مملکتنی یاخشیلادی. موندان صوك جعفر تکین، ابراهیم، طغاچ، نصر، خضر، احمد، محمود، آرسلان، محمود، اسملرنده خانلر بولا. بو صوگغی محمود وقتنده قطایدان کیلگان قارا خطای تورکلرینك خانی گورخان بتون تورکستاننی زور برقوت آستینه جیا ایدی، اویغورلرده گورخاندن مغلوب اولوب (٥٣٦ ھ، ٢ - ١١٤١م) قارا خطای تورکلری‌تصرفی آستینه کردیلر.

اویغورلرنك ایدی‌قوتلری (یا که ایلیك خانلری) موندن صوك خطایلرنك واسسالی (مختار والی) بولوب قالدیلر. اویغورلرنك

(١) قاموس الاعلام هم تورك تاریخی.

صوڭغی خانلری چنگزگه اوز اختیاری ایله بارب عرض اطاعت ایتدی (١٢٠٤ میلادی) چونکه قارا خطای گورخانی ایله آرالرنده طنچلق یوق ایدی. (١)، جنوبده‌گی ایران هند یاغنده‌غی تورکلردنده رضا توگللر ایدی سلطان محمود غزنوبدن کورگان آغرلقلرنڭ اوچن ایران تورکلرندن آلورغه تلیلر ایدی (٢)، شونڭ اوچون اوز اختیارلری ایله آڭا اطاعت ایتدیلر.

اویغور خانلری فقط بر نسلدنگنه کیلمه‌گان، بلکه تورلی کشیلر خان بولغانلر؛ هم خانلرده برگنه شهرنی پایتخت ایتمی تورلی شهرنی پایتخت ایتکانلر؛ قاراقورم، قاراخواجه، کاشغر، بیش‌بالق، شهرلرنده خانلق ایتکانلر. اویغورلر علمنڭ، علمانڭ، تورك مدنیتی‌نڭ مرکزی ایدی. عین شول عصرلرده غرب طرفنده اورال ایدل بویلرنده بلغار تورکلر ینه علما جیولا ایدی. ایران، عرب عالملرن بو ایکی خانلقدن برسی شرقغه ایکنچیسی شمالغه طارتا ایدی.

بزده‌گی «حکیم آتا» کتابی، باقرغان، آخر زمان، مریم کتابلرینڭ مؤلفی بولغان شیخ سلیمان باقرغانی‌نڭ (٣) اویغورخانی بوغرا خانغه بارغانن آنده زور حرمت کورگانن حکایه أیته.

---

(١) اورتا آزیا مجله‌سی. (٢) نجیب عاصم تاریخی ص ٢٣٠

(٣) سلیمان باقرغانی مشهور خواجه احمد یسوی (١١٦٦ میلادی وفات ایتکان) نڭ شاکردی وخلیفه‌سیدر. بو کمسه‌لر هم آلارنڭ اثرلری حقنده Извѣстія Археол. об. Каз. Ун. نڭ ١٨٩٨ نچی یلغی XIV نچی جلد ١ نچی جزء ص ١ - ٩٦ ده مالوفنڭ رساله‌سی هم ١٨٩٥ نچی یلغی XII جلد ص ٥٨٥ - ٥٩٣ ده کاتانف مقاله‌سی هم ١٣ نچی جلد ١ نچی جزءده ص ١٩ - ٣٤ ده ماتۋییف مقاله‌لری.

يعنى اول اويغور يرى ايرگولر جيولا طورغان اورن بولغان بولا. هم واقعده‌ده شول **١١** هم **١٢** نچى عصر ميلادى اويغورلرنك ايلك ماتور وقتلرى ايدى، اول جومارد خاقانلر حضورينه جيولغان عالملر آلارنك حرمتينه كتابلر تصنيف ايته‌لر ايدى.

اويغور مدنيتى‌نك بزنك اوچون زور اهميتى آنك ملى مدنيت بولوويدر. خانلقده رسمى يازو-ملى يازو، رسمى تل-ملى تل بولغان؛ كتابلر اويغور يازووى ايله صاف تورككچه يازلالر ايدى. هم مطلقاً تورك خلقى سيزگان هم توركلر اوچون ضرور اولغان نرسه‌لرنى يازالر ايدى.

اويغورلردن قالغان اثرلر يازولر، بو كونده هميشه ير آستندن چغالر.

اويغورلردن هم آلاردن صوك آلارنك يولنچه يازلغان اثرلردن اوشبو كونده سلامت قالغان اثرلردن منه‌بولار: **١**) قوداتقو بيلك، **٢**) بختيار نامه (رومان) **٣**) معراج نامه ٤) هم تذكرة‌الاولياء (١). بولار همه‌سيده تورك‌تلنده هم‌ملى‌اويغور يازووى

---

(١) قوداتقو بيلك‌نك ١٨٩٠–٩١ سنه‌سى رادلوف طرفندن اويغورچه يازووى هم نيمسچه ترجمه‌سى نشر ايتلگان.

معراج نامه ١٨٨٢ نچى يل، بختيارنامه ١٨٨٩ نچى يلده - Тавэде Кур тенель طرفندن نشر ايتلگانلر. قوداتقوبيلكدنده هم‌قالغانلرندنده‌كوبوك مقاله‌لر Березинъ نك Турецкая Христоматія ديگان كتابينك برنچى‌جزئنده ١٨٥٧ نچى‌يلده‌باصلغان ١-٨و١٧-١٨ و١٩-٢١و٥٢-٨١ صحيفه‌لرده نشر ايتلگان.

بختيارنامه ١٤٣٢ده، معراج نامه ١٤٤٢ نچى‌يلده‌يازلغانلر. يعنى‌آلار اوزلرى اويغورخانلقلرى‌وقتنده يازلماسه‌لرده‌آلارنك‌مدنيتندن‌فائده‌لانغان كشيلرنك اثرلريدر.

ایله یازلغانلر. بولارنك اچندن ایك مهمی «قوداتقو بیلك» در. اول ۱۰٦۹ نچی میلادی‌ده کاشغرده یوسف اسمنده‌بر تورك‌عالمی طرفندن یازلوب قارا بوغراخانغه هدیه ایتلگان. اول موضوعی جهتندن نظام الملكنك «سیاستنامه» سی کبیدر. سیاستنامه ـ غربده‌گی تورکلر حالن سویلی. قوداتقو بیلك کاشغر وحامی، بیش‌بالقده‌غی (شرقده‌گی) اویغورلرنك اجتماعی حاللرن سویلی. لکن ایکی آراده زور آیرمابار: سیاستنامه فارسیچه‌یازلغان هم‌تورکلرنی ایرانلاشدررغه طروشا، قوداتقو بیلك صاف تورکچه یازلغان تورکلرنی‌تورك‌ایتوب طانی، آلارنك تورك‌بولوب قالوون تلی. قوداتقو بیلك، اول وقت اویغورلر آراسنده هرتورلی‌هنرایه‌لری، طبیبلر، قاضیلر، عالملر، پادشاهلرینه نیچك بولورغه، اوزلرین‌نیچك‌طوتابلورگه یول اوگرەته، اخلاقی نصیحتلر بیره. قوداتقو بیلك ۱۰٦۸ بیتدن هم بر مقدمه‌دن عبارت. کتابده بارلغی ۹۲ کلمه عربی وفارسی سوزلر بار. بر عالم قوداتقو بیلك حقنده: «تورك خلقینك ادبیاتی، اچنده قوداتقو بیلك کتابینك بولووی ایله‌مسعوددر.» دی (۱).

اصلاڤیانلار ـ توکیو حکومتی وقتنده، بلکه آنك آلتق کونلرینه طابا، اورال‌نك آریاغنده، ایدل هم اوزی (دنیپر) نك باشلرنده‌غی اورمانلقلر وکشی یورمی تورغان صازلقلرغه، غرب طرفندن، تورك مملکتینك حدودی بولغان ویصلا یلغه‌سینك آرغی

(۱) قوداتقو بیلك واویغورلر حقنده‌روسچه‌ده کوب‌اثرلر بار. اویغورلر حقنده‌ڤ. ڤ. رادلوف‌نك ۱۸۹۳ نچی‌یلغی Записки Академіи наукъ نك LXX نچی جلدینه «Къ вопросу объ Уйгурахъ» دیب یازغان علاوه‌سی.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

یاغندن، بیك زور بولماغان ووحشی حالده ترکلك ایته طورغان بر خلق کیلوب، اورناشدی.

بو صازلقلر، تون کبی قارانغی اورمانلقلرنك، آچقلرده، صحرالرده ترکلك ایتونیگنه یاراتا طورغان تورك خلقلری اوچون هیچ بر اهمیتی یوق ایدی. اوشانداق آنده کیلوب اوطورغان، اوستلرینه حیوان تیریلری یابنوب یوری طورغان اول وحشی قوملرنکده آلار اوچون هیچ اهمیتی اولمادی. تورك بیلری، خانلری اول اورمان، صازلقنك، معیشتنك ایك توبه‌نگی باصقچنده طورا طورغان اول آدملرینی اوزلرینه تابع کشیلر رەتندن صانارغه‌ده تنزل ایتمه‌گانلردر. آنکلری تجربه‌لری ایرکن بولغان تورك آغالری، اوزلری اوچون اهمیتی اولماغان بوصازلقلرنك، اول قورقاق وکشیلر ایله قاتشودن قورقا طورغان جان ایه‌لرن، حتی اول زور تورکلر اوچونده کیله‌چکده خطره‌لی بر خلق ایتوب تربیه ایتوب چغاراچاغن البته برگنه مرتبه اولسون اویلاماغانلردر.

اول قوملر حاجت بولغانده آغاچلرنی، که‌سلرنی اویوب صالاشلر یاصاغانلر، صالقون اولغانده تیریلر یابنغانلردر. بولار، بیك یوق نرسه‌لرنی الله ایدب طانوغانلر. آرالرنده نکاح فلان ارلماغان، آتا آنانی بلمه‌گانلر، آشاو ایچو اشلرنده بیك اعتبارسز بولغانلر. اوز آرالرنده اولترشمك بیك یش بولغان. هیچ بر قانون ونظاملرغه تابع بولمی ترکلك ایتکانلر. باشده اوز آرالرنده عمومی وزورراق رئیسلر طانوماغانلر. هر بری اوزینك حیاتن اوزینك قول کوچی ایله‌تأمین ایتکان. دشمانلر ایله آچق اورنده اوچراشودن

قاچقانلر، نیچکده آکسزدن هجوم ایتو، قول کوچندن باشقه یول ایله ضرر ایتونی سویگانلر.

اصلاڤیانلرده کشی‌قزغورلق برنرسه بولماغان‌نك‌اوستینه، آلارنك یرلریده دشمان بارا طورغان اورن بولماغان؛ لکن وحشی ترکلکلرندن چغارو ومعیشتده ترقی‌ایتدرواوچون‌بواورنلر آلارغه بیك اوڭای بولغان.

اصلاڤیانلرنك شمال طرفنده حاضرگی شوٖیتسیا، وفینلاندیا یرلرنده، معیشت جهتندن یخشی اوق مهم اورنغه منگان، بایتاق آگلی، نورمان خلقلری، جنوب طرفرنلده تورکی قوملر وبیك مدنی ڤیزانتیه ایمپیراطورلغی ایدی. نورمانلر ایله جنوبده‌گی قوملرنك آراسنده‌غی تجارت اصلاڤیانلرنك اورتاسندن اوتكان اوزی (دنیپر) یلغه‌سی وآنك باشنده‌غی کوللر یلغه‌لر وبالطیق دیڭزی آرقلی یوردی. مدنیتده مهم اورن طوتقان بو قوملرگه اصلاڤیانلر آزلاب آزلاب ایه‌له‌شكانلر، معیشتلرینی آقرنلاب اوزگه‌رتورگه کرشكانلر. دنیپرنك توبه‌ن آغمنده‌غی تورکلر (خزرلر) بولارنك کییفکه یاقین بولغان یرلرده‌گی یعنی جنوبده بولغانلرینی اوزلرینه تابع ایتكانلر. شمالده بولغانلرینی نورمانلر تابع ایتكانلر. نهایت بولارغه نورمانلردن بعض کشیلر کیلوب اداره ایته‌رگه، بولار اوستنده خانلق‌ایته‌رگه، اصلاڤیانلرنی وحشی ترکلکدن چغارغه کرشكانلر. جنوبدن خرستیان بولغان خزر تورکلری، بیگره‌کده خرستیان بولغان ڤیزانتیه (روم) خلقلری واسطه‌سی ایله بولار آراسنده خرستیان دینلری طارالا باشلاغان. شولای ایتوب بولار اوزلرینك طنچ صازلقلرنده اورمانلرنده آزلاب یونه‌له، تریله باشلاغانلر.

اوننچى عصـرنك باشلرنده عرب سياحلرى خزر وبلغـار توركلرينه كيلـگان وقتلرنده، ايدل بويلرندهغى تورك شهرلرنده اصلاڤيان سوداگرلرينه اوچراديلر. ۱۳ نچى عصر ميـلادينك اورتالرينه تابا چنـگز خاننك عسكرى اصـلاڤيلر (روسلر)نى اوزلرينه قاراتورغه كيلـگان وقتلرنده بولار آراسنده كوب قالالر ونق كرپيوستلرغه اوچراديلر.

اصلاڤيانلرنك ايلك اوّلـگى كناز (خان)لرى روريك اسمنده بر نورماندر. بوكمسه هم آنك ايكى قرداشى اصلاڤيانلرغه ۸۶۲نچى ميلاديده كيلديلر. بولار نورمانلردن ڤارياك اسمندهگى قبيلـهگه وروس اسمندهگى فاميليهگه منسوب اولدقلرى اوچون روس ديب يورتولهلر ايدى. اصلاڤيان خلقلريده كنازلرينك اسملرى ايله روس ديب مملـكتلريده روسيا ديب آتالدى (۱).

اصلاڤيانلر شمالدن نورمانلر، جنوبدن‌توركلرگه قاتشولرى آرقاسنده معيشت جهتندنـگنه توگل، معنى وطبيعت جهتندنده كوب اوزگهرديلر. بولارغه بيك كوب خزر توركلرى وآلاردن صوك قپچاق توركلرى آرقلى بيك كوب اولوش تورك قانى قاتوشدى. خرستيان ويا مجوسى توركلر اصلاڤيانلر ايله قدا بولشالر ايدى. اوننچى عصرنك باشلرنده آلار اوزلرينك اوريـا ڭا طبيعتلرى ايله قورااللانوب چيت‌قوملرگه هجوم ايتهرگه باشلاديلر. روريك‌نك اوغلى ايـگور وقتنده جنوبده روم (ڤيزانتيه) گه وآندان صوك ايدل بويندهغى بلغار توركلرينه هجوم ايتديلر (۹۱۲ م).

(۱) بو معروف روايتدر. بو حقده موندن باشقه تحقيقلرده بار.

بولار چنگز عسکری کیلگانگه قدر اوزلرینه بر رسمی دینگه، تلگه، یازوغه، عبادتخانه‌لرغه مالك بولغانلر ایدی.

اصلاڤیان کنازلرندن ایك اوّل خرستیان دینی قبول ایتوچی کمسه ایگور اوغلی اسڤیاتسلاف‌نك، ڤلادیمر اسمنده‌گی اوغلیدر. اول کییفده کنازلك ایتدی. کییف اصلاڤیانلری (روسلری) تماماً (دیه‌رلك) خرستیان ایدیلر. ڤلادیمرنك آناسی ایلیا بیك مخلص خرستیان خاتون ایدی. اول معناً خرستیان بولغان، خرستیان‌تربیه‌سی کورگان ڤلادیمرگه رسماً خرستیان بولورغه قوشا ایدی. ڤلادیمر رسماً خرستیان بولغانده اوزینك بیك کوب بولغان سویوکلی خاتونلرندن آیرلورغه طوغری کیلگانگه، خرستیانلق مجوسیت قدر اوك ایرکنلك بیرمه‌گانگه کوره اول اوزن رسماً مجوس صانی، وگناه ظن ایتدکی حالده آلتون میوقلی پتلرغه رسماً عبادت قیلووندە دوام ایته ایدی. ڤلادیمر روملر (ڤیزانتیه) ایله صوغشاچاق اولدی، غلبه ایته‌چك اولسه خرستیان دیننی قبول ایته‌رگه سوز قویدی. غلبه ایتدی. مونك اوستینه روم پادشاهلرینك (۱) آننا اسمنده‌گی سکللرینه محبت ایتدی، اوزینه خاتونلقغه آلورغه تله‌دی. آننا بن مجوسیگه بارمیمن دیدی. اوشبو وقت ڤلادیمر رسماً خرستیان دینینی قبول ایتدی (۹۸۸ م).

ڤلادیمر اوزینك وفاتی وقتنده مملکتینی اوغللری آراسینه بولوب بیردی. اوغللری اوز آرالرنده أزغشدیلر. ایکی عصردن آرتق وقت بولار اوز آرالرنده گل صوغش قچقرش ایله عمر

۱) اول وقت روم (ڤیزانتیه)ده ایکی بر طوغمه قرداش حاکملك ایته‌لر ایدی.

کیچردیلر. چنگز عسکری کیلگان وقتده بولار همان شول حاللرنده ایدیلر. چنگز عسکرینه بولارنك مملکتلرینی فتح ایتمك بیك زور مشقت طورمادی.

خزرلر- قپچاقلر: هونلرنك صوڭنده دونای هم اوزی (۱) (دنیپر) یلغەلرندان خزر دیڭزینك شمال شرقیلرینه قدر صوزلوب کیتکان اوزون قپچاق مملکتی، آوارلر کبی جمعیتلر، قزاقلرنك آغملری سببلی یدنچی عصر میلادینك اورتالرینه قدر اوزینك بولغانونده دوام ایته. آلتنچی عصرنك اورتالرنده بیوك تورك (توکیو) حکومتی بویرگه بوقاخان دیگان کمسه قوماندانسنده عسکر یەرب قریمنی ضبط ایتدرە، اوزینك غربدەگی قپچاقدەغی قوتن نغیتا. لکن قپچاق رەتلی بر حالگه کیله آلمی. یدنچی عصرنك اورتالرینه طابا- شرقدەگی ایلی قاآن‌نك بویروغی بوینچەمیدر- قوآرات دیگان بیوك واوستا خان، اوزینك سعی وتدبیری آرقاسنده قپچاقدەغی جمعیتلرنی چوالچق حاللرندن چغارا (۶۳۵ م).

شرقدەگی تورکلر، خزر دیڭزینك جنوبینه، عربلر، ایرانلر یرینه اورناشا تورغان وقتلرده بو تورکلر بر نیچه ادارەلرگه بولنوب، طنچلانوب اوطورغان بولالر.

دونای بویلرنده قالغان بلغارلر، ماجارلر اوز باشلرینه اداره ایتلەلر، دنیستر یلغەسندن خزر دیڭزینك شرق شمالی طرفلرینه، اوزون صحرالرغه صوزلوب اوطورغان تورکلر خزر (۲)

---

۱) اوزی دنیپر یلغەسینڭ بورونغی اسمیدر.

۲) یقین احتمالغه کوره خزر ملی اسم توگلدر. قپچاق حکومتی ۱۰۵۵ نچی م. یلغه قدر تاریخده اوزینڭ ملی اسمی ایله آتالمی.

وصوکندان قپچاق اسملری ایله حکومت سوره‌لر ایدی . ایدلنك اورتا آغمنده‌غی بلغارلر، تمام‌معناسی ایله مدنی ترکلك‌گه کریشوب قوّتلی بر اداره آستنده اوز باشلرینه بر حکومت تشکیل ایته‌لر ایدی. شولای ایتوب ۹ - ۱۰ نچی عصرلر تیره‌سنده بیوك تورك ملتینك قوتی بایقال تیره‌سندن کوچوب، ایران یرینه، شرقی یاوروپاغه، نان‌لو (کاشغرغه) غه یعنی عموماً محصولدار هم سودا وتجارتکه اوڭای اورنلرغه جیولغان ایدی .

اورال - اوزی قپچاقلری (خزرلر) اوز باشلرینه ترکلك ایته باشلاغاچده شرقی روم یعنی استانبول ایمپیراطورلغی ایله دوست اولوب یاشارگه، ایکی آراده‌غی الکگی نزاعلرنی طاشلاب ترکلك ایته‌رگه باشلادیلر. روملر ایله قز آلوب قز ویرشورلر، روملر صوغش وطارلق کونلرنده هر وقت اوشبو خزر تورکلرندن یاردم آلورلر ایدی. خزرلرنك کوبسی دوستلری اولغان روملرنك خرستیان اولولری سببندن خرستیان دینینی قبول ایتدیلر.

یدنچی عصر میلادی‌ده دین اسلام عربستانده ظهور ایدب قوتله‌نگان وقتده بو قپچاقلر عربلرگه «خزر اسمنده قوّتلی حکومت» اولوب معلوم ایدیلر؛ حضرت عمرنك (رضی الله عنه) خلافتی وقتنده اسلام عسکری شام دیارلرینی، لبنان وقافقاس طاغلرینی، هم آذربیجان وارمنستان ولایتلرینی فتح ایدب اوشبو خزر تورکلرینه کیلوب یتدی (۱۶ هجری) .

اسلام عسکری خزرلر ایله کوب یللر صوغشدیلر، لکن هیچ بر خیر چقمادی بعض وقت غالب اولسه‌لرده کوب وقتلر خزرلر غالب اولورلر ایدی. اوشبو خزرلر برنده صحابه‌لر

قانی توگلدی. اهــل اسلام، خزرلر ايله هارون الرشيدنك خليفه اولغانينه قدر كوب صوغش ايتديلر، هارون وقتنده اوشبو صوغش طوقتالدی (۱۸۳ هجری).

هارون وقتنده خزرلرنك خاقانلری خرستيانلقدن يهود دينينه كوچدی. اسلام عـالملری اوشبو خزرلر ايله قانشورلر، اسلام سوداگرلری خزرلر ايله سودا وتجـارت ايدشورلر ايدی. خزرلرنك بلنگر، سمندر، بارغش، قتلو، ايتل اسملرنده شهرلری وار ايدی؛ پادشاهلری خاقان، تورەلری «بيك» آتالور ودربندنك شمالنده سمندر شهرنده طورور ايديلر.

اوشبو سمندر شهرينی (۱۱۹هجری) اسلام عسكری هلاك ايتدكی صوگنده خزرخاقانی ايتل (ايدل) طاماغندەغی ايتل (حاجی طرخان (۱)) شهرينه كوچدی. شهرلرنده سودا وتجارت قوّتلی، حيوانلری قويلری كوب، اومارطا قورطلری باللری مول ايدی. آلما، يوزم باقچەلری تربيه ايدرلر، بغدای ودوگی ايگەرلر، ايك كوب آشاغـان آشلريده دوگی اولور ايدی. شهرلرده قش كونلرندەگنه طورورلر، جای كونلرينی تورك عادتنچه صحراالرده كيچرورلر ايدی، نينديگنه خلقدن اولسەده اولسون قوناق قبول ايدوب حرمت ايدرلر ايدی. خزر توركلرينك خاقانلری هر نيقدر صوك كونلرگه قدر يهوديلكده ثابت اولوب قالديلر ايسەده خلقينك ايك كوبسی مسلمان اولمشلر ايدی. اوشبونك اوچونده خاقـانلری مسلمانلر تلەدگنچه گنه يورور، خاقاننك وزيرلری مسلمانلـردن قويلور، خاقان اهل اسلام ايله

---

۱) حاجی طرخان اسمی صوگندن ويرلمش؛ استرخان اسمی حاجی طرخاندن بوزلمشدر.

صوغشقانده مسلمانلر قاتوشمازلر ایدی. یالغز ایتل شهرنده اون ملڭقدر مسلمان اولوب، اوتوز قدر مسجد وکوب مکتب ومدرسه‌لری وار ایدی. خزرتورکلری آراسنده دینده کامل ایرکنچیلك اولوب هیچ بردین اهلی ایکنچیسی حقینه تجاوز ایتمز ایدی.

خزر مملکتی رسمنچه، مملکت اوچون یدی قاضی اولور؛ اوشبو یدینڭ ایکیسی مسلماندن، ایکیسی نصارادن، ایکیسی یهوددن اولوب برسی پوت پرست مجوسی خلقلردن اولور ایدی. بر مسئله مشکل‌لك صورتینی آلور ایسه، جمله‌سی قرآن حکمینه رضا اولور ایدیلر.

اصلاڤیانلرنڭ کوبسی خزرخاقانی تصرفنده بولنور وبعضلریده خزرلر تصرفنده بولغان کییف شهرنده طورورلر، خزر حکومتینه هر اوی باشندن یکل برمقدار خراج بیررلر ایدی.

خزر خلقلری میلاددن طوقزنچی عصرلرده عرب وروم خلقلرندن آلغان مدنیتلری آرقاسنده (۱)راحتلك اچینه چومدیلر، بایلق ونعمتلرگه غرق اولدیلر. مملکت اداره‌سی اشلرنده بتونله‌ی یومشاقلق ایده باشلادیلر(۲). اوشبو وقتلرده اصلاڤیان خلقلری اوستینه شمال طرفندن حاکملر کیلدی، اصلاڤیانلرنڭ «اولیگ» اسمنده کنازلری کییف خلقینی خاقانغه قارشو قوطورتوب خزرلر تصرفندن چغاردی. خزر خاقانی بولارغه عسکر ایله کیلدی ایسه‌ده، اصلاڤیانلرغه مغلوب اولدی (۸۸۵ میلاد).

کناز اولیگ وقتنده ۵۰ مڭ قدر روس عسکری کیمه‌لر ایله ڤولغه (ایدل) بویلاب خزر دیکزینه توشدیلر. وخزر خاقانی‌نڭ

---

(۱) و (۲) کارامزین.

رخصتی وکیگاشی ایله دیگز اچندن قافقاز طاغلری آرتنده برذعه (۱) دیلم (۲) شهرلرینی یغما ایدوب، خراب ایدوب یوردیلر وقایتوشلی غارت ویغمالرندن حاصل اولغانماللردن خزر خاقانی‌نه تیوشلی اولوشلرن بیرورگه طوقتادیلر؛ ایتل مسلمانلری روسلارنڭ اشلرینه آشنا ایدیلر؛ دیلم، برذعه مسلمانلرینڭ قانلرینی آلور اوچون روسلار ایله صوغشورغه خزر پادشاهندن صورادیلر؛ خاقان رخصت ایتمه‌دی. لکن مسلمانلر آگا قارامی اوزلری (آلار آراسنده نصارالرده بار ایدی) اون بیش ملڭ مقدارنده اولدقلری حالده ۵۰ ملڭ قدر اولغان روسلر ایله صوغشورغه کرشدیلر. غلبه خزرلر طرفنده اولوب روسلارنڭ بیك آزیغنه آخر ساعتده قاچوب قوطلدی. اوتوز ملڭ روس اولگی صانالدی (۹۱۳م). اوشبو وقتلر خزرلر حکومت اشلرنده تمام یومشاروب بتدیلر. روسلارنڭ کنازلری مستیسلاڤ زماننده خزرلرنڭ قریم طرفلرنده هم نفوذلری بتدی (۱۰۱۹م) (۳).

خزر خلقلرینڭ اوشبو اون‌برنچی عصرده اسلام دینی‌نی قبول ایتمه‌گانلری بیك آز ایدی. پادشاهلری همیشه یهودیلگنده قالوب یهودیلرگه قدر حرمت ایدر ایدی. اوشبو سببدن خاقانڭ مسلمان بولغان مملکت خلقنده نفوذی بیك آز ایدی.

عین شول وقتلرده، بلکه شولوق خاقان‌نڭ توابعلرندن بولغان،

(۱) تاریخ الکامل ابن اثیرنڭ هم تاریخ طبری (۲) مروج الذهب. مسعودینڭ.

(۳) خزرلرنڭ قریمده‌غی قوتلری کیسلوینه قاراب روس تواریخی، خزرلر اونبرنچی عصرنڭ باشنده حکوملرینی یوغالتدیلر دیب یا گلش حکم ایته‌لر.

خزر دیکزینك شرق شمالی ساحللرینه یاقین بوشلقلرده ترکلك ایته تورغان قپچاقلر، مملکت اداره‌سینی‌اوز قوللرینه آلدیلر. (١٠٥٥م). بو قپچاقلرغه قاراب البته مملکتنك خلقی آلماشنمادی بلکه مملکتنك اسمی گنه آلماشندی، خزر اسمی اورنینه قپچاق اسمی قالدی (بولار قومانی، پالۋیس دیبده یورتله‌لر.)

مملکتنك یاکا مدیرلری فتوحاتقه کرشوب مملکتنی غرب طرفینه صوزدیلر. غربده‌گی رومانیا هم اوزی (دنیپر) نهری طرفلرنده‌غی اصلاۋیان وتورك قوملری بو یاکا مدیرلرنك غیرتلری سونگگانگه قدر بولار قول آستنده طورورغه مجبور اولدیلر. شرقده‌گی نفوذلری تورکستان اچینه صوزلوب کیتکان ایدی.

مملکتلرینك پایتختی ایکی اولوب برسی تورکستانده ایکنچیسی قریمده ایدی. هر ایکیسی سوداق اسمنده ایدی. بولار معیشتلرینی بیك آزلاب اوزگارتدیلر. اون اوچنچی عصرده چنگز عسکری کیلگانده همان کوچمه معیشتدن چقوب بتمه‌گانلر ایدی. خزرلر وقتنده‌غی کبی اوك بولارنکده سودا وتجارت اهللری خاقانلری شهرلرده طورورلر ایدی. چیت خلقلر ایله سودالری همیشه خزرلر وقتنده‌غیچه دوام ایتدی. کورشیلری اولغان روس خلقلری ایله بعض وقت دوستلاشوب بعض وقت دشمانلاشوب طوردیلر. قز آلشوب ویرشوب قدالقلر ایتدیلر. واوشبو یول ایله روسلرغه ینه کوبوك تورك قانی بیردیلر.

عموماً هون آوار جمعیتلرینی کورسه‌ته تورغان بو قپچاق تورکلرینك تللری بزنك ایدل بویی تورکلری هم قزاقلرنك تللرینه بیك یاقندر. حاضرگی میشارلر بیك آز آیرما ایله همان شول

قیچاق‌تورکلرینڭ تللری ایله سویله‌شه‌لر (١).

قیچاقلرنڭ تللرینه، ادبیاتلرینه عائد یازلغان اثرلر بو کونگه قدر صاقلانوب کیلگان. مدنیتده اول وقتده بیك مهم اورننی توتقان لاتینلر طرفندن قیچاقلرنڭ تللرینه لغت کتابی یاصالغان. آلارنڭ مقاللری، جرلری، دعالری یازلغان. خرستیان لاتین میسیانیرلری طرفندن قیچاق (قومان) تلنده یازلغان دینی‌اثرلر، وعظلر بار (٢). بو کتابلر آرقاسنده حاضرگی علما قیچاق (قومان) تلی حقنده بیك مهم نتیجه‌لرگه ایرشدیلر. بو اثرلر حقنده یازغان بر رساله‌سنده ۋ. رادلوف: «ایدل بویی تاتارلری اوزلرینڭ موندن ٥-٦ یوز ایلگه‌رگی تللرن بیك آزغنه اوزگارتکانلر. بولارنڭ بابالری قیچاقلرنڭ تللری، بولارنڭ حاضرگی تللرندن دخی ده مکمل هم کیك ایدی» دی (٣).

بو اثرلر عموماً تورکلرنڭ ایسکی تللرینه، ادبیاتلرینه عائد اثرلرنڭ ایڭ مهملری جمله‌سندندر.

---

(١) و (٣) رادلوفنڭ «قومان تلی حقنده» دیگان رساله‌سی ص ٥٣.

(٢) قیچاقلردن قالغان بو اثرلر ۋ. رادلوف طرفندن تفصیللی شرحلری ایله، «Записки Академіи наукъ» نڭ ١٨٨٧نچی یلغی٣٥نچی جلدنده ١٣٢ صحیفه‌لک بولوب نشر ایتلگان. هم بو اثرلرنی، Фонетика هم نحو جهتلرندن تفتیش ایتوب وباشقه تورکی لهجه‌لر ایله چاغشدروب Оязыкѣ Кумановъ по поводу изданія Куманск. словаря اسملی بر کتاب یازغان؛ بوهم شولوق آکادیمیاناوک مجموعه‌سینڭ ١٨٨٤ یلغی ٨٤نچی جلدنده ٥٣ بیتلک بولوب نشر ایتلگان. بوکونده‌گی استانبول تورکلری ینه شول قیچاقلرنڭ خزر دیڭزینڭ جنوبندن اسلام مملکتلرینه کیتکانلرندن کوبه‌یگان خلقلردر. بولارنڭ تللری ینه ایسکی قومان (قیچاق) تلینه اوخشی.

بلغار تورکلری:(١) بزنڭ بابالرمز بولغان بلغارلرنڭ بو ایدل بوینده نی زماندن بیرلی ترکلك ایتوب کیلگانلری معلوم توگلدر. آلار بیك ایسکی زماندن بیرلی اوك‌اورالنڭ غربنده‌گی ایلك محصولدار اورنده، ایدلنڭ اورتا آغمنده، ایکی یوزله‌ب زور تارماقلرینڭ بریرگه جیولغان اورننده ترکلك ایتوب کیلگانلر.

ایدل، اسقاندیناۋیا یارم آطه‌سنده‌غی، کوزلری ایرته‌اوك آچلغان قوملرگه یاقن‌اورندن‌چوب، اوزینڭ نهایه‌سز کوب تارماقلری بوینده اوطورغان تورلی‌تورلی قوملرنڭ محصولاتن بلغارلرغه آغزوب کیتورگان هم بلغارلرنڭ توبه‌ن یاغنده، بلغارلرغه زور یول بولوب، ایرانغه، هندستانغه، عربلر مملکتینه‌تاباصوزلوب کیتکان، خزر دیگزینه باروب قویغان. اورال‌طاغلرندن قیمتلی معدنلر تویه‌گان کویمه‌لر آق ایدل ایله، تورلی‌قیمتلی میخ وتیریلر تویه‌گان کویمه‌لر قاما وهم ۋیاتکه یلغه‌لری‌ایله، قل وکنیزه‌کلر ومال متاع تویه‌گان کویمه‌لر اصل ۋولغه یلغه‌سی وغربده‌گی طارماقلری‌ایله بلغارلرنڭ پایتختلری بولغان بلغار شهرینڭ سودا اسکله‌لرینه طوقتار، ونرسه‌لری بازارلرینه قویلور ایدی. هر مملکتگه یول اولغان قارا دیگزگه قویا طورغان دون یلغه‌سی ایدل‌نڭ کورشیسی ایدی؛ اوشبو یولدن روم (ۋیزانتیه) خلقلری، خزر دیگزی ایله هندستانغه کورشی اولغان ایران خلقلری

---

(١) بو بابده لیخاچوف نـڭ، ١٨٧٦ نچی یل پیتربورغده جیلغان آثار عتیقه جمعیتی‌نـڭ برنچی جلد مجموعه‌سنده. Бытовые памятники Великой Булгаріи اسمی ایله یازغان اثرندن (ص ١ — ٥٠) هم С. М. Шпилевскій نـڭ Древніе города и другіе Булгарскіе памятники въ Казанской губерніи اسمنده‌گی اثرندن (ص ١ — ٥٨٥، ١٨٧٧ نچی یلغی نشر قرانده) وغیرلردن استفاده ایتلدی.

بلغارغه کیلورلرو بازارنده هم کروان سراینده شمال طرفندن کیلمش معدن، میخ و تیریلرنی آقچه‌لری هم اوزلرینك اوزلکسز سعیلری آرقاسنده طابقان محصولات مدنیه‌لری برابرینه آلشدررلر ایدی. یرلری و دنیالرینك تربیه‌سی، دنیانك تورلی طرفنده‌غی مدنی خلقلرغه قاتشو واوزلرینك زور استعدادلری آرقاسنده، بیك کوب بولغان حاضرگی مدنی قوملر دنیاغه کیلمه‌سدن ایلگه‌ری، بلغار تورکلری قوّتلی تجارتگه، تورلی مملکت خلقلری ایله گور کیلوب طورا طورغان کروان سرایلرغه مالك مدنیتلی خلق اولوب دنیاده یاشارلر ایدی. هجرت نبی‌دن ۳نچی یوزده عرب سیاحلری قطای اچلرنده یورگانده قطایلر «دنیانك ایك زور دورت پادشاهلرندن برسی بلغار خانیدر» دیلر ایدی (۱).

بلغارلر وآلارنك تللری، — بلغار دیگان سوز، برگنه تورلی تل وبرگنه دینده بولغان بر جمعیتنك اسمی توگل. بلغار، بلکه، ایدلنك اورتا آغمنده، قاما تاماقلرنده‌غی سودا مرکزی بولغان یرلرده ترکلك ایتوچی تورك قوملری هیئت مجتمعه سینك اسمیدر. اول (بورونغی) وقتده بلغار خانلغی قولی آستنده طورا طورغان، حاضرگی کونده‌گی چیرمش، موقشی، موردۋا، ۋوتاك دیگان کبی فین خلقلرینك بابالری هم بزنك حاضرگی قزان خلقی، چواش، میشر، باشقرد کبی تورکی قوملرینك بابالری همه‌سیده بلغار اسمی آستنده یورگانلر. اصل بلغار اسمی ایله تمغه‌بله‌برمك آتالغان خلق، بزنك وحاضرگی

۱) Н. Н. Пантусовъ نڭ Какъ далека простирались сведѣнія Арабскихъ географовъ въ глубѣ Средней Азіи دیگان کتابندن.

چواشلرنڭ بابالری بولغان تورکلردر. هم مملکتده باش وآنی اداره ایتوچی قومده شول بزنڭ وچواشلرنڭ بابالری بولغان بلغارلر بولغانلر.

بابالرمز بلغارلرنڭ تللری، بزنڭ حاضرگی تلمز ایله چواشلرنڭ حاضرگی سویلەشه تورغان تللرینڭ ایکی اورتاسندەراق بولغان. بلکه حاضرگی چواشلر بورونغی بابالرمزنڭ تللرن بزگه قاراغانده دخی یخشیراق صاقلاغانلردر. لکن اصل بلغار تلی بوکونده یوق. بزنڭ خلق، تللرن باشقه مسلمان تورکلر ایله قاتشوب اوزگارتکان کبی، چواشلرده بورونغی تلنی باشقه مجوسی قوملرگه فینلرگه قاتشوب اوزگارتکانلر (۱

اداره جهتندن اول وقتدەغی بلغار مملکتی بوکوندەگی گیرمانیا غه اوخشاغان بولغان: مملکتنی تورلی طرفلرده تورلی واق خانلر اداره ایتکانلر.

مذکور واق خانلرنی هم، عموماً، مملکتنی اصل بلغار دیب یورتله تورغان خلقلر (یعنی بزنڭ بابالرمز) دن صایلانغان بر الوغ خان قاراغان. الوغ خان اوزی ایدلنڭ صول یاق یارندەغی (حاضرگی قزاندن یوزیکرمی چاقرم توبەن) بلغار شهرنده طورغان.

بلغارلر دین اسلامنی قبول ایتکانگه قدر — . بلغارلرنڭ دین اسلامنی قبول ایتولرینه قدر اولغان حاللری بیك آچق معلوم توگل.

---

۱) بو حقده Труды 2-го Археологическаго съѣзда въ С. Петер ургѣ ده لیخاچوفنڭ «بورونغی بلغار مدنیتینڭ هیکلی» اسمندەگی اثرندن (ص ۳-٤ هم) Н. Н. Ашмаринъ نڭ Болгары и Чуваши دیگان رسالەسندن وموننڭ کبی اثرلر قارالسون.

عرب عالملرینك حكایه ایتولرنچه، بلغارلر دین اسلامغه كرگانگه قدر دین جهتندن باشقه تورك قوملری ایله بر حكمده بولغانلر. عموماً تورك خلقلرنده بولغان عرفی قانونلر، بلغارلرده بیگره‌ك قاتی رعایه ایتوله تورغان بولغان. بلغارلر آراسنده زنا، اوغریلق، جنایت كبی اشلر بولماغان. خائنلرنی اوترگانلر. زنا بولا قالسه، ایر هم خاتون نیندیگنه درجه‌ده‌گی كشیلر اولسه‌ده اولسونلر، بر تورلی جزالانورلر ایدی: بو زانیلرنك هر برینكده آیاق وقوللرندن دورت یرگه قاغلغان دورت قازقغه باغلارلر ایدیده باشلارندن آیاقلرینه قدر كیسوب طورارلر ایدی. واعضالرینك هر بر كیسه كلرینی آغاچ بوتاقلرینه آصارلر ایدی. اوغریلرینی اوتوره تورغان بولغانلر. بلغار خاتونلری ایرلردن قاچماسلر، ایرلر ایله برگه صوغه كرورلر هم ادب دائره‌سنده بولنورلر ایدی.

بلغارلرنك دین اسلامنی قبول ایتولری–. یدنچی عصر میلادینك باشنده عربستانده دین اسلام ظهور ایتدی؛ اهل اسلام بیك كوب یرلر، مملكتلر فتح ایدوب اسلام دنیاسینی غربده اسپانیادن شرقده قطای یرلرینه قدر كیككه‌یتدی. علوم ومعارف هم تجارت وعمران فوق العاده ترقی ایتدی. دنیانك كوب طرفلرینه عرب سودا وتجارت وعلم اهللری (بو جمله‌دن طبیبلری) طارالدیلر. آلار بای ومدنیتلی بلغار مملكتینه بیك ایرته كیلوب یتدیلر.

دین جهتندن اسلامغه ایك یاقن اولغان بلغارلرغه، دین اسلام هم اوزلری كبی‌اوك صاف كوكللی، صادق اولغان عربلر بیك اوخشادی. دین اسلامنی بولاردن كورب اوگره‌نورگه باشلادیلر (هجرتنك اولگی عصرنده اوق).

بلغار پادشاهی (خانی) آلماس سلکی اوغلی(۹۲۱ م ۳۰۹ ھ)، بغدادده شول وقت اسلام خلیفه‌سی اولغان مقتدر باللەغه ایلچیلر یبه‌روب اوزلرینه دین اسلامنی اوگره‌تور اوچون علمالر، مسجد ومدرسه‌لر، عرب اصولنچه بنالر، هم دشماندن صاقلانمق اوچون شهر تیره‌سینه قلعه‌لر بنـــا ایتمك أوچون ماهر اوستالر صورادی واوزی خلیفه‌گه اطاعت عرض ایتدی. خلیفه ایلچیلرنی ویومشلرینی ممنونیت ایله قبول ایتدی وبلغارغه یبه‌رمك اوچون ایلچیلر هیئتی واوستالر حاضرله‌دی. سهسن الراسبی وبدر الحرمی اسمنده ایکی عـالمنی بلغارغه یبه‌رەچك کشیلرینه باش ایدوب واحمد بن فضلان اسمنده برسینی بولارغه کاتب (سیکریتار) ایدوب تعیین ایتدی واوشبو کاتبگه کورگان وبلگانلرن یازا یوررگه بیوردی.

ایلچیلر هیئتی (۹۲۱ میلادایون ۲۱، ۳۰۹ ھ صفر ۱۱) بغدادن چغوب بخارا، خوارزم طرفندن (قوریدن) بلغارغه سفر ایتدیلر. بر یل‌غه یاقن وقتلر اوتکاروب بونلر بلغار یرینه کردیلر. «بلغار» شهرینه یته‌رگه بر کون وکیچه‌لك یول قالمش ایدی؛ بلغار خانی قولنده اولغان دورت پادشاه (کچوك خان‌لر) وبیوك پادشاهنك اوغللری، قرداشلری ایلچی هیئتینی ایکمك طوز هـم طاری ایله استقبال ایتدیلر. بلغار شـهرینه اون بیش چافرم قدر یر قالدغی صوك اولوغ خان آلماس سلکی اوغلی اوزی عسکری ایله استقبال‌اوچون چقدی. ایلچیلرنی کورگاچ آطندن‌توشوب اوزلرینك بورونغی عادتی بوینچه سجده ایتدی. یـکنده طولی آلتون کمش آقچه‌لر وار ایدی بونی چه‌چدی. ایلچیلر ایله کورشدی. ایلچیلر

بلغارغه (۹۲۲، مای ۱۱، ۳۱۰ هـ ۱۲ محرمده) يتديلر؛ پادشاه بولارغه مخصوص قبه‌وکيز اوی قوردردی. ايلچيلر ۱۵نچی محرمگه‌قدر اوشبو کيزاويلرده قالديلر. ۱۶محرم پنجشنبه کون خان حضرتينك اطراف، ولايت وشهرلرده‌گی کچوك خانلری تمام کيلوب يتديلر.

اوشبو کون بلغار خلقينك ايك زور وايك مقدس باير املری وبلغار خانی‌نك ايك مقـدس ايك عزيز طويی باشلاندی؛ خان ايلچيلرنی اوزينك مخصوص سراينه آلدی، ضيافت باشلاندی. ايلچيلر، مقتدر بالله خليفه‌نك يبه‌رگان هديه‌لرينی حاضرله‌ب وخليفه‌نك خانغـه يبه‌رگان بوله‌ك آطينی خاص ايه‌ری ايله ايه‌رله‌ب خان حضرتلرينه تقديم ايتديلر. خاننك اوستينه بوله‌ك کيومنی وچالماتی وخاتونينه‌خلعت کيورديلر. احمد بن فضلان خليفه‌نك هم وزيرلرينك مکتوبلرينی چقاردی اوزون مکتوبلر ايدی؛ خان حضرتلری آغر گه‌وده‌لی ايسه‌ده آياق اوزره باصوب طـکلادی. خاننك وزيروخانلری ايلچيلر اوستينه آلتونلر چه‌چديلر.پادشاهنك خاتونی ايلچيلر، علمالر حضورنده اولور وضيافت ايدر ايدی.

ايلچيلر حضورنده خان حضرتلری اوزينك مجوسيلـکده قوشلغان اسمن بغداد خليفه‌سينك اسمی اولغان جعفرگه، آتاسينك اسمينی عبدالله غه أيله‌ندردی. وخطبه‌لرده «اللهم اصلح عبدك جعفر ابن عبدالله امير بلغارمولی امير المؤمنين» ديه ذکر ايدلور اولدی. يعنی: بيوك ايلچی هيئتی حضورنده زور بيرام ايدب بلغارلروخانلری رسمی صورتده مسلمان اولديلر. (۳۱۰ هـ ۱٦ محرم، ۹۲۲ م ۱۵ مای).

بلغارلرنك مدنی معيشتلری –. باشقه مدنی قوملرده‌گی کبك اوك بلغارلرنکده مدنی معيشتلری، مدنيتلری، ايگن چه‌چو، تورلی هنر اشلرينك، سودا وتجارتنك بيك قوتلی بولووندن، آرالرنده عالم

لرنڭ، علم یورتلرینڭ كوب بولووندن، بیك بای تركلك ایتو لری، شهرلرنده آغاچ وطاشلردن بنا ایتلگان زور وماتور یورتلر، مسجدلر، مدرسه‌لر، مغازه‌لر، كروانسرایلرنڭ كوب بولووندن . . . . . . عبارتدر.

آلارنڭ اول عالی مدنیتلرن اثبات ایتوچی وبزگه كورسه‌توچی شاهدلر: اول بورونغی بابالرمزنڭ بزگه قالدرغان، مه‌ڭگولك طاش عمارتلری و آلارنڭ بو كونده یر آستندن چغا طورغان تورلی قوراللری، زینتلری، قاچلر، سونگولر، یر آستندن صو یوروته تورغان (ۋاداپراۋود) طروبالری، آلتون كمش ایبرلری، طاشلر وتیمرلردن یاصالغان تورلی رسم وضورتلر، اوستلرینه تورلی حكمتلی سوزلر یازلغان آقچه‌لری، اوزلرینڭ بلغار تلنده هم عرب تللرنده بیك اوستا ایتوب كوب حكمتلی سوزلر ایله یازلغان قبر طاشلری وبولارغه اوخشاشلی هر تورلی مدنیت وعمران اثرلری، وتورلی مملكت محرر ومؤرخلرینڭ مثلاً عرب وایران تاریخ وجغرافیا علمالرینڭ آلار حقنده یازغان كوب اثرلری.

بلغارلر قاشنده ایگن چه‌چو بیك مقدس براش ایتوب صانالغان. آلار ایدل بوین ایگن خزینه‌سی صورتینه كیترگانلر. شمالده‌غی فینلر اوزلرینڭ بلغارغه كیتوردكلری قیمتلی تیریلری اورالده‌غی باشقردلر فینلر آلتون وكمشلری برابرینه بلغارلردن ایگن آلورلر ایدی. بلغارلرنڭ كورشیلری آچلقده قالغان وقتلرده بلغارلر آلارغه آشلق بیروب هلاك كتدن آلوب قالورلر ایدی.

بلغارلر آراسنده صناعت فوق العاده ترقی ایتكان بولغان. بز طوقوغانلر، پوصتاو صوقغانلر، صابون وشه‌م قویغانلر، تیری واعلی كونلر اشله‌گانلر، صاورلر یخشی سختیانلر یاصاغانلر،

تورلی صوغش اسبابلری قوراللر حاضرله‌گانلر. اول ایسکی وقتلرده، حاضرگی یاؤروپای روسی دیدکمز یرلرده‌گی بارلق صناعت، هنر، علم، تجارت همه‌سی بلغارلر قولنده‌غنه بولغان. بلغارلر آراسنده آلتون کمش ایله بیزه‌نمك، آلتون استعمال ایتمك بیك کوب بولغانی اوچون بلغار شهرینی کورشی ملتلری «آلتون شهر» یا که «آلتون تخت» دیب یورته تورغان بولغانلر.

بلغارلر سودا وتجارتده بیك یوغاری اورنلرنی اشغال ایتدیلر جنوب خلقلری ایله شمال خلقلری آراسنده تجارت بلغارلر قولندنغنه اوته ایدی. حاضرگی شؤیتسیا طرفلرندن کیله تورغانماللر بلغار آشا هندگه، ایرانغه، اسلام مملکتینه اوته‌لر ایدی. عرب آقچه‌لری بلغار آشا باروب فین وناروانلر آراسنده استعمال اولونالر ایدی. فین میخلری بغداد مغازینلرنده صاتلا، روم (ؤیزانتیه) ماللری بلغار آشا قطایغه اوزا ایدی. بلغارشهرنده روملرنك اوزلرینه باشقه سودا یورتلری (۱) بار ایدی. بخارا وخوارزم، خراسان طرفلری ایله بلغارلر آراسنده اوزلکسز سودا کاروانلری یوروب طورور ایدی (۲).

بلغارلرده معارف -. بلغارلرنك عربلرگه قاتشدقلری، دین اسلامغه کردکلری صوکنده علمده معارفده نق ترقی ایتولری معلومدر. مسلمان بولدقلری صوکنده باشقه تورك قوملری کبی، استعمال ایته‌رگه اوگایلی هم دینی یازو بولدقی اوچون عرب یازووینی قبول ایتدیلر. بلغارلرده عربچه کوفی هم نسخ خطلری استعمال ایتلگان. عربلردن ایلگه‌ری بلغارلر اوزلرینه باشقه یازوغه مالك بولغانلرمی، عمومی تورك قوملرینك یازولرینی

(۱) روسچه کتابلرده Грическая палата دیه مشهوردر.
(۲) مروج الذهب، ابن الاثیر تاریخی چیتنده جزء ۲ صحیفه ۱۱.

استعمال ایتکانلرمی بو کونگه قدر معلوم بولمادی. احتمالکه آلارنڭ عربلرگه قدر یازولری بولغاندر؛ بلغارلرنڭ تاریخلرینه عائد بیك قیمتلی اثرلر بیره تورغان «ییر» ئـلی همان بو حقده بر جوماردلق أیتمەدی (۱).

بلغارلرنڭ حقیقی ترقیلری، شرق تورکلرندن طنچلانولری، عربلر ایله قاتشوب دین اسلامغه کرولرندن صوڭ بولغانلغی معلومدر. احتمالکه آلار عربلرگه قدر بیك اوستا سوداگرلرگنه بولغانلردر. دین اسلامغه کرگانگه قدر اوز باشلرینه تمام ملی حالده ترقی ایتەرگه اولگورمەگانلردر.

بلغارلر عربلر ایله بیك نق قانشدیلر. بیك بای وطبیعت جهتندن ماتور اولغان بو مملکتکه، اسسی صحرالر اچنده طورا طورغان عربلر وآلارنڭ عالملری سودا فلان قایغوسندن باشقەاوق بیك کوب بولوب کیله طورغان بولغانلر. بلغارلرده یورتلر بنا ایتوچی (آرخیتیکتور) لر هم کیم تگوچیلر کبی بعض صناعت اهللری بغداد عربلری بولغان (۲)، آلارنی علمگه، معارفکه اویرەتوچی خلفەلر عربلر بولغانلر. اوشبو سببدن بابالرمز بلغار تورکلری آراسنده عرب تلینی یخشی بلوچی کشیلر کوب بولغان. عرب مدنیتی، علومی ایله آشنا بولوب، عرب تلنده کتابلر یازوچی عالملر

(۱) بلغار یرلرندن، بو کونگه قدر حقیقتلری معلوم بولماغان، بعض یازوغه اوخشاشلی أثرلر طابلغان. تورلی صاوتلر چناپاقلرغه یازلغان بو اثرلرنگ یازومی توگلمی ایدکی همان معلوم توگل. بو حقده — Труды IV Археологическаго Съѣзда въ Казани 1877 г. نڭ ۱نچی‌جلدنده. А. Лихачевъ نڭ О загадочнныхъ сосудахъ из Волж. Булгаріи دیگان اثری قارالسون.

(۲) مسلمان بولغاچ مسلمان کیملری تکدررگه عرب تگوچیلری حاجت بولغان.

بلغارلرده کوب بولغان. آندی عالملردن بعض برلری اوشبولردر: خواجه احمد برغری، شیخ برهان‌الدین ابراهیم بن خضر البلغاری (بر کتابینی ٧٥١ ده یازوب تمام ایتکان)، صدر بن علاءالدین البلغاری (١)، محدثلردن ابوالعلاء حامد بن ادریس البلغاری القاضی (٥٠٠ ھ)، تاج‌الدین ابراهیم بن محمد البلغاری (٧یوز آخرنده)، خواجه حسن بن عمر البلغاری (قبری بخاراده)، برهان‌الدین ابراهیم بن یوسف البلغاری (٢)، مختار بن محمود القزبنی (٦٨٨ ھ)، احمد بن محمود الجندی (٧٥١ ھ) (٣)، باشقرد ناصرالدین (٧٥٢ ھ)، علم‌الدین سنجر الباشقردی (٦٨٩ ھ)، (٤). وغیرلر . . . . . بولار محدث یا که فقیهلر جمله‌سندن صانالغانلر.

بلغارلر اوز آنا تللرینه، ملیتلرینه دقت ایتوده جنوبده‌گی تورکلردن آلغه اوزغانلر. آلارنك آراسنده تورکچه شعرلر سویلی طورغان قوتلی شاعرلر بولغانی معلوم توگل، لکن آنا تللرینه دقت ایتکانلری معلوم. بلغارلرنك تللرینه عائد اثرلر بو کونده بیك آز: کاغد اوستلرنده بتونله‌ی یوق. بو حقده‌غی بارلق اثرلر قبر طاشلرنده‌غی یازولردن عبارتدر. بلغار علماسی آراسندن یعقوب بن نعمان اسمنده بر مؤرخ (٥٧٩ ھ) معلومدر. آنك بلغار تاریخنه عائد یازغان اثری بولغان. ابو عبدالله الغرناطی هم ابو

(١) بو کشی بر کتابینی ٧٦٦ ھ ده یازوب تمام ایتکان. بو کشینک قران اویازنده قرتمن یا که قریمن دیگان آوللرغه منسوب بولووی احتمال (مرجانی ص ٨٢، جلد ١).

(٢) مونک تصنیفلرندن بعضلرن لیخاچوف ذکر ایته.

(٣) مستفاد الاخبار جلد ١، ص ٧٨ — ٩٣.

(٤مر) اد أفندی تاریخی جلد ١، ص ٣٢٧ — ٣٢٨

حامد الاندلسى اسملرنده عرب جغرافيا عالملرى آنك ايله اولطرداش اولوب بلغار تاريخنه عائد معلومات آلغانلر. بعض بر بلغار علماسى بلغار شهرندن ۷۰۰ چاقرم قدر شمالغه باروب علم هيئتكه عائد تجربه‌لر ياصاب يورگانلر (١).

بلغارلرنك شهرلرى.- بلغارلرنك ايك زور شهرلرى پايتختلرى اولغان الوغ بلغار شهرى (حاضرگى خرابه‌سى اورننده) در. موندن باشقه، شهر بلغارنك ٤٠ چاقرملر جنوب طرفنده «سوار» ديگان شهرلرى، بلغار شهرينك قارشيسنده ايدلنك حاضرگى سمبر طرفنده آشلى ديگان شهرلرى، حاضرگى چيستاى قالاسينه ياقن بولار هم ژوقوتين اسمنده شهرلرى، حاضرگى لايش اويه‌زنده «قشان» اسمنده، حاضرگى نيژغارودقه ياقن ابراهيم ديگان شهرلرى بولغان (٢). بولاردن باشقه صبا كول، چالماطى، كيرمنچوك اسمنده قالالرى بولغان، بولارنك قاى اورنده بولغانلرى بوكونده معلوم توگل.

بلغارلر شهرلرينى طش طرفندن تيره‌ن چوقر وآنك اچندن بيوك قلعه (كرپوست) ايله احاطه ايتكانلر. تيره ياغنده‌غى چوقرنى صو ايله طوترغانلر. اچده‌گى احاطه ايمه‌ن آغاچندن ياكه طاشدن ياصالا تورغان بولغان.

بلغار خانلرى.- آلماس‌خان وفات ايتدكى صوڭنده اون اوچنچى عصر باشلرينه يعنى چنگز عسكرى كيلگانگه قدر بلغارلرنك اوشبو اسمده خانلرى اولدى: احمد آلماس اوغلى، طالب احمد اوغلى، مؤمن احمد اوغلى، حيدر، سعيد، باراج، ابراهيم، سليم، وچنگز عسكرى كيلگان وقتده‌غى الهام‌خان.

---

(١) ليخاچوف‌دن.

(٢) بو شهرلرنڭ اورنينه كوبسى روسلر اوطوروب بتكانلر.

بلغارلرنك كورشیلری.- بلغارلرنك شمال طرفلرندەغی كورشیلری فین قوملری، جنوب طرفلرندە برطاس اسمندەگی فینلر (۱)، خزرلر قپچاقلر، غرب طرفندە اصلاۋیان قوملری.

بلغارلرنك كورشیلری ایلە مناسبتلری.- بلغار توركلری كورشیلری ایلە طنچلق و صلح ایلە طوررونی تلەگانلر. آلار اوزلری باشقە توركلر كبی اچ وطشلری ایلە بهادر خلقلر بولسەلردە، (۲) خلقلرغە قلچ قوتی ایلە غلبە ایتوگە قزقماسلر، بلكە اقتصادی غلبەلر ایتەرگە طرشورلر أیدی.

«نیچكدە بلغار خلقی صوغشچی خلق توگل ایدی. آلار، كورشیلری برطاسلر، خزرلر، قپچاقلر، روسلر ایلە صوغشدیلر، لكن اوزلرینك تلەولری ایلە توگل. تیك آلارنك صوغشچی كورشیلری آلارنی اول كویكە قویمی بلكە مدافعە اوچون صوغشورغە مجبور ایتە ایدیلر. بلغارلر بعض وقت كورشیلرینك قالالرن اشغال ایتەلر ایدی، اما مال غنیمت آلمق نیتی ایلە توگل، بلكە اوزلرینە تجارت اوچون مهم اولغان برمركز، تجارتلرینی ترقی ایتدرو اوچون بر یول حاصل ایتو اوچون اشغال ایتەلر ایدی. بو وقتدە آلار شهرنی اوت ایلە، خلقلرنی اوترو ایلە آلمیلر، بلكە نیچكدە بر صلح وامینلك یولی ایلە آلالر ایدی» (۳).

بلغارلر ایلە اصلاۋیانلر.- اصلاۋیانلر (روسلر) تورلی قوملر ایلە قانشوب كوزلرین آچا باشلاغاچدە بلغارلرنك ایك طنچسز كورشیلری

---

(۱) برطاسلر بلغارلر قولندە بولغانلر. حاضرگی چیرمشلر، آرلرنك بابالری بولولری ظن ایتلە.

(۲) بو حقدە ابو حامد الاندلسی هم ابن فضلاننك بلغار بهادرلری حقندەغی حكایەلری قارالسون. (مرادافندی تاریخی جلد ۱، ص ۲۶۹-۲۷۳).

(۳) تنوینلر آراسینە قویلغان سوزلر لیخاچوفنك اثرندن هم آشماریننك «بلغارلر هم چواشلر» دیگان اثرندن آلندی. ص ۲٤.

وبرنچی خارجی دشمانلری (۱) صورتین آلدیلر.

اصلاڤيانلر آچلق ومحتاجلقغه توشديلر ايسه بلغارلر طاماقلرن طويدرورلر ايدی (۲). هيچ برتورلی صنعتدن فلاندن خبرلری اولماغان اصلاڤيانلرغه صنائع اسلاميه‌نی هم اوزلرينك مصنوعاتلرن ايرشدروب طورورلر ايدی (۳). لكن اصلاڤيانلر اوشبو نعمتلرنی تقدير ايده‌چك وطاتولق ايله اوشبو بايلق وصنائعدن استفاده ايده‌چك اورنده كفران ايته‌رلر، هيچ برگوزه‌للك، نفيس نرسه‌لر توسينی كورمه‌گان اصلاڤيانلر «بلغارلردن مال آلوب قايتامز» ديه ايللرندن جيولشوب چغوب بلغارلرغه كيته‌رلر، كچوك آول وشهرلرينی يغما ايته‌رلر، بيوك شهرلرينی اوتقه طوتارلر ايدی. اصلاڤيانلرنك اوشبو اشلرينه بلغارلر بعض وقت جواب ويررلر، قووب يبه‌رورلر وكوب وقتده تيك قالورلر ايدی. اوشبو حالده اصلاڤيانلرنك سودا وتجارت اهلی بلغار شهرلرينه كيلوب سودا ايتسه‌لر، بلغارلر بولارغه ينه دوستلارچه معامله ايته‌رلر ايدی.

روسلارنك اوچنچی كنازلری ايگور روريك اوغلی بلغارغه ايكی مرتبه هجوم ايتدی (۹۱۲ هم ۹۲۹)؛ صوڭغيسنده كچوك آوللرنی يغما ايدوب بلغارنك اوزينی ياندردی. (آلماس خان وقتلری اولور).

مؤمن خان وقتنده ينه روسلار بلغارغه هجوم ايتديلر (۹۶۹). كناز ڤلاديمر مانوماخ قپچاق توركلری ايله اتفاق ايدوب بلغارلرغه هجوم ايتدی، غالب اولوب صلح ايدشوب قايتوب كيتدی (۹۸۰).

(۱) م. پينيگين‌نك «اوتكانده هم حاضرگی كونده قزان» ديگان كتابی ص ۱۰

(۲) ۱۰۲۳ نچی مده سوزدال كنازلگنده قاتی آچلق بولدی، بلغار خانی سوزدال كنازينه بوشلای ۳۰ كيمه آشلق يبه‌ردی. موننك كبی حاللر كوب بولدی. (۳) كارامزين.

موندان صوك روسلارنك بلغارلر ایله اوشبو یللرده صوغشولری معلومدر: ٩٨٥ ، ٩٩٤ ، ٩٩٧ ، ١١٢٠ ، ١١٥٤ (١) ، ١١٦٤ ، ١١٧١ ، ١١٧٢ (٢) ، ١١٨٤ ، ١١٨٦ ، ١٢١٨ (٣) .

بونك اوستینه دخی ایدل ۋولغه بوینده روس رازبوینیکلری یاتوب بلغار آوللرینه هجوم ایدرلر، ماللرن یغما ایدرلر، ایدل ایله بلغارغه توشوب کیله تورغان تجارت کویمه‌لرن باصارلر ایدی. اوشبولارغه قارشی ١٠٨٧ نچی یل بلغارلر روسلرنك مورم شهرن باروب آلدیلر. ١١٠٧ نچی یلده سوزدال قالاسن چولغاب آلدیلر.

بلغار خانلغی اون اوچنچی عصر میلادینك اورتاسینه یته‌ر آلدندن اوزینك استقلالن یوغالتدی. چنگزخاننك عسکری بلغارغه کیلدی. موندن صوك بلغار خانی الهام‌خان بیوك تورك حکومتینك بروالیی، بلغار شهری ومملکتی اول بیوك حکومتنك بر ولایتی اولوب قالدی (١٣٣٧ م، ٦٥٣ ھ).

بلغار اوزینك بایلغی، خلقینك یخشی طبیعتی، جوماردلغی، خاتون قزلرینك ماتورلغی ایله بیك کوب عرب وایران شاعرلری طرفندن

---

١) روس کنازی آندری باغولیوبسکی اوشبو صوغشده بلغارلرغه غلبه ایتدی. اوشبوڭا یادکار ایدب روسلر ١ نچی آوغوستنی بیرام ایته‌لر.

(٢) اوشبو سفرلرنده بلغارلر روسلرنی اوقا صووی بوینه‌قدر قوغدیلر.

٣) کناز گیورگی کوب عسکر ایله بلغارلرنڭ ایشلی (یاکه آشیل) اسمنده شهرینه کیلدی. شهر ایمه‌ن آغاچندن قلعه ایله اوراتلمش ایدی. شهرگه اوط صالدیلر؛ جیل کون ایدی شهر آز وقت اُچنده کوب آدملر وماللری ایله یاندی. روسلرنڭ اوزلرینه‌ده کل‌دن باشقه نرسه قلمادی. مال آلمق نیتی ایله شهرگه کرگان روس عسکری‌ده یاندی. بلغارلر روسلارغه هجوم ایتدیلر، روسلار قاچدیلر.

ماقتالغان وقتده (۱)، تورك شاعرلری طرفندن‌ده اوزینك ملی مهابتی، شرافتی ایله ماقتالغان؛ بر تورك شاعری ایتكان:

شهر بلغاره كوڭل شویله اولبدر مشتاق
همه بلغار كورینور كوزمزه یقین یراق
شهر بلغاره كوڭل قیلما برابر اصلا
مصر وشام ویمنی شهر خراسان عراق
مكه طوافینه دیزر هر سنه حجاج نظام
مكه بلغاری هرآن طواف ایلمك ابدرمراق.
خضر اول وجهله سركشته اولوب بلغاره
طشی ظلمت ایچی نورآب حیاتنی براق
دیمه بلغاركه اوسر خدا در الحق
نورتجلی‌ده یصانبمیدر طوق اوزره طاق (۲).

قارا خطایلر. میلادنك ۱۲ نچی عصر باشلرنده توركستانده یه‌لوتاشی اسمنده برقهرمان ظهور ایتوب آلتای طاغلری‌تیره‌سنده‌گی توركلرنی تمام بر نقطه‌غه جیدی هم قارا خطایلر دیب یورتله تورغان دولتنی تأسیس ایتدی. شرق طرفنده‌غی قارا خطای توركلرینه منسوب اولغان بو تورك عالم وادیب بر ذات ایدی. اول توركستانغه كیلگانگه قدر چین (قطای) مملكتی اداره‌سی باشنده طوردی.

اصل توركستانده‌غی توركلر اسلام مملكتلرینه عسكر بولوب كیتكان وقتلرده (۹ نچی عصر میلادی) حاضرگی

---

۱) عرب وایران شاعرلرینڭ شعرلرندن بعضلری مستفاد الاخبار جلد ۱، ص ۸، ۱۱، ۸۷؛ مراد افندی تاریخی جلد ۱، ص ۳۱۵، ۳۳۱..۳۳۲ ده درج ایتلگانلر.

۲) بو شعر مراد افندیده جلد ۱، ص ۳۱۵.

مانجوریاده عموماً تاتار اسملری ایله آتالا تورغان تورکلر قوتله‌نه‌لر ایدی. بو تورکلر (تاتارلر) نڭ اچندن مشهورلری توبا، قوموق، نیوچی، خطای (Кидани) اسمنده گیلری ایدی. بولارنڭ توبله‌بره‌ك جیولغان اورنلری «لیائو» کولی تیره‌سی بولغانغه کوره لیائو تاتارلری دیبده آتالالر، بولار بیك ایسکی زماندن بیرلی قطایغه تورلی وقتده تورلی اسمده هجوم ایتدیلر. قطایلرغه ایمپیراطورلق ایتدیلر. بوکونده‌گی قطای ایمپیراطوری اداره کشیلری ینه شول مانجور تاتارلریدر.

بولارنڭ اچندن ۹ نچی عصرده قوت جیغانلری، خطای اسمنده گیلری ایدی. بولارنڭ یه‌لو (Ѣлю) اسملی فامیلیه‌دن بولغان خانلری ۹۰۵نچی میلادیدن باشلاب شمالی قطای مملکتینی اوز قوللرنده توتدیلر. پیکین آلارنڭ پایتختی ایدی. بو خطایلر یارم کوچمه یارم مدنی حالده ترکلك ایتدیلر، ایگن ایکدیلر. اون برنچی عصر میلادینڭ اورتالرنده آلار مملکتلرینی آلتای طاغلرینه قدر کیگه‌یتدیلر. شرقی تورکستانی آلدیلر. بولارنڭ اوز تللرینه مخصوص قطای یازووینه اوخشاشلی یازولری بار ایدی.

اون برنچی عصرنڭ آخرنده‌غی یه‌لو (خان) مملکتده مکتبلر آچوب، تورلی علمی کتابلر یازارغه بیوردی. اون ایکنچی عصرنڭ اوّلنده‌گی خان، یان‌سی، وقتده بو تورکلر تمام معناسی ایله مدنی بولغانلر ایدی. بو خاننڭ یه‌لو–تاشی اسمنده‌گی، صوڭندن تورکستانده مملکت توزوگان وزیری، پیکینده «لین‌یا» اسمنده زور آقاده‌میانی تأسیس ایتدی. تاشی زور بر سیاسی، زور برعالم ایدی یعنی بر قولینه قلم ایکنچی قولینه قلچ توتقان ذاتلردن ایدی.

قطای مدنیتینی ترقی ایتدره طورغان بو تورکلر مدنیت آرقاسنده اوزلرینك عسکرلکلرن اونتقانلر ایدی.

عین شول وقتده مانجوریانك شمالنده‌غی نیوچی (۱) اسمنده‌گی تاتارلر خطایلرغه قارشی قیام ایتدیلر. آغودا اسمنده‌گی باشلقلری قوماندا‌سنده خطایلرغه غلبه ایتوب یان‌سی خاننی توتوب آلدیلر. آغودا اوزینی ایمپیراطور ایتوب اعلان ایتدی. یه‌لو تاشی بو اشکه توزه آلمادی، اول تورکستانغه آلتـای طاغلری طرفینه بر آز خطایلر ایله قزاق اولوب کیتدی (۱۱۲۵ م).

اول عسکری ایله تورکلرنك آلتی بالق، خطایلرنك «یه‌لو» دیوله طورغان یرلرینه، یعنی حاضرگی کاشغرنك شمان طرفینه کیلوب یتدی. آنده‌غی باشسز تورك جمعیتلری تاشی‌نی بیك خوش قبول ایتدیلر. اول شول اورنلرده یعنی آلتای طاولری تیره‌سنده ترکلك ایتـه طورغان جمعیتلرنك باشلقلرن (آغالرن) جیدی وتورکلر آراسنده «قورلتای» دیب آتالا تورغان فوق‌العاده جیولش یاصادی. تاشی قورلتایده اوزینك نی اوچون بو آلتای طرفلرینه کیلـگانن سویله‌دی. اول زور تورك عالمینك قورلتایده سویله‌گان سوزلرن قطای مؤرخلری بو روشچه ایدی دیلر:

«بابالرم‌هر تورلی‌فدا کارلق‌ایتوب‌زور بر مملکت‌توزودیلر. ایکی یوز یل دوام‌ایتوب کیلگان بوحکومتده توغز قاآن کیلدی. حاضر بزنك تبعه‌مز بولغان نیوچیلر بزدن باش تارتدیلر، مملکتنی بوزدیلر. شهرلرمزنی جیمره‌لر، یان‌سی قاآن‌نی توتقون ایتدیلر. ایندی قولمده‌غی حقمه تایانوب اول بدبخت دشمانلرمزنی قوماق،

(۱) بولار Чжуръ - чжени دیب‌ده یورتله‌لر.

آلاردن حکومتمزنی قایتارماق اوچون سزدن یاردم صورارغه کیلدم. آتامز اولغان قاآن‌نی یافلایاچاغمزغه، مملکتنی هلاکتدن قوتقاروغه طرشاچاغمزغه شبهه ایتمیم.»

تاشی‌نك سوزینی آغالر ایشتدیلر، اول عسکر جیدی، لکن جیولغان عسکر بر مملکت خلقی‌ایله صوغشورلق قدر بر اقتدارغه مالك اولماغانغه‌میدر، اول قطایغه سفرنی کیچکدردی. تورك ملتینی چنلاب‌ترگزواوچون‌اول‌دخی زورراق کوچلر کیره‌ك‌ایکانچیلکنی ملاحظه ایتدی. ینه‌غرب طرفینه‌راق کیتدی هم تورکستانغه (مرکزگه) کیلوب «قره‌خطای» (۱) اسمی ایله آتالغان برخانلق تأسیس ایتدی. بیك‌تاراو بولغان‌تورك خلقلرنده برنقطه‌غه بر قوت تیره‌سینه‌جیولوب زور بر شوکت حاصل ایته آلاچاقلرینی تاشی آکلی ایدی.

مملکتنی کیکه‌یتو، تورك قوملرینی‌جیوب شرق وغربده‌گی باشسزلقنك اوچینه چغو اشن اوزندن صوکغیلرغه قالدرب‌وفات ایتدی (۱۱۳۵ م).

اوغلی کورخان‌فرغانه،ماوراءالنهرنی آلدی. کاشغر(اویغور)، ایدی قوت (ایلیك خان) لرینی اوزینه بوی صوندردی.سلجوق سلطانی سنجرنی ماوراءالنهرده غلبه ایتوب قاچردی (۱۱٤۱ م).

کورخاندن‌صوك تاشی‌نك‌بالالرندن آنك‌سیاستینی‌اشلی آلورلق کشیلروجودگه کیلمه‌دی. بلکه‌تاشی باشلاغان اول اش، آنك نسلندن بولماغان چنگز خانغه نصیب بولدی.

---

(۱) قره خطای، تورك تلنده بهادر، صوغشچی خطای دیگان سوز. قره بهادر معناسنده.

چنگزنڭ آلدندن‌غنه تورکستانده ظهور ایتکان بو سیاسی
واقعه بیك مهم اورننی طوتادر. یعنی تورکلر اوزلرینه چنگز کبی
زور بر «ایلی خان»غه احتیاجنی سیزه‌لر، آڭلیلر ایدی (۱).

چنگز ظهوری آلدندن مرکزده‌گی تورکلر،
ماغوللر — مانغولیه‌ده‌گی هم شرقده‌گی نیوچیلردن غربده‌گی
قارا خطایلرغه قدر اولغان یرلرده‌گی مانغول هم تورك — تاتار
جمعیتلری چنگزنڭ ظهوری آلدندن تمام اوز باشلرینه‌غنه قالغانلر
ایدی. هیونغنو و آندن صوڭغی تورك قا آنلری تصرفنده وصوڭندن
قطایده‌غی خطایلر تصرفنده طورا طورغان مانغولیه (ماغولستان)
۱۲ نچی عصرنڭ باشنده خطایلر طارالغاچ نیوچیلر قولینه نقلاب
کرمه‌دی. غربده‌گی قپچاقلرنڭ، جنوبده‌گی اویغورلرنڭ بولارده
قایغولری بولمادی. قارا خطای دولتی باشینه تاشی‌دن صوڭ ینه بر
اقتدارلی کشی چقا آلمادی. اول‌وقت ماغولستانده هم بایقال کولینڭ
جنوب شرقی، جنوب غربیسی آراسنده، اوشبو اسملرده قبیله‌لر
ترکلك ایته‌لر ایدی: قرایت، جلایر، سلجوق، قونقورات، بوربان،
اورمانغوت، اویرات تایدوشت (تایجوت)، تاتارلر، مرکیت، نایمان،
بارلاس، آرلات، بارین، واق اویماقلری ایله اورخون یلغه‌سی ایله

(۱) روس عالملری قره خطایلرنی Кидани دیب آتیلر. بو قره
خطایلر حقنده، مشهور عالملردن В. П. Васильевъ نڭ Труды
Восточнаго Отд. Имп. Рус. Арх. общества مجموعه‌سینڭ
۱۸۵۷ نچی یلغی ٤نچی جلدنده История и древности восточной
части Средней Азіи دیب یازغان رساله‌سندن هم نجیب عاصم‌نڭ
تورك تاریخنده ۵۴۵-۵۵۱ صحیفه‌لردن، Ленъ Кагенъ نڭ کتابنده
Завоеваніе Сѣвернаго Китая Манчжурами دیگان مقاله‌سندن
هم برافغاوز قاموسنده Кидани مقاله‌سندن فائده‌لاندق.

سیلینــغ یلغه‌سی آراسنده ترکلك ایتمکده بولغان ماغوللر. بولارنك آراسنده ایــك مهملری مـاغوللر ایله قرایت، نایمان، قارلوق تورکلری ایدی.

قطــای مملکتی، خطــای تورکلری کیامه‌سدن ایلگه‌ری گنه بولغان اختلال سببندن شمالی وجنوبی اسمی ایله ایکی قسمگه بولنگان ایدی (۹۰۸نچی یل میلادی).صاری‌صو یلغه‌سینك جنوبنده بولغان قسمینی سونغ اسمنده ملی قطای ایمپیراطورلغی، شمال قسمینی اوّل خطای تورکلری، صوگندن نیوچی (جورجن) لر اداره ایته ایدیلر. خطای تورکلری مدنیتده علمده یوغاری اورنغه مندیلر، لکن اوزلرینك تورکلکلرن ملیتلرن هیچ اونتمـادیلر. بولارنك یه‌لو تاشیلری‌تمام‌ملی حکیم وآکادیمیك، ملی سیاسی (دیپلومات) ایدی.

اوشبونك اوچون قطای حدوینه یاقن بولغان تورك جمعیتلری خوش کوکل ایله بولارغه اطاعت ایته‌لر ایدی. تختنی غصب ایتکان، حرمتلی قاآن تیه‌ن — سونی اسیر ایتکان نیوچیلر اوزلرینی ایسون غورون (آلتون اوردا) اسمی ایله آتیلر ایدی. تورکلر، ماغوللر بولارنی خائن ملت، جانی ایدب بله‌لر ایدی. آلارغه اطاعت ایته‌رگه خورلانالر، نیوچیلرنی (تمام یه‌لو تاشی اوگره‌تکانچه) اوزلرینك ایلك برنچی دشمانلری‌دیب‌بله‌لر ایدی. نیوچیلرنك‌رقیبی‌بولغان‌سونغ ایمپیراطورلغینك مقصودیده شول ایدی. اول ماغولستانده، تورکلر آراسنده پیکین حکومتینه دشمان، اوزینه دوست بولغان حکومتنك، قوتلی جمعیتلرنك بولوونتلی‌ایدی. اول ماغوللرنك، تورك جمعیتلرینك باشلقلرندن معتبره‌كلرینه آقچه‌لر آلتونلر صرف ایتودنده طورمادی. شمالی قطای «آسین غورون» اوچون بوماغول وتورك قبیله‌لرینك

بر يرگه جيولووی يا كه اتفاق ايله طورولری قورقنچلی ايدی. شونك اوچونده اول آلارنك آراسينه نزاع صالوب بر برسی ايله دشمانلاشدروب طورورغه طرشا ايدی. شول وقت ماغول قبيله‌لرينك باشلغی بولغان يسوكای بهادر ايله كرايتلرنك باشلغی طوغرول خان نيوچيلرنك بوسياستينه آشنا ايديلر. اوز آرا اتفاق ايتشديلر، قان ياﻻشوب قرداش بولشديلر.

يسوكای تورك - ماغوللرنی برله‌شدررگه تلی ايدی. اول ١١٦٢نچی ميلاديده، اوزينه قوشو قصدی ايله شرقده‌گی كورشيلری تاتار قبيله‌لرينه هجوم ايتدی؛ تيموچين هم كوربوكو ديگان خانلرن طوتساق (اسير) ايتدی. آنك شوكت ايله آنون يلغه‌سی بويننده ديليكون بولداقغه (١) قايتووينه خاتونی اولون أكه‌دن بر اوغل دنياغه كيلگان ايدی. (كيله‌چكده چنگز بولاچق) بو باﻻسينی اول، اسير بولغان خان‌نك اسمی ايله تيموچين (٢) قوشدی. ماغول - توركلرنی بر يرگه جيوغه اوزينك اقتداری، عمری وفا ايتمه‌سه، احتماﻟكه، بو باﻻسينك وقتنده بر اش بولوون اول اويلاغاندر؛ اول آنی يخشی تربيه اينه‌رگه طرشدی. آزلاب آزلاب قبيله‌لرنی بر برگه جيوغه دوام ايتدی.

---

(١) آنون يلغه‌سی بوكونده‌ده آنون Ононъ ديب، ديليكون بولداق ينه شولوق اسم ايله يورتله‌لر. بو اوروون اكه آرالدن يدی چاقرم يوغاری آنون بويننده، هم كاچويف ديگان پوستدن ٣ چاقرم اورنده‌در. شولای ايتوب چنگزنك قای اورنده طوغانی بيك آچق بيلگيلی. Генри Говартъ ص ٣

(٢) تيموچين ايسكی تورك تلنده چن تيمر، قاتی تيمر معناسنده. Генри Говартъ دن.

چنگز آلدندن عموما توركلر - چنگز ظهور

ايتكانچى توركلر هر طرفده اوزلرينڭ باش باشتاقلقدن طويغانلقلرن، برايلى قاآنغه احتياجلرن تمام آڭلاغانلر ايدى (١). توركلرنڭ غربده‌گى بلغارلرى، جنوبده‌گى سلجوق، خوارزمشاهلرى (احتمالكه) اوزلرينڭ مستقل بولوب قالولرن تليلر ايدى، (احتمالكه) قاآنغه محتاجسنميلر ايدى. مركزده‌گى جمعيتلرده، اويغورلرده، شرقده‌گى تاتارلرده دين آيرمالرينه نيگه قارامى احتياجنى آڭلاديلر. يه‌لو تاشى نڭ، قارت تورك حكيمى نڭ، ايميل يلغه‌سى بوينده سويله‌گان سوزلرينه توركلرنڭ مسلمانلريده، بوددبلريده همه‌سيده چن كوڭل ايله باش ايديلر (٢). ايلى قاغان بولاچق كشى اوچون هر جهت اوڭايلانغان ايدى. اول ظهور ايتكانچى هندستانلرغه، عجمستانلرغه توركلرنڭ طولوب طوروى، آنڭ بتون آسيانى قاپلاب آلووى اوچون زور حاضرلك ايدى (٣).

---

(١) و (٢) و (٣) لئون قاهون، ص ٣٠ ــ ٣٢.

III

چنگز خان - بیوك تورك حكومتی

(ایلی قاآنلق تختی ماغوللر قولنده)

تیموچین نڭ یاش وقتی ـ آناسی اولون أکه ـ تیموچین آقرنلاب قبیله‌لرنی اوزینه جیدی - جاموقاچچن - طوغرول خان - قطایلر ایله مناسبتی - تورکستاننی آلدی - قطاینی فتح ایتدی - اسلام مملکتلرینه کیلدی - عسکری ترتیباتی - اوزینڭ شخصیتی - مملکتنی اداره‌سی - صوڭندان اوغلی اوگدای - کویوک - منگو - بتون آسیانی اداره ایتو - قوبلای - مملکتنڭ طارالووی - ماغوللرنڭ تورک تلی وادبیاتینه تأثیری.

تیموچین نك یاش وقتی - آناسی اولون أکه - چنگز خان بولاچاق، تیموچین‌نڭ آتاسی یسوکای بهادر، تیموچیندن باشقه ینه دورت کچکنه اوغل قالدروب وفات ایتدی (۱۱۷۵ م). بو وارثلرنڭ ایڭ ألوغسی بولغان تیموچین آتاسی اولگانده ۱۳ کنه یاشنده ایدی. یسوگای‌نڭ قوتی آرقاسنده جیولغان ماغول وتاتار-تورك قبیله‌لرینڭ باشلقلری اوزلرینڭ رئیسلرینڭ جنازه‌سینه کیلگانلر ایدی. خانلرینی کومگاچده، شول اورنده اوق کچکنه خانغه آند ایتمیه‌چکلرینی، اوز باشلرینه قالاچاقلرینی اعلان ایتدیلر. تایدوشت قبیله‌سینڭ باشلغی تورقوتای‌نڭ ایبده‌شلرندن برسی تیموچینگه: «قای وقتده بیك تیره‌ن قویولرده قوریلر، بیك قاتی تاشلرده قای وقت یارلالر. ایندی بز سیگا نی اوچون مویون اییوب تورورمز؟» دیدی.

تيموچين‌نڭ آناسى اولون أكه اوشبو حالدن بيك اثرله‌ندى. يسوگاينڭ هم تيموچين‌نڭ اصل قبيله‌سى بولغان بورچگين قبيله‌سندن عسكر جيديده، قونينه يسوگاينڭ «طو» يني آلوب آتـقـه منوب، باش تارتقان قبيله‌لرگه قارشى صوغشقه كيتدى. اول همان يوقتاو (ماتم) كييمنده‌ايدى. اولون أكه‌نڭ بو اشندن بعض بر قبيله باشلقلرى اثرله‌نديلر، قايتوب تيموچينگه هم اولون اكه‌گه يمين ايتديلر. لكن تايدوشت ديگان كبى بعض قبيله‌لر قايتماديلر. قوت كوبه‌يتو اوچون باشقه قبيله‌لرنى قوتورتديلر.

تيموچينگه، آتاسينڭ شو كتينى قايتاروب آلور اوچون، كوب مشقتلر، محنتلر چيگارگه توغرى كيلدى. اول آزلاب آزلاب توركلر وماغوللرنڭ تورلى قبيله‌لرنده گى آق‌سويه‌ك (دۋوران)- لرينى اوزينه جيدى. آلار تيموچينده فوق العاده بر اقتدار بارلغينى كوروب آنى يوغارى كوته‌رگه طرشديلر. معتبر توره‌لر تيموچين تيره‌سينه جيولغاچ، ايندى آنڭ توقتاوسز غلبه ايتوب توراچاغنده كشيلر شبهه ايتمى باشلاديلر.

ئلـكده تيموچين ايله برگه اويناب برگه اوسكان هم آنڭ ايله اوزلرى آراسنده آيرما تابا آلمى طورغان خان زاده‌لر آراسنده تيموچين‌نى بيك نق كونله‌گان كشيده بار ايدى. اول‌ده جويرات (جاجرات) قبيله‌سينڭ باشلغى اولغان جاموقه چچن (۱) اولدى. جاموقه

---

(۱) چچن حاضرده باشقردلرده سسن. قزاقلرده ششن ديب يورتوله اول تمام تورك خلقينڭ طبيعتينه مطابق بولغان اسم. اول، عقللى، سوزده اشده اوتكن غيار معنالرينى جيا. آنڭ تمام معناسينى آڭلاتقان مرادفى باشقه تللرده بولماسه عجب توگل.

تیموچین‌نك نسل قرداشی ایدی، مونك یانینه هم قان قرداشی ایدی؛ قان یالاشقان مه‌نگولك دوست بولوشقانلر ایدی. لکن جاموقانك چیکدن آشقان کونچیلگینه، آندایچمك مانع اولمادی، اول نیچکده تیموچیندن باش تارتورغه بریول طابا آلمی‌غنه تورا ایدی، اولده طابلدی.

تیموچین حمایه‌سی آستنده‌غی جیلایر قبیله‌سندن جوجی دیگان کشی، جاموقانك تاغوشار اسمنده‌گی قرداشن اوتردی. جاموقا چچن اوشبونی سبب ایتوب (۱) تیموچیندن مه‌نگوگه آیرلدی وعمرلك دشمان اولدی. تیموچین‌نك دشمانی اولغان تایدوشت (تایجوت) قبیله‌سی ایله اتفاق ایتدی. عمر بوینچه تیموچینگه کیری کیلورگه، آنی آلغه چغارماسقه اجتهاد ایته‌رگه بولدیلر. تیموچین‌نك یاردمچیلری اورلوقلری (۲) بیلر، توره‌لر، آق سویه کلر ایدی؛ جاموقا اوزینك تیره‌سینه قارا خلق (دیماقراتیا) نی جیدی. تیموچین تیره‌سینه جیولغان توره‌لر تمام قوت طابسه‌لر، قارا خلقغه کون کورسه‌تمیه‌چکلرن جاموقا سویله‌ب خلقغه تأثیر ایتدی (۳)؛ اوزاق زمان دوام ایته

---

(۱) Генри Говартъ نگ «چنگز خان» اسمی ایله یازغان اثری.

(۲) اورلق (Орлукъ) لر تیموچین‌نگ یاردمچی توره‌لری، قوماندانلریدر. بولار باشده طوغز ایدیلر؛ حاصار، بیلگوته‌ی، چادشیکین، اوتسوگین، صوبوتای بولار جمله‌سندندر. صوگندن بو اورلقلر اچنده مسلمان اورلقلرده بولا: جعفر وحسن اسمنده‌گیلر کبی.

(۳) В. Бартольдъ نگ З. В. О. И. Р. А. О. مجموعه‌سینگ ۱۰ نچی جلدنده Образованіе имперіи Чингисъ Хана دیگان اثری ص ۱۱۱—۱۲ .

طورغان صوغشلرينه كرشدی. اوزينك قان قرادشينك اوزينه دشمان بولووی تيموچينگه بيك آغر طويلدی.

تيموچين قبيله‌لر ايله بيك قيون صوغشدی. نهايت تايدوشت (تايجوت) ايله بولغان زور صوغشده تيموچين تورقوتای قولينه اسير توشدی، وتورقوتای قولندن بيك تيز يوغالدی. اول آوزينه قورای آلوب، صوتوبينه توشكان ايدی، قووشندن طن آلوب توردی. دشمانلری أزله‌ب يورگانده بو قهرمان اوزينك زور اوستالغی، عقلی آرقاسنده قوتولدی.

تايدوشت توره‌لرندن برسی تيموچينگه يالغان اطاعت عرض ايتدی. بو تايدوشت بيلری تيموچيننی بتوررگه تليلر ايدی؛ توره اوزن تيموچين آلدنده گناهلی صاناب عفو اوتندی. زور مجلس ياصاب شونده تيموچيننی قوناقغه چاقردی. اول تيرمه‌نك أچينه تيره‌ن چوقور قازتقان ايديده كيز ايله يابوب قويغان ايدی؛ تيموچين شونده توشه‌چك ايديده اوترله‌چك ايدی. تيموچين مجلسكه باردی لكن آلدانمادی؛ احتياط ايتدی، اورلوقلری ايله برگه بو بلادن ينه بيك چاق قوتولدی.

تيموچين نيچكده اوزينك تيره ياغنده غير متناهی دشمانلر، كوره آلمی طورغان كشيلر بارلغن بيك نق بلدی. لكن بولار آنك همتينه ضرر ايتمه‌ديلر. قونغورات، آرلوت ديگان كبی زور جمعيتلر تيموچين قولينه كرديلر. بعض قبيله‌لر تيموچين‌نی تانوغاچ اوزلری كيلوب اطاعت ايته باشلاديلر.

تیموچین ایندی ۲۵ یاشلرینه یتدی. اول بو یاشینه یتکانچی بیك زور محنتلر، کوب قیونلقلر کوردی. اول دنیانك آچیسنده طاتلیسنده طاتودی. آنك اوشبو حالی آکا دنیا ایله نیچك معامله ایته‌رگه اویره‌تدی. اول بو حاللری آرقاسنده اوزینك فوق العاده بهادرلق واقتدارنده تمرن ایتدی، نقلاندی. اول ایندی بعض بر غلبه‌لر ایله آلداناچق، بعض بر یکلولر ایله‌گنه امیدسزلنه‌چك کشی توگل ایدی.

تیموچین قاغان بولدی - غلبه‌لر. تیموچینگه ۲۷ یاش بولغان ایدی؛ آرلاتلر آکا کیرولین یالانده قاغانلق عرض ایتدیلر، تیموچین قبول ایتدی (۱۱۸۹). قاغانغه توگل، ایلی قاغان، بلکه‌چنگز بولاچاغینه اشانغان تیموچین، تایدوشت (تایجوت)، جویرات قبیله‌لرینك اول حالده دوام ایتولرینه نهایت بیرورگه تله‌دی. زور قوت ایله بو قوملرگه صوغش ایتوب اونون یلغه‌سینك غربنده‌گی اینغودا یلغه‌سینك بالجونا بوداك دیگان ایرماغنده تایدوشتلرنی تارمار ایتدی، تیموچیننك اول کونگه قدر ایك زور غلبه‌سی شول بولدی. تایدوشتلر ایله برگه بولغان جاموقا چچن قاچوب کیته‌رگه مجبور بولدی.

بیك، توزم صبرلی تیموچین ۱۱۸۹ دن ۱۱۹۳ گه قدر یا قورال قوتی یا که صلح ایله یا که قدالق یوللری ایله بایقالنك هر ایکی جانبنده اوطورغان تورك، ماغول قبیله‌لرینی اوزینك قولینه کرتدی، قوتینی نغتدی. آکا تاغن اوزینك ایلکگی دشمانلری بولغان مرکیت (تونغوص)لر ایله اوزاق صوغشورغه

توغری کیلدی. آلار اوزلرینك تیرەلرینه تایدوشتلرنك هم آلاردن باشقه بعض قبیلەلرنك تیموچین گه بیك قارشی قالدقلرن جیغانلر ایدی.

تیموچین ایله طوغرول خانهم نیوچیلر- یسوکای، اولەر آلدندن اوزینك یاش کنه بالالرینك کیلەچگن تأمین ایتو قایغوسی ایله، اوزینك قان قرداشی طوغرول خاندن، اوزی اولگانینك صوگنده بالالارن قاراون اوتنگان ایدی. تیموچین ایندی قاغان بولدی، آنك شول کونینه کیلوب یتوینه قدر طوغرول اوزینك وظیفەسن اوتەب هروقت تیموچین گه یاردم ایتشوب کیلدی. تورك-ماغول قبیلەلرینی جیوب ایلی قاغان بولورغه اول اوزی طرشمادی، (احتمالکه) آنگا اوزنده زور استعداد طابمادی. بواشنی اول استعدادی بیك مکمل بولوب کورلگان تیموچینگه طابشردی. تیموچیننك کوتەرلوینه یاردم ایتدی.

تیموچیننك قوّتی آرتمق، ماغول-تورك جمعیتلری بتونسی ایله آنك قولینه جیولمق. اوچون نیوچیلردن، آلارنك ماغول همتورك جمعیتلری آراسینه صالوب طورا طورغان قوتقیلرندن امین بولمق حاجت ایدی. نیوچیلرگه باروب بەرلورلك قوّت ئلیهمان تیموچینلر قولینه جیولماغان ایدی. طوغرول خانده، عقللی تیموچینده مونك اوچون نیوچیلر ایله، کوچ وقوتنی تمام جیغانغه قدر، دوست بولشوب طورورغه کیرەك ایکاننن بلەلر ایدی.

عین شونی کوتوبکنه طورغان وقتده (۱۱۹٤م) موچین صولتو اسمنده بر تاتار قوماندانی نیوچیلر خلافینه فتنه چغارغان ایدی. طوغرول

ایله تیموچین تیز وقت اچنده بو قوماندانغه قارشی چغوب عسکرینی تاراتدیلر. آیسین غورون (آلتون اوردا) حکومتی مونك اوچون طوغرول ایله تیموچین‌نی اوزینك ایلك یاقین قرداشلری ایتوب صانادی. ایمپیراطور چانغ (۱) (نیوچی) طوغرولغه ژانغ (کارول)، (۲) آنك قرداشی یاش تیموچین‌گه دای مینگ یعنی (حکیم) عنوانلرینی بیردی.

شولای ایتوب تیموچین اوزی اوچون اوگایسز بولغان چورچی یعنی نیوچی (آسین غورون) (۳) حکومتندنده امین بولدی. تیموچین قبیله‌لرنی هم تورلی واق خانلقلرنی قلچ قوّتی ایله آلورغه توگل، بلکه صلح قوتی ایله جیارغه طرشا ایدی. لکن دشمانلر، جاموقالر هم تورلی جمعیتلرنك قلچجی بولوچیلقلری آنی قلچقه یابشورغه مجبور ایته ایدی.

اول حاضر ایندی بو تیره‌نك ایلك قوتلی خانلقلری ایله تیك بولدی، لکن همه قوتلی خانلردن اوستون بولغانی یوق. آرغون یلغه‌سی بوینده‌غی کیلی تورکلری ایله صوغشدی؛ صوغش موفقیتلی چقمادی. صوغش میدانده آنك آرقاسینه قادالغان اون ایکی اوقنك تأثیری

---

(۱) بونیوچیلر قطای ایمپیراطوری بولغاچ تمام قطایلاشقانلر ایدی. چانغ قطایچه‌در.

(۲) موندن صوڭ طوغرول خان ژانغ خان یاکه تورکچه‌گه ایله‌ندرلوب اوڭ خان دیب یورتله.

(۳) نیوچیلری نیوچی دیب آتاوچیلر قطایلر ایدی. تورکلر آلارنی چورچی یاکه جورجی دیب آتیلر. نیوچیلرده اوزلرینی آیسین یعنی آلتون دیب یورته ایدیلر.

آستنده هوشسز بولوب آتدن یغلدی. صوبوتای کبی اورلوقلرینك غیرتی ایله سلامت قوتولدی.

جاموقا چچن اوزینك بار قوتی ایله تیموچینگه آیاق چالورغه طرشووندە دوام ایته: ئلی مرکیت، ئلی نایمان، بوربان کبی خلقلرنی قوتورتوب تیموچینگه قارشی صوغشدرا، جاموقانك قوتورتووی آرقاسنده صوغشقه کرشکان تورلی قبیله‌لر تیموچین قولینه کروب آنك قوتن آرتدرا بارالر ایدی.

آلتای تیره‌سنده‌گی بوربان، قونغورات، قـاتـاکین، سلجوق دیـگان اسمده‌گی زور جمعیتلر جاموقانی یعنی خلق اوچون طرشوچی (دیماقرات)نی اوزلرینه گورخـان اعلان ایتدیلر. تیموچین ایله صوغش باشلادیلر. تیموچین غلبه ایتدی، جاموقا ینه قاچدی. بوقبیله‌لرینه تیموچین‌نکی بولدیلر.

تیموچین ایله طوغرول خان آراسنده‌غی واقعه ــ

۱۲۰۲نچی یلده تیموچین خلافینه قیـام ایتکان بعض قبیله‌لر ایله صوغشقان وقتده، تیموچین ایله طوغرول (ۋانغ یاکه اوك خان) اوزلرینك آراسنده‌غی اتفاقنی، قان قرداشلـگی اوستینه دخی نسل قرداشلـگی قوشوب نغتورغه بولدیلر: تیموچین‌نك زور اوغلی جوجی اوك خاننك‌قزی جاور بیـکه‌نی آلورغه؛ تیموچین‌نك قزی کودشین بیـکه، اوك خان اوغلی سینـگون نك اوغلی قوش‌بوکوگه بارورغه بولدی. لـکن اوشبو اش ایله ایکی آراغه شیطان کردی:

جاموقا چچن، اوك خان اوغلی سینـگون‌غه: «تیموچین سزنك ایله اشن اوزه‌رگه، سزنی بتوروب ایکی مملـکتنی بر ایته‌رگه تلی. بوحقده نایمانلر ایله کیگاشه» دیه یالغان خبر ایرشدردی. سینـگون

مونی چنلابراق قاراغان وقتنده بو اش آ کّا واقعه‌ده شولای کبی کورندی. آتاسی اوك (طوغرول) خانغه اول مونی سویله‌دی. اول بیك آچولاندی. لکن «آندا» یعنی آند ایچشکانمز بیت دیب قویدی. سینگون نك بولای قالدراسی کیلمه‌دی.

تیموچین أشنی تدارك ایته‌رگه، حقیقتنی آ کّلاتورغه موفق اولمادی. عاقبت اش صوغشقه باروب تره‌لدی. «قولون» کولینه یاقن «قولون بیرگات» دیگان اورنده ایکی عسکر یولقدیلر. تیموچین عسکری غلبه ایته ایدی. سینگون مجروح توشدی. طوغرول (اوك) خان بو حالنی کورگاچ «آندا» نی اوزدی، بار قوتینی جیدیده تیموچین‌نك هم آنك طوغمه‌سی جوجی حاسسارنك ایلینه هجوم ایتوب کردی هم حاسسارنك عائله‌سن اسیر آلدی. تیموچین بیك طار حالگه کیلدی. اشنك ایك نچکه اورنندن توتوب آلغان قارت طوغرول‌نك آلدنده مغلوب بولوب بوشلق وصحرالرغه قاچوب کیته‌رگه مجبور بولدی. بو حرمتلی قارتنك اشندن کوب مأغوللر أثرله‌نگانلردر، که کوب عسکر تیموچیندن آیرلدیلر. آنك قارا کونینه قدر گنه دوست بولوب یورگان کشیلری کیتدیلر. تیموچین یاننده نی باری بیك آز عسکری ایله آندن مه‌نگو آیرلمی طورغان صادق دوستلری‌غنه قالدی. بولار «بالجوت» دیب آتالالر. بولار چنگزاوچون پیغمبرمز محمد علیه السلامنك اصحابی اچنده‌گی «عشرۀ مبشره» منزلنده ایدیلر (١).

بوقزاقلقده تیموچین بر آز یورگاننك صوگنده، «قارا» کولینك

---

١) Фонъ Гаммеръ سوزی Генри Говартъ واسطه‌سی ایله ص ٧٨.

جنوب شرقيسى طرفينه كيتدى. آنده قونقوراتلر طرفندن قوولدى.
نهايت اول زمان توركلر قاشنده مقدس صانالغان «دالاى نور» كولى يانينه
باردى؛ آنده ڤانغه زاريلق ايتوب خط يازدى. آنك بو خطى
غايت شاعرانه يازلغان، اول آنده اوزينك كورگان قيونلقلرن
تصوير ايتكان، طوغرول ايله اوزى هم آتاسى يسوكاى
آرالرندەغى مناسبتلرنى، آرالرينه شيطان كروب اشنك بوحالگه
كيلوينى بيك اوزون ايتوب يازغان، طوغرولدن عفو ايتوون
هم سينگون ايله آرالرنده صلح سويلەشلون صوراغان ايدى.
اوڭ (طوغرول) خان صلح وعفو ايتشورگه ميل ايتكان ايدى،
اوغلى سينگون طكلامادى، حتى تيموچيننى تمام بترو كيرەك
ايكانن سويلەدى. تيموچين، اش موندى بولغاچ، ايكنچى تورلى
اشكه، سياستكه يابشدى:

اول اوزينك يانده بولغان أنيسى حاسسار اسمندن اوڭ خانغه
خط يازدى. آنده حاسسار بولوب اوڭ خاندن عائلەسينڭ
قايتارلون صورى. آند ايته: «مين حاسسار حاضر توبه ايتدم،
الوغ بابام مين سيندن عفو اوتنه م، سيكا اطاعت ايته م. مين حاضر آغامنى
بلميمن؛ آنڭ قايا كيتكانندن، ايسەنلك ياكه وفاتندن خبرم يوق
سين منى اوزڭه قبول ايتسەڭ ايدى، بالاچاغالرمنى بيرسەڭ ايدى ...».

اوڭ خان حاسسار اسمندن بولغان بو اوتنچنى قبول
ايته. تيموچيننڭ يوغالغانلغن اويلاب اوزينه مطيع ودوست اولغان
حاسسارنڭ كيلون امينلك ايله كوته. امينلك بولغانى اوچون
يانده عسكرى بيك آز بولا. عين شول وقتده اورغا يلغەسى بويينه،
طوغرولنڭ طورغان يرينه حاسسار بولوب تيموچين كيلوب

چغا . آنك اول وقت بارلق ایه‌رچنلری ٤٦٠٠ قدرجان ایدی . اوڭ خانغه کیلوب هجوم ایتدی . طوغرول ایله سینگون قاچوب کیته‌رگه مجبور اولدیلر، طوغرول اوزینك اوغلن اوشبو اشلر اوچون قاتی شلته‌له‌دی .

اوسسون صوی بوینده طوغرول خان بر تایمان نوره‌سی طرفندن طوتلوب اوترلدی . تیموچین اوزینك قارت باباسی (۱)، اوزینك هم آتاسینك قان قارداشی بولغان حرمتلی قارتنك اوترلوون ایشتكاچ بیك‌قاتی قایغردی هم اختیارندن چغوب جلادی .

مرکزده‌گی تورکلر تیموچین قولینه کره‌لر - جاموقا - قرایتلر ، خانلری اولگاچ تیموچینگه هیچ بر سوز ده‌شمی بوی صوندیلر . شولای ایتوب ماغوللرنك ایکی زور جمعیتی بر یرگه جیولدی .

جاموقا چچن‌نك دوستی اولغان نایمان خانی تای‌یان، تیموچیننك قوتی آرتوینه کونچیله‌ب جاموقا ایله برگه‌لشوب غوغا باشلادی . نایمانلر آلتی شهر هم آلطای‌نك ایك کوب اولوشن ملکلیلر ایدی . تیموچیندن یکلوب قاچقان عسکر باشلقلری نایمانده اورن طابالر ایدی . مرکیتلرنك باشلغی توقتابوکوده موزده کیلگان ایدی. تای‌یان تیموچین ایله صوغشنده یکلدی . صوغشده آلغان آغر جراحتندن وفات ایتدی . اورنینه وارث بولوب قالغان اوغلی گوشلك هم توقتا قاچدیلر . بیك اخلاص ایله اوزلرینك اولملرینی ازلی تورغان، نایمانلر ناکوکون طاولرنده اولملرن تابدیلر .

---

۱) تیموچین طوغرول خاننگ بالاسینگ قرینه اویله‌نگان ایدی . یعنی اوگ خاننگ کیه‌وی ایدی .

بو صوغشنك ايك زور غنيمتی تای‌يان نك كاتبی بولغان تاتاتونغو اسمنده‌گی اويغور بولدی. تيموچين آنك قولنده اويغور يازووينی اويغورچه اثرلرنی كوردی. تيموچين اوزينك ماغوللغن اويغورلقغه (مدنی توركلكگه) آلماشدرورغه تله‌دی هم كوب مانغول يگتلرينه هم اوزينك بالالارينه اويغورچه‌غه هـم آنك يازووينه، عرف وعادتلرينه اوگره‌نورگه قوشدی.

اورتـا آزياده اول وقت ايك متمدن بولغان اويغورلرنك مدنيتی اوشبو كوندن بـاشلاب ماغوللر يا كه ايكنچی تعبير ايله ايتكانده عموماً مركزده‌گی توركلر آراسينه نقلاب طارالا باشلادی. تيموچين اوشبو كوندن اعتبارا اويغور تلی ويازووبنی اوزينه رسمی تل ويازو ايتوب قبول ايتدی هم هر تورلی مامورلرن يا اويغورلردن يا كه اويغورچه يازا بلـگان توركلردن قويدی.

قوتلی نايمانلرنك جيكلـگانن كورگاچ دوربان ، قاتا كين ، سلجوق ديـگان كبی جمعيتلر اوز باشلرينه اطاعت ايتديلر.

اوشبو واقعه‌لردن صوك تيموچين اوچون ينه بر مهم فتح بولدی، اول‌ده آنك جاموقا چچن‌دن قوتلوويدر. جاموقا تيموچين‌نك صوڭغی موفقيتلرن كورگاچ آنك يولينه آرقلی توشوب بر اش چغارا آلماياچاغينی آڭلادی. عاقبت اوزی، اختياری ايله، تيموچين حضورينه كيلدی. تيموچين اوزينك «آندا» يعنی قان قارداشينی علوجناب‌ايله قبول‌ايتدی. اختياری ايله كيلـگان قرداشينی عفو ايتدی. بو ايـكی آندا بربرسينی تمام طانوشوب، اوزحاللرن سويله‌شديلر: نيچه اورنده جاموقاغه تيموچين‌نی اوترور اوچون اوڭايلی وقتلر طوغری كيلـگان. لـكن‌اول آنداسينه قول‌صوزماغان؛ يا كه ايـكنچی

کشیلر اوترورگه تله‌گانلرده اول قزغانوب اوترتمه‌گان. تیموچین ضررینه نیندی سیاستلر طوتقان. بولارنڭ همه‌سنده جاموقا چچن تیموچینگه سویله‌دی. اوز اختیاری ایله کیلوب طابشرلغان قرداشینی تیموچین عفو ایتدی هم موندن صوڭ الککیلرنی اونتاچاغن سویله‌دی؛ لکن جاموقا مونی قبول ایتمه‌دی، بلکه اوترلون طلب ایتدی. اوترلمی قالو ناموسی آنڭ اوچون اوکایسز بولاچاغن سویله‌دی. تیموچین آنداسینڭ طلبینی یرینه یتکوردی هم جنازه سینی بیك مهابت ایله کومدردی (۱۲۰٤).

تیموچین قاآن چنگزخان بولدی ـ ایندی تیموچین اوصال هم طنچسز بولغان تورلی جمعیتلرنی قولینه آلوب بتوردی. ایرتیش یلغه‌سندن خینغان طاغلرینه قدر اورنلرنی اول ایندی کوچلی پادشاه بولوب اداره ایته. تورکلر ایندی آنی «ایلی خان» بولاچق دیب توگل، بلکه بولغان کشی ایدوب طانیلر ایدی.

۱۲۰٦نچی یل اول، آنون یلغه‌سینڭ باشلرینه یاقن اورنده قورلتای جیدی. بوقورلتای‌غه ٤٦ تورك وماغول قبیله‌لرینڭ همه اولوغ ومعتبر کشیلری، چچنلری جیولغان ایدی. آلار بو بیك زور جیولشده، تیموچین‌نی بیك شوکتلی صورتده ایلی قاآن ایتوب کوته‌ردیلر. تیموچین بیك ایسکی بولغان «ایلی‌قاغان» اسمی اورنینه اوزینه «چنگز» (جیکوچی وهر وقت غالب کیلوچی) اسمینی آلدی. اوزینڭ بتون تورکلرگه قاآن بولغانن کورگاچ چنگز پایتختنی‌ده آنون بویلرندن، ماغولستاندن بایقال‌غه یعنی تورکلرنڭ مرکزینه یاقن بولغان بورونغی اورنغه، قارا قورم‌شهرینه کوچردی.

ایندی تورکلر اوزلرینك کوبدن بیرلی ازله‌گان شرعی ایلی
قاغانلرن کوردیلر؛ تورك جمعیتلرندن اول کونگه قدر اطاعت
عرض ایتمه‌گانلری، اوز اختیارلری ایله کیلوب قاآنغه عهد ایتدیلر.
بیش بالق اویغورلرینك ایدی قوتی «بارجوقا»، قارلوقلر خانی
آرسلان خان، آلمالق خانی آزار اوزلری کیلوب عرض اطاعت
ایتدیلر وچنگزدن اوزلرینی خدمتکه قبول ایتوون اوتندیلر.

چنگزنك عسکر ترتیبی. - تورکلرده، آلارنك
طوغمه‌لری اولغان ماغوللرده بیك اوستا مه‌رگه‌نلر هم آت اوستنده
بیك اوستا یوروچی خلقلر ایدی. آلار کچکنه‌دن اوقچیلقغه
اویره‌نه‌لر، آت اوستنده اوسه‌لر ایدی. چنگزنك عسکری ایللی
کشیلك واق صنفلردن توزوله، هر بر صنف بیش صفقه بولنه،
هر بر صفده اون کشی بولا ایدی. هر صنفنك آلده‌غی ایکی صفی
(ره‌تی) تمام قوراللی، آرتده‌غی اوچ صفی اورتا درجه‌ده قوراللانغان
بولا ایدی. آلده‌غی صفلرنك هر برسی باشدن آیاقغه قدر تیمر
کیوملر کیونگانلر؛ بو تیمر کیوملر قالقوتوب، قاتی ایتوب هر
اعضاغه موافق، ایولورگه اوڭایلی ایتوب اشله‌نگان بولغانلر.
قوراللری اوق، جیه، سونگی، قلیچ هم سونگی باشینه یاصالغان
قوروق‌دن عبارت بولا ایدی. بو قوروق ایله آلار دشمانلرینی،
موینلرندن ئله‌کدره‌لرده آت اوستندن یغالر ایدی. بو آلده‌غیلرنك
آتلری هم تیمر کیوم کیونگان بولا ایدی.

صوڭغی اوچ صفنك قوراللری همان آلده‌غیلرنقی کبی، تیك
بولارنك اوستلرنده‌گی کیوملری یا بالاوز ایله قاترلغان کون یا که
چلته‌رله‌ب اشله‌نگان تیمر کیوم (درع) بولا ایدی. یعنی آلده‌غیلرنقی کبی

قاباروب طوری. بولار آتلرنك ایكی شەب وایكی یگللرینه منەلر، لكن آتلری كیومسز بولا.

ایللی كشیلك صنفلر بیش یوز كشیلك اورتاچه صنفلر، بیش یوز كشیلك صنفلر بیش مك كشیلك زور صنفلر تشكیل ایتەلر. عسكر باشلقلری اونباشی، یوز باشی، مك باشیلرغه بولنەلر. عموماً عسكر آتلیلرغنه بولا. اوستلرندەگی تیمر كیوملر واسبابلر بیك ییگل اشلەنگان بولالر. باشلقلرینك قومانداسی وقتنده آتلری ایله فوق العاده تیز ایلەنەلر. عسكرنك آرتندن حاضرلك ایتوب آت كتولری یورتەلر، برسی اولسه ایكنچیسنه منەلر، آزق بتسه آت آزق بولا. آرقلانغان، آرغان آتلرنی كیری قایتارالر. عسكرلرنك آشی تورغان نرسەلری كیبدرلگان ایت هم قورت (صیر) كبی یگل گنه نرسەلر بولور ایدی. عسكرلر عموماً صوغش اوچون بیك اوگای قاعدەلرنی بلەلر. عسكر آراسنده شهرلرنك قلعەلرن واتور اوچون وباشقه حاللر اوچون مهندسلر یورتەلر ایدی. مهندسلر تاشلرهم قلعه (كرپوستلر) اچینه اوتلی فیلتەلر آتو، قلعەلرواتو اوچون یاصالغان ماشینالرنی ادارەایتەلرهم‌قلعە(اور)لرنك وشهرلرنك قابقالری بولار ادارەسنده واتلالر ایدی.

شمالی قطاینی یعنی نیوچیلرنی آلو ـ ایندی چنگز اوزنده چورچیلر (نیوچیلر) گه جیگلمەسلك اقتدار بارلغینه نق اشاندی. تورکلر، ماغوللرده ایلی خانلرینك نیوچیلرنی قطای تختندن نی وقت توشورون کوتوب طورغانلردر. لکن چنگز اوزینك هم آتاسینك، طوغرولنك، تاشینك وعموم ماغول ـ تورك خلقینك مطلوبی بولغان بو اشكه بر اوگایلی فرصت كیلوب چققانچی قول صوزمادی. اول فرصتده اوزاق اوتمی كیلوب چقدی:

آتسين گورون (نيوچى) ايمپيراطورى چانغ (يعنى تيموچين ايله طوغرولنك دوستى) وفات ايتدى. يرينه اوغلى چونغ - گى قالدى (١٢٠٩ م). چونغ - گى تختكه اوطورغاچده اشلرنى تمام باشقارورغه تله‌دى. اول چنگز بولغان تيموچين‌نى طانومى ايدى؛ احتمالكه آنى آتاسينك تابعلرندن صانى ايدى. تيموچينگه، ياساق صوراب هم اوزينه طاعتكه عهد ايته‌رگه بيوروب، ايلچى يبه‌ردى. چونغ اوزى واقعده‌ده عقل واقتدار ايه‌سى كشى توگل ايدى؛ چنگز ايلچيگه: «چونغغه‌مى؟ آنك كبى ميكگره‌وگه، تنتاك گه‌مى عهد ايته‌رگه، آڭامى ياصاق توله‌رگه؟» ديب يرگه توكوردى هم آتينه منوب عسكر جيارغه كرشدى. ١٢١١ نچى يل چنگز تمام حاضرله‌نوب پيكينگه، چونغغه يونه‌لدى. آڭا، مدنيتلى هم بيك قوتلى، بيگره‌كده باشنده تورك پادشاهى بولغان قطايلرنك مملكتلرينى فتح ايتمك يكل اش توگل ايدى. اول پيكين‌نى آلدى؛ مانجوريا، قورا يارم آتاسنده‌غى تورلى مانجور، سيانپى تاتارلرينى قولينه كرتوب بتردى.

پيكينگه اوزينك ياقلرندن موخول‌نى اوتوز اوچ مك عسكر ايله والى ايتوب قالدردى. شمالى قطاينك عسكرى هم حقوقى ملكلرن همه‌سن آڭا طابشردى. اوزى بيش آلتى يل دوام ايتكان سفردن بوشانوب قارا قورمغه قايتدى. (١٢١٧ م).

حاضر چنگز، اول وقتده‌غى دنيانك ايك كوچلى ايك زور ايمپيراطورى بولدى. شرقده محيط ديگزى وصارى‌ديگز ساحللرندن آلتاى طاولرينك غربى ايته‌كلرينه قدر اولغان يرنى بر اوزى اداره ايته باشلادى.

چنگزنڭ تله‌گی ، تورك وماغول خلقلرینڭ آراسنده‌غی باشسزلقنی بتورورگه دیب اجتهاد ایتوچی تاشی ایله ، تاشی قدر اوك کیك اویلی الووی احتمال بولغان یسوکایلرنڭ تله‌گان تله‌کلریگنه توگل ایدی . اول قطاینی فتح ایتوی ایله ، سبرگه خواجه بولووی ایله برده غرورلانمادی. اول بو اشنی بیك زورغه صانامی ایدی . اول آنون بوینده اوزن «چنگز» ایته تورغان قورلتای‌ده جیولغان تورك وماغوللرغه سویله‌گان نطقنده اوزینڭ منسوب بولدغی ماغول قبیله‌سی (بورچگینلر) گه قاراب اوشبو سوزلرنی ایتکان ایدی:

«بو شوندی خلق... بولار مینم باشمه توشکان زور آورلقلرغه، خوفلرگه قارامیچه، باشقه خلقلرغه قارشی، میندن هیچ آیرلمادیلر. قایغونی‌ده، شادلقنی‌ده‌صووق‌قان ایله گنه قبول ایته تورغان بو خلق، مینم کوچلی فکرمنی اوزلرینڭ فوق العاده کوچلری ایله قوراللاندردیلر. طاو بللوری کبی صاف بولغان بو خلق اوزینڭ زور همتی ایله، مینم هربر تله‌گم بولغانغه قدر میکا راستلقده بولدی. مین تلیمن اول قوم «کوك ماغول» دیب آتالسون ایدی. مین‌تلیمن اول خلق یر یوزنده حرکتله‌نگان خلقلرنڭ همه‌سینه خواجه بولسون ایدی . . . .»

اول اوزن بتون دنیاغه خواجه بولا تورغان کشی ایتوب طانی ایدی اوشبونڭ اوچونده اول، تورکلرنڭ عمومی (ملی) قاغانی دیملك بولغان «ایلی قاغان» اسمینی قبول ایتمیچه، آ کا قاراغانده کیك بولغان «چنگز» اسمینی آلدی .

اول قطایدن قایتو ایله غربکه، ایران تورکلرینه، هیونغ نولرنك، توکیولرنك بورونغی ایرانلرینه، اورالنك آر یاغنده‌غی قافقاز یاقلرنده‌غی تورکلرگه هجوم ایتو قصدنده توگل ایدی. (بلکه اول یرلرنك، بر اوڅایلی یول ایله، کوب فانلر توکمیچه قولینه کرون اویلاب طورغاندر). تورکلرنی اول قطای مدنیتی ایله‌ـ طانشدردی؛ اسلام، عرب، ایران مدنیتینی اوزینك خصوصی مالی ایته‌رگه آشقمی ایدی، بلکه همیشه جایلابقنه فائده‌لانورغه قرار بیرگان ایدی. اوزینك غرب حدودنده‌گی مسلمان (تورك) حکمدارلر ایله سودا وتجارت معاهده‌لری قیلشقان ایدی. قارا قورم ایله پیکین آراسنده کروانلر یورگان کبی، بخارا وسمرقندلر ایله قارا قورم آراسنده‌ده اوزلکسز کروانلر یورب طورالر ایدی؛ ئلله نیندی سببلر کیلوب چقدیلرده، آنك ئلی یراغراق (صوڅراق) دیب اویلاغان یاڅا فتوحاتلرینی آلدینه کیتوروب قویدیلر.

چنگزنك اسلام مملکتلرنده، غربده‌گی واقعه‌لری.

چنگزنك ظهوری آلدنده‌غی وقت اسلامنك مدنیت جهتندن کمالتکه یتکان وقتی ایدی. لکن مونك ایله برابر مسلمانلر آراسنده فساد، مملکتنك کیله‌چگی اوچون خطرلی اولغان هر تورلی حاللرده کمالتکه یتکان ایدی. مملکتده ره‌تلی بر باش یوق، هر بر ولایتنی اوز باشلرینه اداره ایته طورغان (والیدن سلطان بولغان) کشیلر خلیفه‌نی طانومیلر، هم اوزلری آراسنده اوزلکسز صوغشالرده طورالر ایدی.

سلجوق تورکلرینك اورنن (ماوراءالنهر، عراق، فارس طرفلرن) اداره ایته تورغان خوارزمشاه اسمنده‌گی تورك خانلری

فامیلیه‌سی خلیفه‌گه، سلجوقیلر، غزنویلر کوزی ایله قارامی، بلکه خلیفه‌لکنی بتوررگه طریشالر ایدی. بولارنڭ ٥٩٧ﻫ ده تختکه اوطورغان قطب‌الدین محمد اسمنده‌گی شاهلری بر ایسرك باش‌ایدی. مملکت اداره‌سینی بلمی، آچوی کیلگان کشیلرنی وعالملرنی تلف‌ایته‌رگه اوستا ایدی. چنگز اسلام مملکتنده‌گی بو حاللرنی، خوارزمشاهلرنڭ حاللرن پیالا آشا قاراغان کبی کورب طورا ایدی. خوارزمشاه محمد، خلیفه قائم بالله‌دن خلیفه‌لکنی‌هم بغدادنی آلورغه تلی ایدی. قائم بالله اوشبو حالدن امین بولمق اوچون خوارزمشاهنڭ مملکتینه هجوم ایته‌رگه چنگز خاننی چاقرب ایلچی یبه‌رگان ایدی، اول آشقمادی.

خوارزمشاه محمد چنگزنی تانومی ایدی: بر وقت چنگزنڭ یاقنلرندن مسلمان تورك محمودیلواج خوارزمشاه یانینه کیلگان وقتده خوارزمشاه ایله آوغه چقدیلر. خوارزمشاه محمد، یلواجدن، چنلابده سنڭ‌خانڭ چنگز شول قطای‌ایمپراطورینه‌غلبه ایته آلدیمی؟ دیب صورادی؛ (چونکه ایران تورکلری هم پادشاهلری قطای ایمپیراطورینی هیچ کم یکّه آلمی طورغان ذاتلر دیب‌بله‌لر ایدی). مونی اول چنلاب صورادی. هم واقعه‌ده اول چنگزنڭ غلبه‌سینه اشانمی، هم آنڭ شول‌چنگز ایله برصوغشاسی کیله‌ایدی. آنڭ آتاسی علاءالدین‌ده‌شوندی‌اوق‌ایدی. اول‌چنگزنڭ دشمانی گوشلك (نایمان خانی‌نڭ‌اوغلی، قاچقن) ایله‌اتفاق‌ایتشوب‌چنگز قولنده‌بولغان آلمالقده‌غی آزار خاننی باروب اوترگان، مملکتینی طوزدرغان ایدی. آکا چنگز ده‌شمه‌دی. بو اوغلی محمدنڭ‌ده شوندی بر اش اشلیسی کیله ایدی. آنڭ بو مقصودینه یته‌رگه یولده کیلوب چقدی:

قطب الدين نڭ «اوترار» اسمنده گى شهرنده گى واليسى (غاير خان)، قطب الدين نڭ كيكاشى ايله اوترارغه تجارت اوچون كيلگان بر مغول كاروانينى طالادى وايه‌لرينى اوترتدى. او شبو خبرنى كاروان كشيلرندن بر ايكيسى قوتولوب قايتوب چنگزگه ايتديلر. چنگز، قطب الدينندن قصاص اوچون غاير خاننى صوراب ايلچى يه‌ردى؛ قطب الدين او شبو ايلچى‌لرنى اوتورتدى، بعض ايلچيلرنى خورلاب چنگزگه قايتاردى واوزى كوب عسكر ايله چنگز يرينه كروب بر مقدار خاتون وبالاچاغالرنى اسير ايدب آلوب قايتدى.

منه شول وقت چنگز اوزينڭ نهايتسز عسكرى ايله اسلام مملكتينه خوارزمشاهلرغه قاراب چقدى. خوارزمشاهلرنڭ اشلرى ره‌تلى توگل ايدى. خوارزمشاه محمدنڭ بيك قزو اوغلى جلال الدين، بيزگه‌ك توتقان كشى كبى، قالتراوغه توشدى. يورتينه اوت چققان كشى كبى آشغوب بار عسكرى ايله چنگزگه قارشى چقدى.

١٢٢٠ نچى يلنڭ يازنده چنگز خوارزمشاهلرنڭ اوزينه قارشى بارغان هر تورلى چاره‌لرن جيمرب بخاراغه كيلدى. بتون مسلمانلر، عالملر فوق العاده بر حيرتكه كيلگانلر ايدى. يأجوج مأجوجلردنده، جنلردنده قورقنچلى كورلگان بو نهايه‌سز عسكرنڭ، فرشته‌لر طرفندن صاقلانديغى اعتقادايتوله‌تورغان ونهايتسز اوليالرنڭ مقبره‌سينى اچينه آلغان بخارانى كيلوب محاصره قيلولرى فوق العاده بر اش كورلدى. مسلمانلر بو اشنڭ خدا طرفندن زور بر عذاب ولووناويليلر ايدى.

چنگز بخاراغه كيلگاچ شهرنڭ حسن اختيار ايله بيرلون صورادى، خلقلر طنكلامادىلر (تاتار اسمى ايله آتالغان بو عسكر هيچ بر وقت، هيچ بر

قالانی، اختیار ایله بیرلون صورامیچه، واتمادیلر). نهایت چنگز هنر اهللرینك علمالرنك چغولرن صورادی، چقمادیلر. شهر کوچلك ایله آلوندی، تورلی قیمتلی عمارتلر هلاك ایتولدی، کوب عالملر، علم اثرلری تلف بولدیلر.

چنگز شهرنك اچینه کردی. الوغ بر مسجدنك اچینه آتی برله کردی، ــ اول آنك مسجد ایکانن بلمی ایدی.- آتدن توشوب منبر اوستینه مندی، علمالر، مجتهدلر، مشایخلرغه اوزینك هم ایبده‌شلرینك آتلرن توتوب تورورغه قوشدی. سیدلرنك زورلرندن برسی بر مجتهددن: بو نیندی حال؟ دیب صورادی؛ مجتهد: «ای سید تیك‌تورغل! تنكری‌تعالی‌نك‌غضب‌وقتی‌تورور» (۱) دیدی. چنگز منبر اوستینه منوب مسلمانلرنك عیبلرینی ایتورگه واوزینك ایته‌چك سوزلرن سویله‌رگه کرشدی.

موندن صوك اول سمرقند، بلخ، خوارزم، هرات دیگان کبی زور ومشهور شهرلرنك همه‌سینی اوزینك قولینه کرتدی. مسلمانلر کافر چنگزنك قولینه کررگه تله‌مه‌دکلرندن هر شهر هلاك بولورغه، کوب عالملر، کوب مدنیت وعلم اثرلری زور قوت آستنده تلف بولورغه مجبور بولدی.

نهایت چنگز بو طرفلرده اشن بتوروب بو یرلرنك اداره‌سینی اوغلی چغتایغه طابشروب اوز مملکتینه قایتوب کیتدی. خوارزمشاه محمد همان چنگز عسکری قولینه توشمه‌دی؛ قافقاز طاولری آراسینه قاچقان خبری چقدی. چنگزنك اوغلی جوجی خان کوب عسکر ایله قافقاز طرفینه یونه‌لدی. مونده هم ایدل بویلرنده‌غی

(۱) شجرهٔ ترك ص ۵۹

توركلرنى (بلغارلر، قپچاقلرنى) قولينه كرته‌چك، هم خوارزمشاه محمدنى توتاچق ايدى.

جوجى قافقازدن اوتكانده آلان خلقى وغيرلر ايله صوغشورغه طوغرى كيلدى. دون - ايدل يالانده‌غى قپچاق توركلرى، دشمان كيله ديب اويلاب، آلانلرغه ياردم ايته‌رگه چقديلر، جوجى آلارغه «سز قپچاقلر بزنك قرداشرمز، بز سزنك ايله صوغشورغه كيلمه‌دك؛ بز يات كشيلر، آلانلر ايله، صوغشامز» ديدى. قپچاقلرغه دخى روس كنازلرى كيلوب قوشلديلر، قالتا يلغه‌سى بوينده‌غى صوغشده جوجى عسكرى قپچاقلرنيده روسلرنيده بيك آزغنه قالدرب هلاك ايتدى. روسلرنك بعض كنازلرى گنه قوتلديلر. قپچاقلر اطاعت ايتديلر موندن صوڭ آلار بابالرمز بلغارلرغه كيلديلر، بلغار خانى آلارغه قارشى طورمادى (١).

شولاى ايتوب جوجى اوزينك يولداشى سوبوطاى ايله، قپچاقلر وبلغارلرنك اطاعتلرن قبول ايتوب ايدلنك توبه‌نگى آغمندن بورونغى توركلر اوزا تورغان يولدان قارا قورومغه قاراب بونه‌لدى. اول اوزينه بو ايدل بوينده اوڭايلى اورن بيلگوله‌ب كيتدى؛ آنده خان بولوب كيلورگه، قپچاق خانى بولورغه، قرار بيردى.

چنگزنك اسلام مملكتلرينه هم غربده‌گى اورال آرتنده‌غى توركلرگه سفرى شونك ايله تمام اولدى. ايندى آنك مملكتى قارا ديكزدن محيط ديكزينه قدر صوزلدى، حاضرگى ايراننك تونگى ياق قسمى هم آفغانستان وبتون اورتا آزيا آنقى بولدى. آسياده

(١ Ленъ Кагенъ ص ٦٤.

ایندی طنچلق باشلاندی ، ئلکـگی باشسزلق تمام بتدی .

چنگز موندن صوڭ مملـکتده‌گی ترتیبنی قارارغه کرشدی . زور مملکتنڭ غرب طرفنده‌غی قپچاق ایللرن الو غ اوغلی جوجیگه، تورکستان، ماوراءالنهر (صغد) هم ایران یرلرن چغتای خانغه طابشردی . اوچنچی هم دورتنچی اوغللری تولی ایله اوکدای نی اوزی یاننده طوتدی . آلارنی اوزینه ولی عهد ایتوب بیلگوله گان ایدی . جوجی خان وفات ایتدی، یرینه آنڭ اوغلی باتونی تعیین ایتدی . اول آتاسینڭ یولداشی صوبوطای ایله آتاسینڭ مملکتنده اداره‌نی نغتدی .

ماغوللر – تورکلر عموماً اوزلرینڭ ایلی قـاغانلری حقنده شادلقلرن نی ایله‌ده کورسه‌تورگه بلمیلر ایدی . باشقه قوملرده اول عـالی قوتنڭ آلدنده اختیارلی اختیارسز باشلرن یرگه یتکانچی ایـگانلر ایدی .

چنگز خان قطایده‌غی حالرنی فاراماق اوچون قارا قورمدن پیـکین‌گه سفرگه چقغان ایدی . یولده آوردی . هم شونده وفـات ایتدی . تنینی طوغان یرینه، دیلیـگون بولداقغه، کیتوروب کومدیلر . (۱۲۲۷ م، ٦٢٤ ه) ٦٥ یاشنده (۱) .

چنـگز خان‌نـڭ شخصی، اشله گان اشلری – چنـگز زور گه‌وده‌لی ، نق ته‌نلی ، کیڭ ما ګلایلی ، اوزون صاقاللی ، بیك مهابت ، اشنده فوق العاده ثبـاتلی ، سوزگه اوستا کشی ایدی .

---

(۱) چنگزنـڭ ۱۱٦۲ ده طووچیلغنی Генри Говартъ قوتلی دلیلر ایله اثبات ایته .

آنڭ طبیعتی ، قیلغان اشلری حقنده گینری گاۋارت هم بارتولد اسمنده ایکی عالم اوشبو سوزلرنی ایته‌لر:

«چنگز تاریخده ایڭ آلده‌غی وایڭ مهم اورننی توتقان کشیلر جمله‌سندندر. هیچ نزاعسز اول فوق العاده زور قوماندان. اول، اوزینه طبیعت طرفندن هدیه ایتلگان عادتدن طش اقتداری آرقاسنده، دنیاده زور ومهم اورنلرنی توتقان خلق ومملکتلرنی یقدی، اوزینه قاراتدی. اول کچکنه بر جمعیتنڭ باشلغی ایدی. کوب جمعیتلرنی مملکتلرنی جیمروب اوزینڭ کچوك جمعیتن آزیانڭ تختی ودنیاده زورلق جهتندن هیچ مثلی بولماغان بر مملکت حالینه کیتوردی. آنڭ بو اشلرینڭ هیچ برسی تصادفی اشلر بولمادی، بلکه آنڭ اوزینڭ طبیعی کمالتندن کیلدی.

چنگزخان زور بر قوماندان، ألوغ مجاهد بولوبقنه قالمادی؛ دنیانڭ آلیکساندر، ناپالیون، تیمور دیگان کبی زور قوماندانلری صوغش جهتندن آزی کوبمی چنگزگه اوخشادیلر؛ لکن آلارنڭ توزوگان مملکتلری بر اویولگان قوم کبی گنه ایدی. اول مملکتلر، یا شول قوماندانلرنڭ اوزلری ترك وقتده‌اوق یا که وفات ایتولری ایله طارالوب کیته ایدیلر. چنگزخانغه کیلسه‌ك، اول آلاردن بو اشده بیك یوغاری طورا. اول مملکتینی توزودی» اوزندن صوڭده اوزاق‌عمر ایتسون هم اوسسون دیب توزودی. مملکتی اوزندن صوڭ دوام ایتدیگنه توگل، بلکه بیك زور بولوب کیگه‌یدی واوسدی. ماغول حکومتنده اجتماعی هم سیاسی تأسیساتنڭ همه‌سیده چنگزنڭ اوز قولی أیله اشله‌ندی. آنڭ مملکت إداره‌سی طوغروسنده توتقان یوللری، عموم مملکت خلقینڭ حالینه

موافق بولغان قانونلری تفتیش ایتوچیلرنی حیرانغه قالدرا . آنك مملکتینك عدالت ، نظام ، یخشی معامله دیگان کبی تله گی (ایده آلی) مشهورگنه توگل ، تمام معناسی ایله عملگه‌قویلغان ایدی . موندی خاصیتلر باشقه قوماندانلرده بولمادی .

بز مونك یانینه دخی چنگزنك صحراده تربیه آلوون ، آلیکساندر ، آلفیرد ، بیوك کارل فاتحلر وباشقه کبی گریك ، روم حکیملری کبی معلملردن تربیه کوره آلماون اویلاساق ، آنك عادتدن طش بر کشی بولوون اویلامی ممکن بولماس .

چنگزنك اشله گان اشلرینك ثمره‌سی ، آنك فقط طبیعت جهتندن بیرلگان کمالتندنگنه کیلدی ؛ آنك اوزینه تأثیر ایته آلا طورغان قوتلی آرقاداشلری وایبده‌شلریده ، توزه‌چك مملکتی اوچون توبلی نیگز صالغان ، آ ٹا یول کورسه‌تکان کشیلریده یوق ایدی . آنك قولنده‌غی همه قاماندیرلر ، مدنی مملکتدن کیلگان بلکلی کشیلر آنك قولنده قورالغنه بولا آلدیلر . اول اوزینك طبیعی اقتداری یانینه خلقنی اوزینه قاراتا بلو استعدادینی ، هیچ بر میل ایتمی ، سلکنمی طورغان اختیار واستقلالنی جیغان ایدی . آنك اول عالی طبیعتینه نه توزلی تورلی موفقیتسزلکلر ، نه کشیلردن کوردگی مسخره‌لر ، نه یالغان بولوب چقغان امیدلر هیچ بر تأثیر ایته آلمیلر ایدی . چنگز بیك جومارد هم آچق یوزلی ایدی . ایده‌شلری آنك بو حالینه مفتون ایدیلر . اول دنیانك راحتن کوره بلدی ، لکن باشقه کوب الوغ پادشاهلر موافق بولماغان بر صورت ایله . یعنی اول دنیانك راحتن کوردی ، لکن هواسینه ، آزغن بر نفسکه ایه‌روب توگل .

اوشبو نڭ اوچونده اول اوزینڭ آقتق کونینه قدر عقل وفکر جهتندن کمالتکه تاباغنه باردی.» (۱)

چنگز اوزینڭ زور مملکتینڭ تمامی طرف بر حکمداری ایدی. اول اسلام، خرستیانلق، بوددیلق کبی دینلرنڭ برسینهده بیرلمهدی. قتای، اسلام مدنیتی کبی ایکی زور مدنیتنڭ فقط برسینه گنه انتساب ایتمهدی. اول اوزینڭ آتابابالرینڭ اعتقادن ترجیح ایتکان هم آنی مملکت ادارهسی اوچون اوڭای تابقان. چنگز، بالالارینه همه دینلرگه بر درجهده قاراب هیچ برسن ایکنچیسینه ترجیح ایتمی، بلکه همهسینه بر توسلی حرمت ایتمك ایله وصیت ایتهر ایدی. چنگز نظرنده همه دینار بر درجهده مساوی بولوب همهسیده یخشی ایدی (۲). اوشبو نڭ اوچونده اسلام، خرستیان، بوددا میسیانیرلرینڭ هر برسی چنگز بزنڭ دینگه میل ایته دیب ایتهلر ایدی.

چنگز، مملکتینڭ تورلی خلقلرندن جیولا تورغان قورلتای طرفندن تألیف ایتدردگی «یاساق» اسمندهگی قانون کتابنده، عموم مملکت اوچون اوڭایلی بولغان مادهلرینگنه کرتورگه طرشدی. «یاساق» نڭ تورکلر، ماغوللرغه عائد قسمی ماغوللر، تورکلر آراسندهغی عرف وعادتلرگه قاراب توزولگان ایدی (۳). اوشبو قانونغه

---

(۱) Генри Говартъ نڭ Средняя Азія اثری ژورنالده، В. Бартолдь نڭ اثری براقغاوز یفرون قاموسندههم З. В. О. И. Р. А. О. ده درج ایتلگانلر.

(۲) Ленъ Кагенъ ص ۷۱—۷۲. هم دوزی جلد ۲، ص ۵۱۵.

(۳) چنگزنڭ «یاساق» ی حقنده، Извѣстія Арх. общ. при Им. Каз. Ун. نڭ ۱۹۰۴ نچی یلغی XX نچی جلدنده Я. І. Бурляндъ نڭ Степное Законодательство съ древнихъ временъ دیگان مقالهسی (ص ۴۹—۱۵۸ جزء ۴—۵ ده) هم З. В. О. И. Р. А. О. نڭ ۱۹۰۷ نچی یلغی ۱۷ نچی جلدندهگی Яса Чингисъ Хана и уложеніе монгольской династіи Юань-чао — дянь-Чисанъ دیگان اثر، ص ۱۸۰—۱۶۳.

هر کمدن آرتق اوزی بوی صوندی وشوندان بر قارشده قرغه چقماسقه طرشدی.

چنگزنك بالالری وقتنده ماغول مملکتی:

چنگزنك تختی ایلك کچوك اوغلی (اوتچگین) اوگدای‌گه قالدی. یه‌لوتاشینك بالالرندن برسی چنگزنك وزیری ایدی، قورلتایده سوزی بیك مقبول ایدی. اول بروقت قورلتایده «مملکت آت اوستنده تأسیس ایتلدی، لکن آت اوستنده اداره ایتلمه‌س» دیگان ایدی (١). اوگدای باشینه اوشبو حال کیلدی، اول قدر زور مسئولیتلی اشنی-آتاسینك اورنن-آلورغه باطرلق ایتمی ایدی. اول قدر زور مملکتنی اداره ایتونی فیونسندی. چنگزنك اوچنچی اوغلی تولی ایله برگه‌لشوب اداره ایته‌رگه بولدیلر. قطای، یا طوغریدن طوغری قارا قورمدن، یا که تولی وآنك بالالری طرفندن اداره ایتولدی.

باتوخان قپچاقده تمام نقلاب‌اوطورب مدنیت ایله کورشورگه کرشدی. اوزینك توب یورتی ایدل بوینده‌غی سرای ایله قافقازنك شمالنده‌غی قوبان آراسنده کوچوب‌یوری، گاه وقت بلغارغه باروبده ترکلك ایتـه ایدی. قریم آشا اول ۋیزانتیا ایمپیراطورلغندن هر تورلی زینتلر، قافقاز آشا عرب مملکتندن، بغداددن هر تورلی نادر نرسه‌لر، قولی آستنده‌غی بلغارلردن هر تورلی صنائع نفیسه قبول ایته ایدی (٢). قپچاقلر، بلغارلر، باشقردلر، قرغزلر، فینلر، روسلرنی بیك یاخشی اداره ایته ایدی.

---

(١) لئون قاهون

چغتای خان، ایران، تورکستان خراسان، طرفلرینی اداره ایته، اوزی «آلمالق»ده طورا ایدی. چغتای فوق‌العاده قاتی، نق کشی ایدی. آنك وزیرلری مسلمان ایدی. بالالاری تمام مسلمان تربیه‌سی آلالر ومسلمان مملکتی تشکیل ایته‌رگه حاضرلنه‌لر، اول تورکستانده اوز اسمینه ملی ادبیاتنك ترقی ایتوینه یول آچا، چغتای‌ده باتوده قورلتای‌غه، قارا قورومغه‌غنه قاراب اش قیلالر ایدی.

اوگدای وقتنده قطاینك شمالی واورتا یرلرنده کوب یرلر آلندی. غرب طرفنده قافقازنك قارس وتفلیس تیره‌لرنده هم جنوبی تورکستانده کوب‌عسکر فتوحات‌ایله‌شغلله‌نه‌لر ایدی. بروقت‌اوگدای قاآنغه، دین اسلامنك، مسلمانلرنك دشمانی اولغان بر کشی، مین‌توشمده آتاك چنگزنی کوردم، اول سیکا مملکتده‌گی بتون مسلمانلرنی اوتروب بترورگه بیوردی دیدی. اوگدای بیك اوزاق اویلاب طورمادی: «سین ماغولچه بله‌سکمی؟» دیدی. تگی کشی یوق دیب جواب بیردی. اوگدای «اوترگز بو کشینی! یالغان سویلی. چنگز الغول تلندن باشقه تل بلمه‌س ایدی» دیدی(۱).

اوگدای تختدن، اوز اوزن بلوب بولسه کیره‌ك، باش تارتقان ایدی. مملکت اداره‌سی ایله شغلله‌نگان کبی هواسینه بیرلگان‌ایدی. میسرتکچلرنك تأثیری آستنده وفات ایتدی (۱۲٤۱).

اورنینه اوغلی کیوك قالدی. اول رسما قاآن اولغانچی رسمی قاآنلق آناسی اسمنده طوردی. مملکتنی فعلا یه‌لو تاشینك بالالرندن

---

(۱) شجرهٔ تورك ص ۸۰

يه‌لو ـ چوتسای (١) اداره ایتدی. گیوك مملکت اداره‌سنده بایتاق خدمت کورسه‌تدی.

کیوکدن صوك، تورك ـ ماغول قاآنلغی تختی اوگدای بالالرندن، تولی بالالری قولینه کوچدی. تولی‌نك اوغلی مه‌نگو قاآن بولدی. مه‌نگو ماغول حکمدارلرینك ایك زورلرندندر. مونك انیسی هلاگو ایرانده باش تارتقانلرغه فارشی ایران وعراق طرفلرینه عسکر کیتوردی. بغدادنی هلاك ایتدی، مملکتنی غرب طرفنده بحر سفید ساحلینه قدر صوزدی. مه‌نگونك ایکنچی بر عسکری جنوبده تیبتنی آلدی، هند ده قطایده زور فتوحات یاصادی. آنك قاآنلغی وقتنده فاراقورمغه یاۋروپادن کوب میسیانیرلر کیلگانلر. آرالرندن روبروکۋیس هم مارکوپولو دیگانلری اوزلرینك سیاحتنامه‌لرنده فاراقورم شهری حقند، اوشبو سوزلرنی یازالر:

« فاراقورمنك سارآتسین اسمنده‌گی اورامنده بازارلردر، آنده کوب سوداگرلر طورا. ایکنچی بر اورامده، خاطای تاتارلری طورالر. آلارنك همه‌سی‌ده هنر وصناعت اهللری. غوصدارستۋیننی سبکریتارنك کانسه‌لاریه‌سی آیرم بیوك دائره تشکیل ایته. فارا قورمده اون ایکی تورلی دین اهللری وبیك کوب مجوسلر تر کلك ایده‌لر. مسلمانلرنك ایکی مسجدلری بار. دین اسلام حکمی اجرا ایتوله. شهرنك چیتنده بر کنیسه (چیرکاو) بار. شهر بیوك فویما ایله احاطه اولنغان، دورت فابقاسی بار ».

---

(١) یه‌لو چوتسای بیك عالم تورك ایدی. اول مانغوللرنك آثار عتیقه‌سینه عائد بر کتاب یازغان ایدی. عموما یه‌لو تاشی فامیلیه‌سندن کوب عالم واشلکلی کشیلر چقدیلر. همه‌سیده آتالرینك سیاستینه وارث بولغان چنگزدن آیرلمادیلر.

مەنگونك تورلى ملت، تورلى دين خلقلرينه بر تورلى ايته بلگان حرمتينه خرستيان راهبلرى عجبلەنگانلر ؛ مەنگو مسلمان، خرستيان، بوددائيلرنك عبادتخانەلرنده عائلەسى برله حاضر بولا، هم تورلى كشيلرگه «مملكتمده، سرايمده بولغان كشيلر، بر اللهغه عبادت خصوصنده، ايك ياخشى ايتوب تابقان يوللرينك قايسىسى ايله اولسون عبادت ايتسەلرده اختيارليدرلر» ديب ايته ايدى.

قوبلاى قا آن – . مەنگودن صوك اورنينه انيسى قوبلاى اوطوردى. مارقوپوله آنى بتون دنيانك ايك يخشى، ايك عالى ايمپيراطورى ديب ماقتى. اول اوزينك پايتختن قارا قورمدن پيكينگه كوچردى (١٢٦٧).

اول جنوبى قطاى مملكتى (سونغ) نى تمام فتح ايتدى. بتون قطاى، هند قطايني اوزينه قوشدى. هندنك هم عربستاننك جنوبلرنده گى كچوك بر قطعەلردن باشقه جميع آسيا، دوناى يلغەلرندن باشلاب شرقى ياۋروپا تمام اوشبو بر قا آنغه تابع بر حكومت ايدى. مونك حكومتى وقتنده غربده گى قپچاقلر، آلانلر ؛ شرقده گى تونگكين‌ده محاربه ايتەلر. قطاى مهندسلرى دجله يلغەسى بوينده اجتهاد ايله اشليلر ؛ پيكينده تاتوسراينده، ايران وعرب هيئت وريا ضيات علماسى قطايده‌غى ماندارنلر (١) ايله فنى مسئلەلرده بحث ومناظره ايتوشەلر ايدى.

بو اوناوچنچى عصردن ايلك بر برسينى، تيك اسملرينى گنه ايشتوب بلگان نهايتسز كوب خلقلر، ملتلرنك كشيلرى بو وقتلرده

---

(١) ماندران ديب قطايده معين علملرنى آلغان، عالى وفاضل بر علما صنفينه ايتلگان.

بر اوك اويده يازالر، حساب ايتشه‌لر ايدی. قوبلايدن ايلگه‌ری تيك سودا آرتندنغنه قطايغه كيلگان مسلمان مهاجرلری فوق‌العاده كوبه‌يديلر. مسلمانلر، قوبلای‌باننده يوغاری ملكيه مأمورلكلرنگنه توگل، بيك يوغاری عسكری مأموريتلرنی‌ده اشغال ايتديلر. قوبلای صوگندن‌قطايغه بارغان عرب سياحی ابن بطوطه: «پيكينده مسلمانلر شهرنك اوزينه باشقه براورن شغلله‌ندره‌لر. مسجدلری بار، مسلمانلر قطايده بيك اعتبارلی» دی.

۱۲۹۱ نچی يلده اول مملكتن ۱۲ اولوشكه بولدی. اول دينی اشلرده باری بر باباسی چنگز، آغاسی مه‌نگولر يولن توتدی. مسلمان، خرستيان، بودا علمالرينی‌چاقروب، دينی مناظره ايتكانلرن قاراب طورور ايدی. «دنياده دورت زور پيغمبر بولدی: محمد، عيسی، موسی وساقيامونی (۱) در. بولارنك دورتسينی‌ده بر درجه‌ده تعظيم ايته‌من» دی ايدی. قوبلای اوزينك تورك – ماغوللغينه بيك نق اهميت بيردی. قطايده مملكت اشينی تمام توركچه اداره ايتدی. بودا عالمی باقبالاما (Бакбалама) غه ياگادن، باشقه‌راق ومكمل ايتوب ماغول الفباسی ياصارغه قوشدی. بو الفباء «دورتكل الفبا» ديب آتالا. (۲)

قوبلای ۳۱ يل حكومت ايتوب ۱۲۹۵ نچی يل وفات ايتدی.

(۱) ساقيامونی بودا دينينگ حكيميدر.

(۲) بو يازو حقنده ا. ا. بابروۋنيكوف ايله ۋ. گريگوريف Памятники монгольскаго квадратнаго письма اسمی ايله ۱۸۷۰ نچی‌يلده ۹۰ صحيفه‌لك بر كتاب نشر ايتديلر.

بيوك ماغول مملكتينك بولنوی-چنگزنك بو زور مملكتی اوزينك صاولغن، چنگزدن صوك ۷۰ يللرغه ياقن صاقلادی. قوبلای خاندن صوك اول زور دورت بولمگه بولندی.

مملكتنك شول كويگه طوروی، قوبلايدن اوزماوی طبيعی ايدی. چنغزيدلرنك تورلی طرفده اولغانلری تورلی تربيه آستينه بيرلديلر. چغتای بالالری اسلام دينده ايديلر. قپچاقده‌غيلر بلغار وخوارزم مدنيتينه بيرلديلر، دين اسلامنی قبول ايتديلر. قوبلای قطای بوغدی‌خانی بولغاچ قطای-بوددا نفوذندن امين قالمادی. اوغلی آلجايتو تمام بوددالقغه بيرلدی. اوگدائينك بالالرندن برسی مسلمان ايكنچيسی خرستيان طرفندن تربيه ايتوله‌ايدی. بر برسينه بيك قارشی بولغان بو تربيه‌لر آرقاسنده، آلار اوزلرينك قرداشلك مناسبتلرينی اوزديلر. مه‌نگونك اولوی ايله قوبلای‌نك قا آن بولوينه قدر اوتكان ۲ يل (Междуцарствіе) اچنده چنگزنك ايرانداغی بالاسی هلاكو ايله قپچاقده‌غی بالاسی بورکه صوغشديلر. بورکه (برکه) دين اسلامنی، اوزينك دينده‌شلرينی حمايه ايتوب، هلاكو ياساقنی، چنگزلقنی ياقلاب صوغشدی.

زور زور مملكتلرنك اولوغ قا آنلری بولغان چنگز بالالری، آللرنده چنگز كبی برحرمتلی، عالی‌قوت كورمه‌گاچ، اوزلرينی تمام مختار كشی ايتوب طانی باشلاغانلر ايدی. كول‌تكين هيكلنده‌گی «كچوك قرداش آغاسينی طانومادی، اوغل آتانی بلمه‌دی» ديگان سوز تمام معناسی ايله بولارغه كيلدی (۱). آلار اوز اشلرينی اوز

(۱) В. Бартольдъ نك Образованіе имперіи Чингисъ Хана مقاله‌سی ص ۱۱۸ — ۱۱۹.

باشلرينه اداره ايته آلغاج ايكنچيلرگه محتاج بولميلر ايدى.

قوبلاينك اولگانى صوڭنده تورلى طرفده‌غى خانلر استقلالنى صالقون قان ايله‌گنه قبول ايتديلر. مستقل بولوب قالغانغه آرتق شادلانغان كشى بولماغان كبى، مملكتنڭ بر نيچه‌گه بولنوى اوچون آرتق قايغرغان كشيلرده‌يوق ايدى. آلجايتوده برده‌طاوش طن چغارمادى. ماغولستان هم قطاى قوبلاينك خلفلرينه، توركستان چغتاى بالالرينه، قپچاق جوجى بالالرينه، ايران قسما هندستان هلاكونك خلفلرينه قالدى. (۱۲۹۵نچى م.)

ماغوللر تأثيرى ايله تورك تلى وادبياتى ــ ماغول حكومتى دنيانك تورلى طرفنده‌غى توركلرنى بر برسى ايله قاتشدردى. قطاى سدى تيره‌سنده تركلك ايته طورغان ماغوللر، تاتارلر، مركيتلر ايدل بويينه كيلوب آنده‌غى خلقلر ايله قاتشديلر. آلتاى‌نك شمالنده يورگان قرغزلر هندستانغه، جنوبى ايرانغه كيلديلر. اوشبو سببدن تورلى تورك لهجه‌لرى باشينه زور اوزگارش كيلگاندر. مملكتنك رسمى تلى بولغان اويغورچه‌ده هم آنك يازوويده احتمالكه تأثيرسز قالماغاندر. نيچكده تورلى لهجه‌لر ماغوللر تحت تأثيرنده اوزلرينك ايسكى موقعلرن اوزگارتديلر.

تورك تلى علمى جهتدنده زور اشلرگه اوچرادى. شرقده‌گى ياپون ديڭزندن عربده‌گى آتلانتيق ديڭزينه قدر اولغان يرده‌گى مدنى قوملرنك عربلرنك، ايرانلرنك، قطايلرنك ــ دفترلرينى بو عالى قوت، اختيارلرينه قويميچه، اوزينه جلب ايتدى. عرب ايران بولغان تورك عالملريگنه توگل، صاف عرب وايران عالملريده بوعادى

بولماغان قومنڭ سوزلرینه بایتاق اجتهادلر صرف ایتارگه احتیاج تابدیلر. چنگزگه قدر اعتبارغه آلگان تورکلك، عربنڭ تمام اورتاسنده‌غی تورکلرنڭ آلدنده‌ده تمام ایکنچی معنی ایله آڭلانا ایدی.

مصرنڭ «غلامان اتراك» دیب آتالا طورغان تورك پادشاهلری شرفینه، تورك‌تلی حقنده «نادرالدهر علی لغة‌ملك‌المصر»، «تحفة الملك» «حلی الملك»... دیگان کبی اثرلر تألیف‌ایتوله ایدی. غلامان اترا کدن سیورغتمش تمام معناسی ایله ملی تورك ایدی. ۸ نچی عصر هجریده مصرده برمدرسه تأسیس ایتوب آنده تورك مدرسلر نصب ایتدی. **۷۵۸** ده وفات ایتکان امیر کاتب الفارابی الاتقانی اسمنده‌گی عالم ایله، آندن صوڭغی محمود بن قطلوشاه السرایی بومدرسه‌گه تمام ملی مدرسلر ایتلوب تعین ایتلگانلر ایدی (۱).

اندلس فیلالوگی، عرب، ابوحیان‌الاندلسی تورك تلی حقنده «الادراك للسان‌الاتراك» اسمنده‌گی زوراثرینی (۲) هم موندن باشقه «زهر الملك فی‌نحو الترك»، «الافعال فی‌لسان‌الاتراك»، «الدرة‌المضیئة فی‌اللغة الترکیه» دیگان کبی اثرلرینی یازدی.

ابن محمد الصالح اسمنده برعالم «الشذور الذهبیة فی اللغة الترکیه» اسمنده اثرینی، محمد بن زکریا بن خواجه الصلغری

---

(۱) بوایکی عالمدن اولگیسی تورکستاندن بارغان تورك، ایکنچیسی آلتون اوردا (سرایدن) بارغان تورك ایدی. بوصوڭغیسی ۷۸۰نچی هجریه‌ده وفات ایتدی.

(۲) ابوحیان ۷٤٥ ه ده وفات ایتدی. آنڭ «الادراك» دیگان‌اثری ۱۸۹۲ ده استانبولده، مصطفی بك طرفندن طبع اولنغان.

الترکی، «قواعد لسان الترك» دیگان کبی اثرلرینی یازدی (۲) بو صوڭغیسی ۷۱٦ ھ ده وفات ایتدی. اول، تورك تلینڭ تیرەن عالمی بولغان، اوزی صلغر اسمنده تورکمان قبیلەسینه منسوب ایدی. موناڭ ایله مذکور عرب تورکولوغی ابوحیان اولطرداش بولغان هم کوب استفاده ایتکان. زین‌الدین بن ابی بکر العینی اسمنده‌گی عالم (۷۹۳ ھ ده وفات) شعر ایله ینه بر «الدرة فی اللغة الترکیه» اسمنده اثر، مشهور ابن عربشاه (۸۵۵ ھ ده وفات) «ترجمان المترجم بمنتهی الارب فی لغة الترك والعجم والعرب» دیگان کتابینی یازغان. بیك تیرەن تحقیقلر ایله بو وقتلرده یازلغان، اما مؤلفی معلوم بولماغان «ترجمان عربی وفارسی وترکی ومغولی» دیگان زور اثر ده بو جمله دندر (۳). موندی اثرلر هم موندی اثرلرنی یازوچی مؤلفلر اول وقتده بیك کوبەیگان.

چنگز بعض عالملرگه ماغول تاریخی وایسکی اثرلر حقنده کتاب یازارغه بیورغان ایدی (٤). یەلوچوتسای مانغول آثار عتیقەسی حقنده بیك مهم اثر وجودکه کیتورگان ایدی.

چغتای خان حکیم طبیعتلی وتمام معناسی ایله ملی خان ایدی. اول میلتنڭ نەق اورتالغنده، تورك مدنیتینڭ مرکزی بولغان اویغور

---

(۲) بو کمسه حقنده ۱۹۰۷ نچی یلغی XX نچی جلد З. В. О. И. Р. А. О. مجموعەسنده (ص ٤ ــ ۱۵۳ ده) هم میلیورانسکی‌نڭ «عرب فیلالوغ» دیگان اثرنده (ص ۱۰ هم ۱۱ ده) ذکر ایتلگان.

(۳) بو کتاب مشهور عالملردن П. Мелюранскій طرفندن، تورلی نسخەلرینه قاراب تکمیل ایتلوب، مفصل شرحی ایله ۱۹۰۰ نچی یلده پیتربورغده نشر ایتلمشدر.

(٤) بر افغاوز قاموسنده پازدینیف‌نڭ Монголы مقالەسنده.

یرینك تمام اچنده یوردی. (بیك سو یوب كوچوب یوری تورغان اورنی (۱) اویغورنك مركزی بولغان بیش بالق، ایلی یلغه‌سینك بویلری (۲) ایدی.) بوفاتی قوللی خان اوزینك نقلغن یاساقنی، چنگزلقنی، توركلك، ملیت هم تلنی صافلاوغه، آنی كوته‌رركه صرف ایتدی.

هم آنك شول قاتیلغی آرقاسنده تورك علماسی آراسنده‌غی ایران محبتی اختیارسز چغا باشلادی. ملی‌تل ایله یازانورغان عالملر شاعرلر كوبه‌یدی. اورتا آزیاده چغتایدن بو كونگه قدر دوام ایتوب كیلگان تورك ادبیاتی، تلی، فاتی قوللی چغتاینك همتینه قاراب، «چغتای ادبیاتی وتلی» دیب آطالدی. چنگز بوملتنك آتاسی بولسه، چغتای اول ملتنك ادبی تلینك آتاسی‌در (۳).

چغتایدن صوك، چغتای ادبیاتی اسمینه، كوب ملی شاعرلر ظهور ایتدی. **۱۵** هم **۱٦** نچی عصرلرغه تابا چغتای اسمنده‌گی بو ادبیات عادتدن طش صورتده ترقی ایتدی. میرعلی شیرنوابی كبی تورك ادیبلری، تللرینك، چنگزدن‌ایلگه‌رگی تورك شاعرلرینك معبودلری بولغان، فارسی تلینه قاراغانده، آرتق ایكانن اثبات

---

(۱) چغتای خان جای كونلرنده كوچوب یوردی. عموما توركلرده نیقدر مدنی بولسه‌لرده شهرلرنده قش كونلرنده‌گنه طوروعادت‌ایدی.

(۲) Савельевъ нинг Екатеринославскій кладъ دیگان كتابنده ص ۳٦.

(۳) Если Чингисъ Ханъ былъ отцомъ цѣлаго народа, то его сынъ Джагатай былъ крестнымъ отцомъ особаго языка لئون قاهون ص ٦۸—٦۹

ایتدیلر. آنك سرلرن كمالاتلرن كورسەتوب كتابلر تألیف ایتدیلر.
بولارنك همەسیدە چنگزنك، چغتاینك جیلی ایدی.

ملاحظە: بیوك ماغول مملكتینك بو زور دورت قسملرندن هر برسی، اوزلرینك آیرم حادثەلری ایلە، آیرم تاریخلر تشكیل ایتەلر. ایندی بز موندن صوڭ اوزبزنك ایدل بویندەغی دشت قپچاق (آلتون اوردا) مملكتندنگنە بحث ایتەرمز.

دشت قپچاق یا كە آلتون اوردا مملكتی (۱)

جوجی — باتو — بركە — دشت قپچاق ماغوللرینك دین اسلامغە كرولری — هلاكو ایلە مسلمانلق — قپچاقنك استقلالی — اوزبك خان — آنك یارلیغی — ابن بطوطە — جانی بك — اختلال دوری — بیردی بك — توقتامش خان — قپچاق تختینی آلوی — تیمرلنك ایلە واقعەلری — تیمرلنكنك ایدل بوین خراب ایتوی — توقتامشنك غربتدە وفات ایتوی — ایدگی میرزا — توقتامش خان بالالری — الوغ محمد خان — سید احمد — دشت قپچاقنك انقراضی — سراینك صوڭ كونلرندە هم صوڭندە تاتارلر.

جوجی خان: جوجی چنگیزنك الوغ اوغلیدر. صوغشلر صوڭندە آتاسی چنگز یانینە قایتوب قرداش روغلری ایلە كورشكاچ آتاسی آنی اوزینك فتح ایتدكی قپچاق ایلینە یبەردی. جوجی اوزینك بر مقدار عسكری ایلە اورال همۋولغە تیرەلرندە كوچمە حالدە تركلك ایتدی. جوجینك مملكتی اوزینە نسبت ایلە «جوجی ایلی» یا كە «جوجی ألوسی» دیە آطالور ایدی. جوجی

۱) كتابمزنك بو اورندن باشلاغان ألوشینی، خصوصی حاللرمز مساعدە ایتمەگانگە كورە، اوچنچی یل بازاغاندن هیچ اوزگارتمیچە شول كویگە باصارغە بیردك.

کورکام خلقلی، صوك درجەدە تکلفسز پادشادە ایدی. آتاسندن آلتی آی مقدم اوز الوسندە وفات ایتدی (١٢٢٧). یاشی ٣٠ ایلە ٤٠ آراسندەایدی. شوبان، ایجن، برکجار، باتو، بورکە، توقایتیمر اسملرندەاوغللری قالدی. جوجینك وفاتینە چنگز غایت قایغوردی وجوجینك اوغللرینی چاقروب قارا قورمغە کیتوردی. جوجی‌نك اوغلی باتو یاشکە کچوگرەك اولسەدە، بهادرلق عقللیلق جهتندن قرداشلرینە اوستون ایدی. چنگز آنی خان ایتدی وآلتونلر ایلە زینتلەنگان قیمتلی برکیزاوی (تیرمە) بیردی. وبر قرداشنی یەرب باتونی «جوجی ایلی» دشت قپچاق (٢) تختینە اوطورتدی.

باتوخان: باتو، خان اولغاچدەاوز ایلینی کیتکەیتو قایغوسینە کروب صوغش یاراقلرن قاری باشلامش ایدی. باباسی چنگزخانك وفات خبری کیلوب أشلرندن طوقتاب قالدی.

---

٢) دشت ـ فارسیچە بوشلق معناسندە، دشت قپچاق ـ قپچاق‌صحراسی معناسندە. چنگز بو مملکتکە قطایدەغی آتسین غورون (آلتون اوردا) اسمینی‌بیردی. یاکە مملکت، باتوغە بیرلگان آلتونلی تیرمەگە قاراب «آلتون اوردا» آتالدی. بومملکت ماغوللرطرفندن جوجی وقتندە «جوجی ایلی»، آندن‌صوڭ «برکە ایلی»، اوزبکدن صوڭ «اوزبك‌ایلی» دیب آتالدی. تورك ـ ماغول‌عسکری‌اچندەتاتارلردەکوب‌بولو، هم‌دهشتلی برعسکرنی آتارغە «تاتار» دیگان اسم موافقراق بولغانی اوچون عرب هم روس خلقلری چنگز قوماندااسندەغی تورك وماغوللرنی «تاتار» دیب آتادلر.

تاتار اسمی تورک تاریخندەبیک ایسکی اسمدر. کول‌تکین ـ حکوکاتندە تاتارلر ذکر ایتلگانلر. چنگزنڭ قطایدەغی والیی موخول اوزی جلایر تورکلرندن ایدی؛ اول اوزینی هر وقت تاتار دیب آتار ایدی. نڭ Труды Восточнаго Отд. Имп. Русс. Археол. общ. ١٨٥٧ نچی یلغی ٤ نچی جلدندە واسیلیفنڭ اثری ص ٢٢٠.

ايكى يل صوكنده (۱۲۲۹)، اوگداى خان‌نك قاآن‌لغن رسماً تصديق ايتو ايچون جيولاچاق «قورلتاى» غه حاضر اولمق ايچون، باتو اوزينك قرداشلرن برگه آلوب قارا قورمغه سفر ايتدى. اوزى اورنينه أنيسى توقايتيمورنى تعيين ايدوب قالدردى. قارا قورمده بتون خانلار جيولوب اوگداى نى رسماً قاآن ايتديلر. جمله‌سى برگه ضيافتلر كورب اويون كولكى‌لر ايتدكدن صوكره جمله‌سى بردن قطاى أچينه باروب قايتديلر. بوندان صوك اوگداى قاآن باتونك ايده‌چك صوغشلرينه يا‌ردم ايچون اوزينك اوغلى كيوك‌خان، تولى اوغلى منگوخان، چغتاى اوغلى بايدار خانلر قوماندا‌سنده ۳۰ مك عسكر حاضرلەب همه‌سينه باتونى باش ايدوب قپچاق‌غه اوزاتدى. بولار قپچاق‌غه كيلوب قونـاق اولدقلرى صوك بلغار خانلغينه سفر ايتديلر. يولده بعض بلغار كشيلرى بولارنك كيلـگانن كورگاچده بلغارغه خبر ايتديلر.

باتو شهرنى كوب تلفات كيتوروب آلدى. الهام‌خان باتونك قوتى آلدنده باش ايه‌رگه مجبور اولدى، باتونك اطاعتينه كردى. بر مقدار خراج همده‌لازم وقتده عسكر ويره‌چك اولدى (۱۲۳٦ م ٦۳۵ ﻫ).

بوندان صوك باتو روس يرينه يورمك اولدى. بلغار خانينه‌ده اوزى ايله برگه بولونى تكليف ايتدى. أوشبو وقت روس مملكتى بر نيچه واق كنازلكلرگه بولنوب بتمش واوشبو واق كنازلر بر برسى ايله هر وقت صوغشوب طورا طورغانلر ايـدى. باتو اوشبو كنازلرگه، قان توكميچه اطاعت ايتولرن صوراب، ايلچى كوندردى. بو اشكه واق كنازلردن آلوب ڤلاديمر شهرنده طورا طورغان بيوك كناز گيورگى‌ده قارشو طوردى.

باتو ايلك اوّل رەزان كنازينه كيلدی. بيش كون قدر وقت صلح ايله بيرلولرن كوتوب طوردی، بولمادی. آخر باتو عسكری شهرنك قلعه‌سی اوستينه باصقچلر ايله منديلرده شهرنك آستينی اوستكه أيله‌ندرديلر. قول كوچلری ايله شهرنی آلديلر. بعض كنازلر مكله‌ب عسكر جيوب قارشو طوروب ماتاشديلر ايسه‌ده تاتار آتلرينك آياقلری آستنده طابتالودن باشقه فائده چقمادی. بوندان موسقواغه كيلوب، كنازی ۋلاديمرنی اسير آلوب ۋلاديمر شهرينه كيتديلر. (۱۲۳۸سنه ۲ فيورال) تاتار عسكرلری ۋلاديمرغه يتديلر. ۋلاديمر خلقلری تاتارلرنك يورش طوروشلرينك آرتق درجه‌ده يكل بولوندان حيران قالديلر. بيوك كناز كيورگی تاتارلرنك كيلوون ايشتكاچده قاچمش ايدی. باتو «بيوك كناز مونده‌می؟» ديه صورادی. روسلار اوقلر ايله جواب ويرديلر. باتو صلح ايله بيرلولرن صورادی، ينه اوقلار ايله جواب ويرديلر. آخر ٦نچی كون (۸نچی فيۋرال) تاتار عسكری شهرنك هر جهتنده‌گی قابقالرن واتديلرده اوز قوللری ايله شهرنی آلديلر.

بوندان صونك باتو، عسكرينك بر مقدارن كاستراما وغاليچه طرفلرينه يبه‌ردی. اوزی راصتوف طرفلرينه كيتدی. فيورال اچنده اون آلتی قدر شهرلرنی آلدی. كناز كيورگی «سيت» يلغه‌سی طرفلرنده طورور ايدی، كوب عسكر حاضرله‌ب تاتارلرغه قارشو چقدی، عسكری ايله برگه كيورگی اوزيده هلاك بولدی. باتو نووغورد طرفلرينه كيتدی. تۋير، تورژيك، ۋولوك كبی برنيچه شهرنی آلدقی صونك نووغوردقه باروب يتميچه أيله‌نوب قايتوب كيتدی.

نووغورد روسلرنك ايلك بای شهری ايدی، آنك

سلامت قالووی روسلر اوچون زور بخت بولدی. قایتوب بارغان یولنده کوزیلسکی شهرینه طوغری کیلدی. اوشبو شهر اهلی قدر باتوغه قارشو طورغان روسلار اولمادی. باتو بوشهرنی خلقلرن هلاك ایتوب بتوردکدن صوڭغنه آلا آلدی.

اوشبو وقت تمـام یاز اولوب بوزلار تیشلور وقتلر یتمش ایدی. تاتارلردون بو یینه قایتوب یتدیلر واوشبو اورنده استراحت ایچون قالدیلر. اسیر ایدب آلغان روس روحانیلرینی یبه‌ردیلر.

(۱۲٤۰) سنه‌سی، باتوخان جنوبی روسیاغه قصد ایتدی. منـگو قاآن‌نی عسکری ایله کییف‌شهرینه یباردی، وکییف کنازینه اختیاری ایله بیرلون‌صوراب ایلچی یبه‌ردی. کییف کنازی میخائیل ایلچیلرنی اوترتـدی ومنـگو عسکری کیلوب یتو ایله اوزی قورقوب شهردن قاچدی. بونك‌اورنینه ینه دانیل کناز اولسه‌ده اولده قاچدی اوچنچی اولارق دیمیتری کناز اولدی. کییف خلقی غایت مغرور ایدی، تاتارغه مغلوب‌اولولرن خاطرلرینه اولسون کرتمزلر ایدی. باتو، ایلچیلرینك اوترلون‌ایشتدکی صوڭ بالذات اوزی عسکری ایله سفر ایتدی.

منـگو ایله باتو کییف یاننده دنیپر یلـغه‌سینی آشا چغوب کییف نك قلعه‌سی یانینه کیلمکده ایدیلر؛ تاتارلرنك قچقرولرندن، آتلرینك کشنه‌ولرندن، تویه‌لرینك باقروندن، آربالرینك شغرداوندن اولقدرقورقنچلی طاوش حاصل بولدیـکه، کییف ده آدملر بربرسی ایله سویله‌شکانده سوزلرن‌ده کوچلك ایله ایشده‌لر ایدی. کییف اهلی ینه صلـح چاره‌سن قارامادیلر. تاتارلر کییف نك تیمر قاپقاسن واتدیلرده شهر اهلینه قلچلری ایله حـکم ایدرگه

باشلادیلر. بر کون اچنده بتون کییف اوراملری اوله کسه‌لر ایله طولدی، آدم قانلری یلغه اولوب آقدی.

روسلار، قیمتلی نرسه‌لرن یانلرینه آلوب، ایك اوّل نصارا دینن قبول ایتکان دیمیتری نك قبری ایله دیساتینوی دیگان چیرکاو کبی مقدس اورنلرینه طولدیلر، استمداد ایته‌رلر ایدی. تاتارلر اوشبو چیرکاو ایله اوشبو قبرنی یر ایله بر تیگز ایتدیلر. کناز دیمیتری نی اسیر ایدب باتو یانینه کیتوردیلر باتو کنازنی عفو ایتدی. کییف شهری، خلقینك کوبلگی، زینتلیلگی، بایلغی ایله شرقی یاڤروپاده برنچی شهر ایدی؛ تاتارلر قولنده توزان اولوب کوککه اوچدی، آدملری یر ایدلدی، قانلری یلغه اولوب آقدی. بیش عصرغه قدر اوشبو کییف شهری، اوزینك اوشبو ایسکی رونقن قایتاروب آلا آلمادی.

بوندن صوڭ باتو، پولسکی قراللغی طرفینه یونه‌لدی. یولده غالیتسکی، ڤلادیمر اسملرنده کنازلکلرنی آلدی. اوشبونك ایله روسلارنك نووغورودن باشقه جمله کنازلکلری تاتار تصرفینه کروب بتدی.

باتو بتون پولسکی نی و بوندن صوڭ وینکریا، بولغاریه وخرواتیا (بوسنیا) ولایتلرن آلوب، گیرمانیا مملکتینه کردی. اوشبو وقت بتون آوروپانك قوطی اوچدی، جمله یاڤروپا اوزلرینك وطنلرینی صاقلاودن امید اوزدیلر. غربی یاڤروپاده، آنگلیه یرینه کسب که وارا طورغان بالقچیلرنی «تاتار کیله» دیه یوللرندن توقتاندیلر. اوشبو یرگه یتدگی صوڭ باتوغه اوگدای قاآن‌نك وفات خبری کیلدی، اوشبو سببدن باتو قایتوب کیتدی (۱). تاتارلرنك اوشبو حاللری

(۱) براقغاوز یفرون قاموسی جلد ۳۸ ص ۷٤۸

یاڤروپاغه معلوم دگل ایدی، آلارچه ایزگولر دعـاسی باتوغه غلبـه ایتـــدی .

باتوخان ایدل (ڤولغه) بوینه قایتدقی صوڭ مملکت اشلرن ترتیب ونظامغه قویارغه، شهرلر بنا ایدب عدالت ایله مملکتنی اداره ایدرگه کرشدی. هم مملکتنی اداره گه اوڭای اولسون ایچون اچترخان‌نڭ یوقاری یاغنده آقتوبه دیگان اورنغه «سرای» اسمی ایله شهر بنـا ایدرگه باشلادی (١٢٤٣) .

روس کنازلری خانغه اطاعت عرض ایدب بیعت ایدرگه کیله باشلادیلر. ایلڭ اوّل کناز یاروصلاڤ بیعت ایتدی .

باتو عسکری، عموما تورکلر ـ ماغوللر، سرایتلی آورودن، وبا هم چومادن بیك قورقالر، وبا وچوما کبی آورولردن بیك قاتی صورتده صاقلانالر ایدی. روس کنازلری بیعت ایته‌رگه کیلگانده کارانتین‌کوررگه، اوتدن، توتوندن آشاچغارغه طوغری کیله ایدی.

خـانغه بیعت صوڭنده، کنازلرگه کنازلـکلرینی الوغ قاآندن تصدیق ایتدرمـك لازم ایدی. کنـاز یـارصلاڤ اوزینڭ اوغلی قنسطانتین نی قارا قورمده قاآن حضورینه یبه‌ردی. بوندان صوڭ جمله کنازلر بر بر آرتلی کیلوب بیعت ایتدیلر. باتو یاروصلاڤنی جمله کنازلرگه باش (ڤیلیکی کناز) ایدب کییف شهرینه یبه‌ردی. اوشبو کونگه قدر بیوك کناز ڤلادیمیر شهرنده اولور ایدی. اوشبونڭ ایله باتونڭ مملکتی ایکی تورلی اداره قیلنا باشلاندی. برسی: ادارهٔ مختاریه‌لی (آفتانومنی) ولایتلر. بزم بابالرمز بلغارلر ایله روس، پولشه کنازلری کبی. ایکنچیسی باتونڭ اوزی نصیب ایتکان‌والیلر واسطه‌سی ایله اداره ایدلگان اصل مملکت‌در.

اوگدای قاآن‌نڭ وفاتی صوڭنده خاتونی، توراگینا قاآنلق ایتدی. (١٢٤٦) سنه‌ده قورلتای جیولوب اوگدای‌نڭ اوغلی کیوک‌نی قاآن تعیین‌ایتوب بیوك جلوس طوبی اولدی. اوشبو طویده باتو، آیاغی آغرندقی سببندن، حاضر اولا آلمادی، اوزینڭ انیسی‌بورکه ایله یاقنلرن هدیه‌لر ایله یبه‌ردی، و بیوك کناز یاروصلاونی هم یبه‌ردی. اوشبو طویده بیوك ماغول مملکتینڭ هر طرفندن حسابسز کوب توره‌لر، خانلر، اسلام مملکتندن دخی بیك کوب عالملر حاضر اولدیلر (١). کیوك بریلدن آرتق قاآنلق ایده آلمادی، وفات ایتدی. یرینه باتوغه قاآنلق‌نی تکلیف ایتدیلر، قبول‌ایتمه‌دی؛ بلکه تولی خان‌نڭ اوغلی منگونی موافق کورب، اوشبونی تعیین ایتکز دیدی. هم منگو قاآن تعیین ایدلدی (١٢٥١).

باتو، قزل‌غه‌مائل‌توسده، بیوك گه‌وده‌لی، کوله‌ریوزلی، غایت‌عقللی، سیاست‌اشلرنده‌ماهر، بیك جومارد پادشاه‌ایدی. چنگزنڭ باشقه‌بالالری اصلا بونڭ فکرندن چقمازلر، بلکه بونی تعظیم ایدرلر ایدی. باتو حقیقی چنگز بالاسی ایدی؛ مخصوص بر دین و مذهب ایله تقید ایتمه‌دی، بر الله‌غه عبادت ایدر وهر دین اهلینه بردرجه‌ده حرمت ایدر ایدی. دنیانڭ نادر پادشاه‌لرندن اولغان باتو (١٢٥٥)ده وفات‌ایتدی. یرینه اوغلی صرتق خان‌اولمش ایدی. بر یلدن وفات ایتدی. صوڭره انیسی‌اولاقچی خان اولدی ایسه‌ده بوده تیزدن وفات ایتدی.

---

(١) اوشبو مجلسده، بغداده خلیفه طرفندن قاضی‌القضاة شیخ فخرالدین، شامدن ملک ناصرالایوبی‌نڭ قرداشی، قونیا سلطانی طرفندن رکن‌الدین، ترکستاندن امیر مسعود یلواج کبی اسلامنڭ بیوك آدملری حاضراولدیلر.

برکه‌خان ـ اولاقچی‌اورنینه باتونك انیسی، جوجینك‌اوغلی بورکا خان اولدی (۱۲۵۵). ومنگو قاآن‌غه کوب هدیه‌لر جیبه‌ردی. بورکا باتو وقتنده چاقدوق دین مبین اسلامنی قبول ایتمش ایدی؛ تختکه اوطوردیغی صولك خاتونی چچك، قرداشی توقایتیمر وباشقه اولوغلری ایله برگه اسلامنی قبول ایتدکن رسما اعلان ایتدی. واسمینی‌ده بورکه‌دن «برکه» گه أیله‌ندردی. اسلام خلیفه‌سی مستعصم باللەغه بیعت بیروب وخطلر یازیشوب طوردی.

برکه، خان اولمازدن ایلگه‌ری تولی خاننك هلاکو اسمنده اوغلی مه‌نگو قاآن‌نك أمری ایله ایران جهتلرینی ضبط ایتوب اسماعیلیه اسمنده‌گی آیرم بر اسلام دولتنی بتوردی (۱۲۵۳) ونصیر الدین طوسی اسمنده بیوك بر اسلام عالمنی اوزینه وزیر وکیکه‌شچی ایتدی. اوشبو بیوك عالم معتزله وشیعه‌مذهبینه منسوب ایدی. هلاکو، مملکتینی دخی کیکه‌یتورگه تله‌ب، آذربیجان طرفلرندن قسطنطینیه طرفلرینه یورورگه نیت ایتدی. اوشبو بیوك عالم، شول کون اسلام خلیفه‌سینك پایتختی وحسابسز علم یورتلری وعلمانك اویاسی اولغان بغداد شهرینی ایك ایلك آلماق لازمدر دیه کیکه‌ش ویردی. (بغداد ایلك چنگز وقتنده سلامت قالمش ایدی). هلاکو بونی هم معقول کوردی وبغدادقه باروروغه حاضرله‌ندی. اوشبو خبرنی برکه ایشتدکی ایله، هلاکونی آغاسی باتو طرفندن منع ایتدردی.

بو اش برکه اجتهادی ایله گنه اولدی. یوقسه بغدادنی آلماقدان دگل، بتون دنیانك آستون اوستکه ایله‌ندرودنده «یاساق» نك منع ایتدکی یوق ایدی.

باتو اولگاچده قومسز هلاکو، نصیر الدین‌نك تله‌دکنچه ومستعصم خلیفه‌نك خاص وزیری ابن علقمی‌نك دعوتی بوینچه بغدادقه کلدی وابن علقمی‌نك دسیسه‌سی ایله (۱)، اولاد وعیالی ایله خلیفه‌نی، واچنده بر میلیون قدر جان‌اولغان بغداداهالیسنی قتل عام ایدب دنیاده امثـالی کورلمه‌گان ظلم وتعدیلرنی اجرا ایتدی. واوشبونك ایله مسلمانلرنی ینه‌دن کوب عصرلر ترلمزلك ایدب هلاك ایتدی، نه قدر بیوك مدرسه‌لر کتبخانه‌لر وار ایسه جمله‌سنی یر ایله برابر ایتدی (۱۲۵۸ م، ٦٥٦ ه).

بغداددن صوك هلاکو مصر اوستینه یوردی. برکه اوشبونی کورب بلوب طورور ایـدی نه ایدرگه شاشدی آبدرادی. اوشبو وقت منگو قاآن کوب عسکر ایله قطای أچنده‌کی فتنه‌نی باصمق ایچون کیتوب وارور ایدی، وفات ایتدی. منگو اوز یانینه ایبده‌ش ایدب بیوك أنیسی قاپلای خاننی آلوب، اوز اورنینه قارا قورمده کچوك أنیسی آرتق بوکا خاننی اوطورتوب کیتمش

---

(۱) ابن علقمی شیعی‌المذهب ایدی. خلیفه بر وقت بغداد مسلمانلرینگ اوزلـکسزسنی، شیعی نزاعلرینی قطع ایتمک ایچون بعض شیعیلرنی اوترتوب، محله‌لرن عسکر طرفندن طالانمش ایدی؛ ابن علقمی اوشبونـگ انتقـامنی آلمق قابغوسنده ایدی. هلاکونی دعوت ایتدی. هلاکو کیلوب بغدادنی محاصره ایتدکی وقت ابن علقمی خلیفه‌یه: «هلاکو سزنی همیشه خلافتـگزده قالدرا واوغلـگزغه اوزینـگ قزینی ویره وسزنی حاضر بتون اعیان دولت ایله شهر خارجینه طوبغه دعوت ایتدی» دیه خبر ویردی. خلیفه جمله اعیان ایله شهر خارجینه چقـدی؛ اوشبو اورنده هلاکو طرفندن قتل اولندیلر صوگره بتون بغدادخلقی قتل اولندی. هلاکو قوتلی بر صوغش قورالی مثالنده ایسه، مسلمانلر بونی اوزلرینـگ مذهب صوغشلرنده استعمال ایتدلر.

ایدی. یولده منگو اورنینه، ألوغ اولدقی ایچون، قبلای‌نی قاآن ایتدیلر. فرصت کوزه‌توبکنه طورغان برکه ایچون بونده بیك اوکای بر اش کیلوب چقدی. اول قارا قورمده‌غی آرتق بوکاغه: «سین قاآن‌لقنی اوز قولکدان بیه‌رمه. مین سیکا یاردم ایچون قیدو ایله عسکر بیه‌ردم» دیه خبر کوندردی. آرتق بوکا اوزن قاآن اعلان ایتدی. بونی ایشتکاچده قابلای عسکری ایله أیله‌نوب قایتدی و آرتق بوکا ایله صوغشورغه کرشدی. بو خبر هلاکوگه یتشوب اول غایت اوکایسزلاندی؛ مصر حدودنده‌گی عسکرینه اوز اورنینه کتبوغا اسمنده برسن باش ایتدیده اوزی مقری اولغان مراغه شهرینه قایتدی. هلاکو کیتکاچده، مصر سلطانی سیف الدین قطز قوتلی عسکر ایله چغوب هلاکونك اون ملك عسکرینی آخرینه قدر بتروب هلاك ایتدی (١٢٦٠).

بولار همه‌سی برکه‌نك توزوگان پلانلری ایدی (١). اشلر کامل اول تله‌گانچه کیلوب چقدی. اگر برکه اولماسه ایدی مصرده بتونله‌ی هلاکو قولنده کولگه ایله‌نه‌چك ایدی.

هلاکو اوشبو قدر اوکایسزلقلر سببتدن تله‌گانچه مملکتلر فتح ایده آلمادی، بلکه ایرانده مراغه‌نی پایتخت ایتوب بارلق یرلرن اداره ایتوب طورا باشلادی (٢).

---

(١) مراد افندی تاریخی ص ٤٠٤ ــ ٤٣٠، جلد ١.

(٢) نصیر الدین طوسی‌نك هلاکو قاشنده آرتق نفوذی بار ایدی. بغدادده علوم یورتلرن هلاك ایتدردی ایسه‌ده مراغه‌ده علوم یورتلری بناء ایتدردی. علوم ومعارفنك ترقیسی اوچون کلیتلی وقفلر وخزینه‌لر تخصیص ایتدردی، ومراغه‌ده شول وقتقه قدر مثلی اولماغان بر رصد خانه ایشله‌تدی. ٤٠٠،٠٠٠ ــ دورت یوز مکدن آرتق جلد نفیس کتابلر جمع ایدب مکمل بر کتبخانه تاسیس ایتدردی ارباب علم وهنرنی هر طرفدن جلب ایتوب کندیلرینه مخصصات تعیین ایتدرب بیوك بر آقادهمیا تشکیل ایتدردی. (قاموس الاعلام)

هلاکو بو قدر زور فلاکتلرنڭ جملەسینڭ سببی برکه ایدکن بیك یخشی بله ایدی. برکه ایله هلاکو آراسنده الکدەنوك بولا کیلگان دشمانلق بو کره ینه قوّتلەندی. آخر هلاکو برکه ایله صوغشو فکرینه توشدی. برکه، هلاکونی اسلام پادشاهلرن نیگزندن بترودن طیوب آلوب‌قالو ایله‌گنه قناعتلەنمیچه، هلاکودن دخی‌اوز قولی ایله انتقام آلو قایغوسنده ایدی. بو حالده هلاکونڭ صوغش تلەوی اوزی برکەنڭ مقصودی ایدی.

«یاساق» بوینچه غنیمتلر چنگز بالالاری آراسنده بولنو لازم ایدی. برکه ایلچی یبەرب هلاکودن، آلغان غنیمتلردن اوزینڭ اولوشینی صورادی، هلاکو برکەنڭ ایلچیلرینی اوتردی. هم‌او شبو سببدن بیك تیز صوغش باشلاندی. برکه خان طرفندن نوغای اسمنده، هلاکو طرفندن نویان اسمندەباشلقلر تصرفنده' ایکی‌عسکر قافقازیەده شیرزان طرفلرنده یولقوب صوغشدیلر؛ اوّل مرتبەده نوغای غالب اولسەده، صوڭغیسنده نویان غالب اولدی (١٢٦١).

صوڭره ٣نچی صوغشده دخی هلاکو غلبه ایتوب برکه ایلینه چقدی. قپچاق خلقلری چاطرلرینه عسکرن یبەروب هر تورلی قباحتلکلر ایتدررگه کرشکان ایدی، آڭلاماسدن کوب عسکر ایله برکه کیلوب چقدی هم‌هلاکونڭ عسکرن بتونلەی طوزدردی. بو صوغش «تیمرقپو» صوغشی دیه آطالادر. بونڭ صوڭنده هلاکو ینه دشت قپچاق‌غه بارو قایغوسینه کرسەده، هیچ اش باشقارا آلمادی. آخر قاتی قایغولر اچنده وفات ایتدی (١٢٦٦).

یرینه اوغلی آبقا، خان اولدی. بودخی برکه اوستینه عسکر

جیوب وار وب صوغشدی، لکن مغلوب اولماقدن باشقه نتیجه کورمه‌دی.

آرتق بوکا ایله قبلانك صوغشوی ایکی یلغه قدر صوزلدی، آخر قبلا، قاآن اولدی وکوب عسکر ایله ینه چین اچینه سفر ایتدی و پیکین شهرینی قاراقورم شهری اورنینه پایتخت ایتدی.

برکه خان اسلام قبول ایتوی ایله بتون تاتارلر دین اسلامنی بر یولی قبول ایتدیلر. وبتون اخلاصلری ایله دین اسلامغه یابشدیلر. مسلمان اولماغان خلقلر بواشکه آبدراب قالدیلر. برکه اوزینی دین اسلامنك، قرآننك حامیسی دیب اعلان ایتدی. برکه مملکتنده دین اسلامغه قارشو تل قوزغالتمق امکانسز اولوب قالدی. برکه دین اسلامنی اوگرەتمك هم قپچاق مملکتینه علوم نشر ایتمك ایچون اسلام مملکتینك هر طرفندن علمالر کتوردی، مدرسه ومسجدلر بنا ایتوب وقفلر تخصیص ایتدی. اوشبو سببدن اسلام علماسی برکه‌گه ناصرلدین الله، ابو المعالی دیب لقبلر قویدیلر. اسلام علماسی زورلرندن نجم الدین الزاهدی برکه‌گه نسبت ایله «ناصریه» اسمنده کتاب یازب برکه‌گه هدیه ایتدی (٦٥٨ ھ).

برکه خان ایله مصر پادشاهی ملك ظاهر بیبرس، خطلر یازشالر، بوله‌کلر ایله ایلچیلر بیه‌رشه‌لر ایدی. سرای شهری باتوخان وقتنده بنا ایدلوب بتمه‌گان ایدی، آنی برکه تمام ایتدی.

برکه خان (١٢٦٦م، ٦٦٥ھ) وفات ایتدی. اوزینك اورنینه قالورغه بر بالاسیده اولمادقندن باتو خاننك طغان اسمنده اوغلینك بالاسی مه‌نگو تیمر، خان نصب ایتلدی.

منگو تیمر خان. — منگو تیمر ایله مصرنك تورك پادشاهلری آراسنده همیشه ایلچیلر یوروب طوردی. ١٢٧٦ نچی یلده اوچنچی مرتبه

بتون دشت قپچاق مملـکتی خلقینك جان حسابی آلندی. منگو، ۱۲۸۰ نچی یل طاماغینه چقغان برشش سببندن وفات ایتدی. اورنینه تدان منگو اسمنده انیسی خان بولدی.

تدان منگو خان ـ. تدان منگو، خان بولغاچده مصر پادشاهی منصور قلاوون‌غه اوزینك خانلغن اعلان ایتوب مکتوب یبه‌ردی (۱). بتون ماغول مملکتینك بیوك قاآنی قبلا قاآن اوشبو سنه‌لرده جنوبی چین وهند چینی طرفلرینه یوروب کوب یرلر فتح ایتدی. بیوك تورك مملکتینی، مالاقا بوغازندن آوروپا اچلرینه وآق دیگز ساحلنده اولغان آناطولی‌غه قدر کیگه‌یتدی؛ جنوبی هندستان وعربستاندن باشقه جمله آسیا، ثلث غربیسندن آوروپا قطعه‌لری، مغول مملکتی (مانغولسکی ایمپیریه) اسمنده، وبر قاآن‌غه تابع زور تورك مملکتی اولدیده قالدی. تدان منگوخان آخر عمرنده خانلقنی طاشلاب انیسی «تلابغا»غه طابشردی واوزی عبادتکه کرشدی (۱۲۸۷).

تلابغاخان ـ. تلابغا، خانلق منصبینه کیلگاچ، وینگریا طرفینه کوب عسکر ایله‌سفر ایتدی. برکه وقتنده‌غی مشهور بهادر نوغای میرزا برگه ایدی. وینگریاده اشلرن تمام ایتدکلری صوگنده قایتورغه چقدیلر. قش کونی اولوب کونلر غایت بوران ایدی؛ قارا دیگزدن خزر دیگزینه قدر بولغان اوزون دون صحراسنده

(۱) مکتوب مملکتنگ رسمی تلی بولغان اویغور تلنده، اویغور یازووی ایله یازلمش ایدی مکتوبنی قپچاق علماسندن نورالدین آتا، مجدالدین آتا اسمنده عالملر آلوب باردیلر.

تلابغـا بتون عسکری ایله یولدن آداشدی، یوری یوری بارلق آزقلری بتوب حسابسز عسکری هلاك اولدی. نوغـای میرزا تلابغـادن کوب وقت ایلك اوز ایلینه (۱) قایتوب یتکان ایدی، تلابغا خاتونی‌ایله بیك‌صوك وقتغنه قایتوب یتدی. اول بو قدر زور قضاغه سبب بولووی ایله‌نوغای میرزاغه تهمت ایتوب آنی اوترگه قصد ایتدی. نوغای میرزا چنگز بالالاری آراسنده بیك اعتبارلی وبیك اوستا حیله‌کار کشی ایدی. نوغای، تلابغانك قصدینی ایشتوی ایله تلابغانی حیله ایله بر آولاق‌اورنغه چاقروب کیتوردی. یوصوغه عسکر قویـغان ایدی، تلابغا ایله منگو تیمرنك ٥ اوغلی کیلـگان ایدی، جمله‌سینی اوترتـدی ومنگو تیمرنك ٦ نچی اوغلی طقطاینی سرایده خان ایتدی، ودولت اشلرینی ترتیب‌گه قویوب بتون اشنی طقطایغه طابشردی (١٢٩٠).

طقطای خانـ. طقطای، خان‌اولوب‌اوچ یل‌اوتکاچ بیوك قاآن قبلا خان وفات ایتدی. قبلانك‌اورنینه آلجایتو قاآن‌اولدی. قبلانك وفاتی‌ایله بیوك تورك مملکتی، چنگز بالالری آراسنده مستقل خانلقلرغه بولندی. وبو وقت طقطای هم تمام مستقل خان اولوب قالدی (١٢٩٣).

طقطای بو جهتدن‌مستقل‌اولسه‌ده،ایکنچی بر جهتدن تمام محکوم قالغان ایدی. نوغای میرزا، طقطای‌نی‌اوزی‌خان ایتدکندن، طقطاینی هروقت اوزی تله گان برنرسه‌گه بوروب یورته، خان اوستینه

---

(۱) اوشبو نوغای میرزا وعموما شرقدن کیلمش تاتار (ماغول) لر کوچمه معیشتی همان طاشلامادیلر ومدنی ترکلکنی قبول‌ایتمه‌دیلر نوغای میرزا قریم طرفلرنده دون صحرالرنده ترکلك ایدر ایدی.

حاكم مطلق اولاده طورا ايدى. اوزينه قارشو اولغان ٢٣ قدر سراى بويوكلرن طقطاى‌غه قوشوب اوترتدى. بارا طورا نوغاينك بالالرى ينه آتالرى كبى قيلانا باشلاديلر. بولارنك استبدادى كون بكون آرتديده طوردى. حتى‌اوزلرينك كيفى‌ايچون طقطاينك اوگى آناسى اولغان چچك خاتونى‌ده اوترتديلر. بو خاتون خالص قاآن‌نسلندن‌اولدقندن‌سرايده آرتق‌زور نفوذ ايه‌سى‌ايدى. پيتراسمنده زور اميرنى‌ده اوترتديلر. تحمل درجه‌سندن اوزوب كيتدى. آخر طقطاى ايله نوغاى وبالالرى آراسنده صوغش باشلاندى. اولگى صوغشده نوغاى طقطايغه غالب اولدى (١٢٩٧).

طقطاى بهادر وغيرتلى خان ايدى. ايكى يل صوگنده نوغاى طرفينه‌يوردى. كوكانلك ديگان اورنده‌ايكى عسكر برگه يولقشديلر. قوّتلى صوغشده نوغاى مغلوب اولوب عسكرى بتونله‌ى طارالوب بتدى. نوغاى يالغزى آطى اوستنده قالدى. نوغاى بو وقت غايت قارتايغان، قاشلرى كوزلرن قابلاغان ايدى. نوغايغه بر روس باروب اوترر گه تله‌دى. نوغاى: مينى طقطاى يانينه آلوب بار، مينى اوترمه، ديدى. روس اوتروب‌باشينى‌خان يانينه آلوب باردى. روس خاندن رحمت آلمق تله‌گان ايدى، خان آچولاندى، «بزنك عصيان ايتكان بيوكمزنى‌اوتردك» ديديده روسنك اوزينى اوترتدى (١٢٩٩).

اوشبو نوغاينك بالالرى «نوغاى» اسمى‌ايله سراى تصرفنده، آيرم برحالده، قريم‍‍دون‌طرفنده‌ياشاب كلديلر. اصل‌مملكت‌باشلقلرينك خصملرى بولغان‌بو فاميليه‌نك اوز باشينه‌قالووى مملكتنك كيله‌چگى اوچون اوگايلى توگل ايدى. طقطاى ٢٣ يل حكومت ايتوب (١٣١٢) وفات ايتدى.

اوزبك خانـ. طقطای اورنینه منگو تیمرنك طغرلجا اسمنده اوغلینك، محمد اوزبك اسمنده اوغلی خان ایتلدی (۱۳۱۲م،۷۱۲ھ). مصر پادشاهی ملك ناصر محمدکه اوزینك یاقن قرداشلرندن برینك قزن بیروب قودالاشدی، بیك مهابت صورتده طویلاری بولوب اوتدی، بونك زماننده‌ده هلاکو بالالری ایله صوغشلر دوام ایتدی، لکن هر ایکی طرفده هیچ نتیجه کورنمه‌دی.

اوزبك،خان‌اولغان‌وقتلرده‌تؤیر کنازی‌میخائل‌ایله‌موسکواکنازی گیورگی آراسنده کوبدن بیرلی بعض نزاعلر دوام ایته‌ایدی. کناز میخائل تؤیرده،رسمی صورتده توگل، وسلارنك‌اختیاری‌ایله گنه کناز اولوب طورا ایدی. اوزبك خان اولغاچده، میخائل‌اوزبك‌گه بیعت ویرمك‌اوچون سرایغه کلدی. خان یاننده سرای‌ده ایکی یل قدر طوردی. اوزبك خان بونك کنازلگینی‌تصدیق ایدب او کاز بیردی. وبر مقدار عسکر ایله‌میخائلنی تؤیرگه‌یبه‌ردی (۱۳۱۵). مونك‌صوگنده میخائل‌نك خصمی کناز گیورگی، خان یانینه کیلوب اوچ یل قدر طوردی. اوزینی خان حضورنده‌بخشی، میخائل‌نی عیبلی کورستمك اوچون ایتمه‌گان چاره‌لرنی، خان تیره یاغنده‌غی امیر وتوره‌لرگه بیرمه‌گان هدیه‌لرنی قالدرمادی. آخر میخائل‌نی کنازلکدن عزل ایتدرب، اوزی ویلیکی کنازلك او کازن آلدی. خان اوزینك خدمتنده اولغان جاریه‌لردن آغافیا اسمنده برسن گیورگی‌گه بیردی. قاوغادی اسمنده برأمیر قول آستنده بر مقدار عسکر هم مذکوره جاریه أیله گیورگینی ولادیمیرگه یبه‌ردی.

میخائل بو خبرنی ایشتکاچده عسکر ایله گیورگی‌گه قارشی

چقدی، قاوغادیغه صوغش ایتوب گیورگی‌نی خاتونی ایله اسیر آلدی. قاوغادیغه کوب هدیه‌لر بیرب صیلاب، عسکری ایله سرایغه اوزاتدی، اوزینی خان حضورنده عیبسز کورسه‌توون اوتندی. شول وقت گیورگی‌نك خاتونی آغافیاوفات ایتدی. بونی گیورگی، اوزبك خان‌غه میخائل آغولاب اوتردی دیب شکایت ایتدی. خان بولارنك هر ایکیسن‌ده حکم اوچون سرای‌غه چاقردی. هر ایکیسی کیلدیلر، حکم کوننده هر بری اوزلرن عیبسز کورسه‌تو اوچون آرتق‌درجه اجتهاد ایتدیلر. آخر خان‌نك عسکرینه قارشو صوغش ایتووی وآنك بیرگان جاریه‌سن آغولاب اوتروی کبی عیبلر اوچون میخائل اوترلدی. وگیورگی دخی ایلك گی منصبینه قایتارلدی (۱۳۱۸).

بو اشلرنك صوڭنده میخائل‌نك دیمیتری اسمنده اوغلی سرایغه باروب خاننك کوڭلن یومشاترلق سوزلر سویله‌دی وأتیسینك خانغه اخلاصی کامل ایدکن اثبات ایته‌رگه طرشدی. خان آنی تۋیرگه کناز ایتدی. میخائل بالالری ایله گیورگی آراسنده دشمانلق غایت قاتی ایدی. گیورگی بلغاریولی ایله سرایغه کیتدی. بونی ایشتوب دیمیتری ینه قرداشلری ایله سرایغه باردی. خان حضورینه هر ایکیسی کردیلر. دیمیتری آچوایله خان سراینده گیورگینی قلچ ایله چابدیده اوتردی. دیمیتری ینه قصاص ایچون اوترلوب دیمیتری‌نك أنیسی آلیکساندر تۋیرگه کناز ایتلدی (۱۳۲۵).

سرای حکومتی روس ولایتلرینه باصقاق اسمی ایله بعض امیرلر قویا ایدی. کوب وقت اوشبو باصقاقلر روس روحانیلرینه قارشو حرمت ایتمیلر، کنیسه‌لر خراجدن معاف بولا توروبده

خراج آلالر ايدی. باصقاقلرنك اوشبو اشلرن روسلرنك میتروپولیتلری اوزبك خانغه عرض‌ايتدی. اوزبك خان اوشبو سببدن میتروپولیت قولینه یارلیق یازوب بیردی. اوشبو مضمونده:

«بیوك وبلند اولغان‌الله تعالی‌نك مرحمتی، اراده وقوتلی‌امری من اوزبك اوزمنك تصرفمده اولغان جمله بیوك هم اورطا هم کچوك کنازلرگه، جمله وزیرلر، امیرلر ودفترچی وباصقاق ویازوچی وایلچیلرگه وهر بر حکمم یورگان طرفلرنك خلقلرینه فرمان ایده‌من: نصاری وغیرلرنك جمله روحانیلری: پوپلری، راهبلری، کنیسه‌لر وعبادت اورنلری واوشبو کنیسه‌ده عبادت اورنلرینه تخصیص ایدلگان ملکلر، وقللر جمله‌سی خراجدن ومیری اشلرنك جمله‌سندن معافدر. بولارغه هیچ بره‌و قول تیگزه‌چك اولماسون! چونکه‌بولار الله‌ایچون‌حاضر‌له‌نگانلر. بولار بزگه وبزنك عائله‌مزگه دعاقیلسونلر. اگر بره‌و بولارغه تعرض ایتوب بولاردن بربرنرسه آلاچق بولسه آندن‌اوچ‌مثلی‌توله‌تلور. اگر بره‌و بولارنی‌اذاایده‌چك‌اولسه، الله‌نك‌قهری آنگا بولسون!!.
یازلدی قویان‌یلنده، کوز فصلندن برنچی آینك‌دورتنچی کوننده.»

۱۳۲۷ سنه اوزبك خان بعض اشلرنی اصلاح ایچون یقینلرندن چال خان (شقفال) اسمنده برسن بر آز عسکر ایله تؤیرگه یبه‌ردی. تؤیر کنازی آلیکساندر وایداشلری روسلرغه اوشبو اشنی، «تاتارلر بزنی اسلام دینینه کوچله‌رگه، اگر طکلاماسالر بتون روسلرنی قول ایتوب آلورغه کیله‌لر» دیه کورسه‌تدیلر. اوشبو سببدن اوشبو عسکرگه قارشو زور فتنه

قوبدی. طاوشسزغنه کویگه کنــاز آلیکساندر شفقال‌نی عسکری ایله اوزینك سرایینه کرتدی. آلیکساندرنك قومانداسی بوینچه خلق تونی ایله سرایینی احاطه قیلوب آلدیلرده عسکرگه هجوم ایدرگه کرشدیلر؛ آزغنه عسکر بر آز اوترشودن صوك ینه بالضرورة سرای اچینه کردیلر. اوشبو وقت آلیکساندر اوزینك سرایینه اوط صالدی، عسکرلرنك برسی قالمی یاندیلر. تؤیر خلقی شهرده اولغان جمله مسلمان سودا گرلرنی اوتروب بتوردیلر.

مونك ایچون اوزبك غــایت ناموسلاندی، بتون روس کنازلرینك قوطلری اوچدی. چونکه اوزبك، بونك ایله بتون روس کنازلرینی عیبلی دیب اویلاغان ایدی. تفتیش صوکنده فقط تؤیر خلقینك‌غنــه عیــبلی ایــدکنــی بلــدی. موسـکوا کنــازی ایوان کالیتانی سرایغـه چــاقردی وایلــلی مــك عســکر بیــرب تؤیرده‌گی اشقیــاغه ادب بیرورگه یبــه‌ردی. سوزدال کنازی آلیکساندرغه عسکری ایله ایوان یــاننده حــاضر اولورغــه بویوردی. بولارنك کیلونی ایشتو ایله تؤیر کنازی، جنایتچی آلیکساندر پسکوفغه قاچوب کیتدی. ایوان کالیتا تؤیر، کاشین، تورژیك قالالرنده طاش اوستنده طاش قالدرمی هــلاك ایتــدی. خلقــلرنك اورمانلرغه قاچقانلریغنه قوطلدی. اوزبك ایڤان کالیتاغه مکافات ایدب ویلیکی کنازلك اوکازینی بیروب موسکواغه یبه‌ردی. موسکوا اوشبو وقت‌قه قدر کچکنه شهر ایدی، زورایا باشلادی.

ایڤان، عقللی حیله کار کمسه ایدی. بر یاقدان خان حضورنده بتکانچی اطاعت کورسه‌ته، ایکنچی یاقدان بتون روسلرنی بر نقطه‌غه جیو ایچون ممکن قدر اجتهــادن صرف ایته ایدی.

بو عقللی ایڤان روسلرغه استقلال اورلغی چه‌چدی. (۱۳٤۰) سنه ایڤان وفات ایتوب، یرینه‌اوغلی سیمون بیوك کناز ایتوب تصدیق ایتلدی. اوز بك خان (۱۳٤۱) نچی یل وفات ایتدی.

اوز بك خان، باتودن صوڭ سرای خانلرینڭ، ایڭ اشلکلی، عادل، باشقه مملکتلرده ایڭ نفوذلی، علم وعلماغه ایڭ یقین پادشاهیدر. اوزبك، عـدالتی ایله دشت قپچاقده اسلامنڭ وعلومنڭ طارالووینه مملکتنڭ طنچلق وراحتلگینه کوب خدمت ایتدی.

اوزبك وقتنده سرای وباشقه شهرلرده اولغان ترتیب ونظامغه مدنی مملکت سیاحلری حیران اولدیلر. بو وقت دشت قپچاقنڭ سرای، ماجـار، سـوداق، قریم، کفه، اوزاق وخوارزم کبی شهرلری دنیانڭ ایڭ معمور شهرلرندن صانالا ایدی.

سرای شهری اوز بـك وقتنده کامل زه‌ٖرایوب، کامل انتظام آلوب، توزولوب یتدی. اوراملری کیڭ وتوز،یورطلری بر برسینه توتاش‌اولوب، آرالرنده‌اصلاً یمرلـگان وبوزولغانلری‌اولماس‌ایدی. شهر خلقی تاتار، چرکس، روس، قپچـاق روم خلقلرندن عبارت اولوب هر برطائفه اوزینه آیرم محله‌ده طورالر ایدی. بازارلری بیك اشلـکلی وزور اولوب، عراق، مصر، شام طرفلرندن مسلمان سوداگرلری کوب بولا؛ بو سوداگرلردخی سرایده آیرم برمحله اولوب اوطرالر ایدی. بولارنڭ محله‌لری مال ایله طولو اولدقندن مالّلرینی صاقلاو ایچون محله‌لری قلعه‌لر ایله احاطه ایدلـگان‌ایدی. خان سرایلری اوزینـه آیرم سور ایله اوراتلوب آلنغان وبیوك اورنینه آلتوندان آی (هلال) صورتی‌قویلغان‌ایدی (۱) خان‌سرایینی «آلتون طاش» دیه آطیلر ایدی.

---

(۱) علامت ایـدب آی استعمـال ایتمك عربلردن، اسلامدن قـالمش برمشروع اش اولمای، ترکلردن قالمش برعادتدر.

سرای ده مسلمانلر شافعی وحنفی مذهبلرنده اولوب، شافعی، مالکی، حنفی مذهبلرنده فقیه وعلمالر كوب بولا ایدی. مسلمانلرنك اون اوچ بیوك جمعه مسجدلری، بوندن كوب اولوشلر ایله آرتق باشقه مسجدلری بار ایدی. اوز بك خان علم وعلماغه آرتق درجه محبت واحترام ایته ایدی.

اوزبك، سرای نك بیوك علماسندن شیخ نعمان الخوارزمی نی هر جمعه كون كیلوب زیارت ایته، شیخ نعمان آنی اصلاً استقبال ایتمی ایدی. آیاق اوزره طوروب اورن فلان كورسه تمی، بلكه بیوك پادشاه اوزبك اوزی شیخ نعمان نك آلدینه كیلوب تزله نه هم تواضعلك ایله گنه سویله شه ایدی. حالبوكه شیخ نعمان اوزی فقیر وغریبلرگه آرتق درجه ده حرمت وقدر ایته ایدی.

اسلامنك جغرافیا علماسینك زورلرندن ابن بطوطه (۱) اوشبو اوزبك خان حضورینه كیلدی وحدن طش قدر حرمت كوردی، خان وخاتونلرندن كوب هدیه لر آلدی

---

(۱) ابن بطوطه اسلام جغرافیا علماسینك ایك زورلرندندر. ۲۳ یاشنده (۱۳۲۵) سنه سیاحتكه باشلاب، آفریقانك شمالن وبتون عربستان، شام وسوریه نی، جزیرة العرب وایرانی سیاحت ایتدكدن صوڭره، اوشبو دشت قپچاق مملكتینه كیلدی وآنده اوزبك حضورنده قدر حرمت كوردكدن ودشت قپچاقنڭ شهرلرن (بو جمله دن بزنڭ بلغار شهرینی) كوردكدن صوڭ، اوزبك خان نڭ خاتونی وروم ایمپیراطوری نڭ قزی بولغان بیلون خاتون ایله اوزبك نڭ اذنی اوزره روم ایمپیراطوری حضورینه (استانبولغه) واروب، ینه دن سرایغه ایله نوب قایتدی وبوندن خوارزم، بخارا، خراسان، قندهار لرنی اوتوب هندستانغه یتدی وآنده غی دلهی حكومت اسلامیه سی حكمداری طرفندن چین گه یباریلوب جاوا، سوماترا —

ابن بطوطه ایتوونچه : دشت قپچاق خلقنده اوغرلاو اولماس؛ بو سببدن بولارنڭ ماللری صاقچیسز طورور. اوغرلاب توتولسه مالنی خواجه‌سینه قایتارو هم یانینه اوزینڭ مالندن توقز مثلنی قوشوب اون ایدوب بیرو لازمدر. اگر کوچی یتمه‌سه، بالالری آلنا؛ بالالری هم اولماسه اوترله ایدی. کیلگان کیتکانلرنڭ همه‌سی بولارنڭ قوناقلری‌در. هند ایله مکلّه‌ب مال قووب تجارت ایته‌لر. اون مکلر ایله آیاقلی ماللرغه مالك اولغان آدملر بولار آراسنده کوب بولا. خاتونلرن غایت حرمتلی‌درلر، پرده‌سز گیزه‌لر... (۱).

اوز بك حضورنده مسلمان عرب عالملری حرمت کورگان کبی، یاڤرو پانڭ خرستیان عالملریده زور حرمتلر کوردیلر (۲).

ـ فیلیپین آطه‌لرن اوتوب، چین یرینه آیاق باصدقدن صوڭ چین اچنده یوروب ینه دیگر ایله (۱۳٤۹) اوزینڭ وطنی اولغان طنجه‌غه قایتدی. واول قدر بیوک سیاحتدن ینه‌یالقمی اسپانیانی وفرانسیانڭ بعض طرفلرینی گیزوب، اوچنچی سیاحت اولمق اوزره صحرای کبیر وسودانه وطومبوتوغه داخل اولوب آفریقای وسطی وشمالی‌نی دخی سیر ایتدی . اوشبو اوزون سیاحتنده آلغان معلوماتن جلدلر طوتوروب، یازغان ایدی. (۱۳۷۷) فاسده وفات ایتدی.

زینڭ وفاتی صوڭنده، مغرب علماسندن محمد حربیء کلبی اوشبو اوزون ساحتنامه‌نی «تحفة النظار» اسمی ایله اختصار ایدب یازمشدر. اولگی اوزون اصل نسخه‌سی همان طابلمامش واوشبو «تحفة النظار» آوروپا لسانلرینڭ کوبسینه ترجمه اولنمش واوزی آوروپا ومصرده تکرار طبع اولنمشدر. اوشبو مختصرده بلغار حقنده آرتق معلومات اولماسه‌ده سرای واوزبک خان وآلارنڭ معیشتلری، مدنیتلری حقنده آرتق مهم نرسه‌لر یازلمشدر.

۱) تحفة النظار ۲۰٤ صحیفه‌دن ۲۳۳ که قدر.

۲) Екатеринославскій кладъ نڭ П. С. Савельевъ دیگان کتابندن ص ۲۱۳. Т. В. О. И. Р. А. О. نڭ ۱۸۵۷ نچی یل چقغان ۳ نچی جلدینڭ ایکنچی کیسه گنده.

مشهور مارکوپوله، یارم کوچمه یارم مدنی بولغـان اوزبکنك مملکتنده گی بایلقغه، آنك عظمت، مهابتینه، و عجائب ترتیبکه تعجب ایته.

اوزبـکنك تنی بك، جـانی بك، خضربك اسملرنده اوغللری قالدی. ولی عهد تنی بك اوزبکنك وفـاتی وقتنده آق اورداده ایدی، اورنینه جانی بك خان اولا طوردی. تنی بك گوزل یگت ایدی، فقط خان سرایی اچندەتنی بك اورنینه جانی بكنك خان اولووی مطلوب اولـدقندن، تنی بك سرایغه قایتوب یتەر یتمەسدن یوق ایدلدی وجانی بك، خان اولوب قالدی.

جانی بك خان. جانی بك تختکه اوطورغاچده هر طرفدەغی امیرلر، خانلر بیعتلرن یا گارتدیلر. بوجملەدن روسلارنك بیوك کنازی سیمون ایله میتروپولیتلری خـان حضورینه اوزلرینك صداقتلرن باـگرتورگه کیلدیلر.

جانی بك کوب کنازلرنی آلماشدروب، تورلی کنازلکلر آراسندەدوام ایتکان نزاعلرنی اوزدی.

عراق عجم طرفلرنده حکومت ایتمه کده اولان هلاکو بالالاری، اوزی صوگنده دین اسلامنی قبول ایدب مملکتلری تمام بر اسلام مملکتی حالینه دونگان ایدی. ۱۳۱۳ نچی سنه سی هلاکو تختینه اوزینك بالالارندن ابوسعیدخان اوطوردی. تدبیرلی حکمدار توگل ایدی، اوزینك ایکی اوغلینی وامیرلرینی وبعض علمالرنی اوتورتدی. ۲۳ یل قدر خانلق ایتدگی صوڭ وفات ایتدی (۱۳۳۶). یرینه ولی عهد ایتوب برسنده تعیین ایتمه گان ایدی. وفاتی صوڭندانوق مملکتی اوز نسلندن اولغان امیر وشاەزادەلری آراسینه بولنوب منقرض اولدی، بغداد طرفلرن حسین بن آقبوغا اسمنده وزیری آلغان،

آذربیجان وتبریز طرفلری، اشرف بن تیمرتاش اسمنده بره‌ونڭ قولنده قالغان ایدی.

اشرف بن تیمرتاش غایت ظالم وتدبیرسز بر کمسه‌ایدی. مملکت اداره‌سینه کرشو ایله مملکت خلقلرینه حدسز وحسابسز ظلم ایته باشلادی. تیوشسز اورنده شهرلرنی جیمرور، آدملرنی چبن اورننده اوترته، علمالرنی خور ایته ایدی؛ اهالی یرلرن طاشلاب کوچه‌رگه، علمالر تورلی طرفلرغه‌قاچارغه باشلادیلر.

اوشبو ملك اشرفنڭ قاضیسی محیی‌الدین بردعی اسمنده عالم، اشرف یاننده قاچوب سرای‌غه کلدی، مسجداچنده خلقلرغه وعظ سویله‌ب، ملك اشرفنڭ ظلمن‌اثرلی ایتوب‌تعریف‌ایتدی. حاضرون یغلاشدیلر. جانی‌بك‌اوشبو مجلسده‌حاضر ایدی، بردعی جانی‌بك که‌قاراب: «اگر اوشبو پادشاه، قولنده شول قدر اقتدار و قوتی اولاطوروب الله‌نڭ قللرن، اوشبو اشرف‌نڭ ظلمندن قوتقارماسه، قیامت کوننده جمله‌مظلوملرنڭ قولی آنڭ‌ایته گنده اولور» دیدی. سلطان جانی‌بك بوندان متأثر اولوب یوز مڭدن آرتق عسکر جیدی. هلاکو مملکتن ملك‌اشرف وباشقه متغلبلر قولندن قوتقارمق اوچون، یعنی ماغوللق، نسل، ملیت، دین قایغولری ایله ملك اشرف اوستینه سفرایتدی (۱). اشرف بونڭ کیلوون ایشتکاچ دورت یوز قدر توه یوگی قیمتلی آلتون وجوهرلرینی اورجان شهرینه اوزاتدی؛ اوزی عسکری ایله جانی‌بك‌نی استقبال ایتدی. عسکری، جانی‌بك عسکرندن مسخره‌ایتوب، آطلری‌نڭ‌جوگانلری جوکه‌دن، ایه‌رلری

(۱) محیی‌الدین‌نڭ وعظی‌جانی‌بك‌اوچون بربهانه‌ایدی. آنی‌تبریزگه هلاکو یرینه سوق ایتکان نرسه، ماغوللق، چنگزلق ایدی.

آغاچدن ایمش دیب کولوب سویلیلر ایدی؛ قاتی جیل، داول اوکاینداان جانی‌بك عسکری کیلوب چقدی. ئلیگی عسکرلر بر اش باشقارا آلمی منهزم اولدیلر.

اورجان علماسندن برسی اشرفنی جانی‌بك‌گه طوتوب بیردی، جانی بك آنی بیك قاتی شلته ایتدی. علمالر «اوترمی قالدرو اصلا یاراماس؛ اول ترك قالسه خلق آنڭ بلاسندن امین اولماس» دیدیلر.

جانی بك هم، اشرفنی اوترتدی. خلقلر باشینی تبریزگه کیتروب مراغان اسمنده مسجد آلدینه آصدیلر؛ بتون تبریز خلقی جانی بك خانغه رحمتلر اوقوب اشرفکه لعنتلر ایتدیلر، بتون تبریز فقیرلرینه صدقه‌لر طاراتدیلر. موندان صوڭ جانی بك هم تبریزگه کیلوب سلطان سراینده بر کیچه اوتکاردی و ایرته‌سی کون ایرته نمازینی عالیشاه مسجدنده اوقودی هم ملك اشرفنڭ جیغان خزینه‌سینی اوزینڭ عسکرینه طاراتوب بیردی (باشقه شهرلرده گیسن، خلقلر اوزلری بولشوب آلدیلر.) هم اوغلی بیردی بك‌نی عسکری ایله تبریزده قالدروب، اوزی سرایغه قایتوب کیتدی. یولده بیك قاتی صورتده آوری باشلادی واوشبو آوروونداان سرایغه قایتوب یتکاچ اوزاق طورمی وفات ایتدی (۱۳٥۷ م، ۷٥۸ھ).

جانی بك، علمادن برسی (۱) طرفندن تربیه ایتلدکندن، عقل ودرایتی کامل اولوب علم واهل علمگه آرتق درجه‌ده حرمت ومحبت ایته‌ر ایدی. خان اولغاچده بتون علمانی قوچاغینه آلدی. جانی بك خان اولغاچ، علما سرایده اوزبك وقتندن آرتق

---

(۱) اوشبو عالم شریف بن عبد الحمید اسمنده ایدی.

جيولدى(١). سراى‌نك بابلق وعظمتى ينه‌دن آرتدى. تفتازانى، رازى كبى عالملر، جانى بـك حضورنده اولديلر وآنك اسمينه كتابلر تأليف ايتديلر (٢).

جانى‌بك اوزينك عدالتى، مملكت اداره‌سنده بيك‌اوستا تدبيرى علـم وعلمانى حمايه ايتوده كورسه‌تكان همتلرى ايله آتاسى اوزبك اورنن طوتدى (٣). جانى‌بك‌نى اسلام مؤرخلريكنه توكل، هربر واقعه‌لرده تاتارلر (ماغوللر)غه هرتورلى قباحتلر اسناد ايتوب يازاتورغان روس راهبلرى (Лѣтописцы) ده، «جانى‌بك بيك يخشى خان ايدى، خرستيانلرغه كوب ياخشيلقلر ايتدى، روس يرينه كوب الـگوتلر بيردى» ديلر (٤).

---

(١) چونكه اوزبک، جانى بک قدر اوک علماغه حسابسز آقچه ياودرمى ايدى.

(٢) مدرسه‌لرمزده‌اوقولاطورغان «تلخيص» شرحى اولغان «مختصر المعانى» كتابينى تفتازانى، اوشبو جانى‌بک‌اسمينه يازدى. ديباجه‌سنده جانى‌بک‌نگ عظمت وسلطنتن ذكرايدوب، آ ڭا هديه ايتدكينى سويله‌دى. جانى‌بک حقنده اوشبو بيوک عالم:

كهف الانـام، ملاذالحق قاطبة، ظل‌الاله، جلال الحق والدين

ديه شهادت ويره‌در.

يعنى: آدملر همه‌سى وحقلق فقط جانى بک‌كه‌گنه صغنورلر. اول الله‌نـ ـ كوله‌گه‌سيدر، حقلق ودنيانـگ عظمت وهيبتى‌در.

(٣) П. С. Савельевъ «يكاتيرينسلاف خزينه‌سى» ص ٢١٩.

(٤) «Бѣже сей царь Чанибекъ Азбековичъ добръ зѣло къ христіянству, многу льготу сотвори землѣ русской» نيـكون ليتاپيسى ٢ نچى جزء ص ٢٠٩.

بيردى‌بك خان. اختلال. تورلى خانلر. - بيردى‌بك خان آتاسينك بيك قاتى آورغانن ايشتوب (١) تبريزدن سرايغه قايتورغه چقدى. اول قايتوب يتكانچى جانى‌بك‌نى دفن ايتكانلر ايدى. سراى حكومتى خلقى، آنى آتاسى اورنينه خان ايتدى. بيردى‌بك تختكه خيرسز آياق ايله باصدى؛ غايت فاسق، تدبيرسز، قارا وقاتى كوكللى كشى ايدى. خان اولغاچ، جمله قرداشلرن ياقنلرن اوترتوب بتردى. آدملر كوته‌ره آلماسلق آغر خراجلار تعيين ايتدى؛ بونك كبى سببلردن سرايده هم بتون مملكتده بيوك فتنه قوبدى واوشبو اختلال وقتده، بيردى‌بك خان، قولپا اسمنده‌بر ميرزا طرفندن اوترلدى (١٣٦٠).

بيردى‌بك‌نك اوز اورنينه قالورلق كشى‌سى قالمادى. قولپا ميرزا خانلق منصبينه مندى. قولپا كبى جوجى نسلندن اولوب بيردى‌بك اورنينه خانلقغه بر درجه‌ده مستحق اولغان شاه زاده، امير زاده (ميرزا)لر بيك كوب ايدى؛ همه‌سى قولپا اورنينى دعوا ايتديلر. قولپا تختدن توشدى. قولپا كبى نيچه شاه‌زاده‌لر بر بر آرتلى تختكه منوب، ايكنچيلرينك عسكرلر ايله كيلوى سببندن توشوب طورديلر. اوشبو وقت قارا ديكزنك غرب طرفنده اولغان ۋينگريا ايله خزر ديكزينك ايكى طرفى اولغان قافقاز وخوارزم يرلرينك بتون شمال طرفلرندن عبارت اولغان بيوك دشت قپچاق مملكتينك هر طرفنده‌غى اميرلر، واليلر اوز باشلارينه مستقل خان اولونى دعوا ايتديلر. كوبسينك مقصودى بتون دشت قپچاقغه بيوك

---

(١) Исторія Монголовъ ص ١٠١

خان اولمق اولدقندن اوزلكسز صورتده صوغشديلرده طورديلر. اوشبو آيانچلى حال ۱٥ ــ ۲۰ سنه‌لر قدر دوام ايتدى. بتون سراى حكومتى تبعــه‌لرى اوزلرينك خانلرى كم ايدكن تعييندن عاجز قالديلر.

دشت قپچاق قوتينك ايدل بويندن صردريا بويينه كوچووى -. ايدل بوينده باشسزلقنك دوام ايتووى، قوتنك ايدل بويندن كيتووينه سبب بولدى.

جوجينك اوغلى ايجن، چنگز طرفندن دشت قپچاقنك شرق طرفينه، صردريا بويلرينه، باتو قولى آستنده خان ايدوب تعيين ايتلگان ايدى. بو مملكت «آق اوردا» اسمى ايله (۱) ايجن نك بالالرى قولنده دوام ايتوب كيلدى. بولارنك قوت، شوكتلرينه اختلال كيلمه‌دى. سرايده شرعى خانلر حكم ايتمه‌گاچ ايدل بويلرى، روسيا، بلغار يرلرى وبتون دشت قپچاق بوآق اوردا خانلرى قولنده قالدى. مملكتلرنك مشروع حاكملرى آلار بولديلر (۲). سراى تيره‌سنده ايدل، اورال بويلرنده كوچوب يورى طورغان تاتارلر، قسماً قپچاقلر توبلى اداره، قوت آستينه كرورگه، صردريا، ارغز، صاوق طرفلرينه اغشديلر. بيردى بكدن ۱٥ ــ ۲۰ يللر صوكـ صردريا طرفلرى، حاضرگى قرغز صحراسى، ايدل بويى تاتارلرى قپچاقلر ايله طوب طولو بولغان ايدى. اول وقت آزيانك ايكـ قوتلى پادشاهى (سمرقند خانى) تيمرلنكـ نك عسكرن آق اوردا خانى، أرس، نيچه

---

(۱) آق اوردانى روس وايران مؤرخلرى كوك اوردا ديب يورته‌لر. صاويليف ص ۳٥٤.

(۲) صاويليف ص ۳٥٤ ــ ۳٥٥.

مرتبه‌لر واندی. عین شول وقتده ایدل بوینده، سراینی اداره ایتوچی
مامای توره، سرایده‌غی اختلالدن فائده‌لنوب باش کوته‌رگان روس
کنازلـگینه قارشو عسکر جیارغه تله‌سه‌ده ایدل بوینده، سرای
تیره‌سنده تاتارلرنی بیك آز تابدی. بلکه چیرکس، یۆری کبی
خلقلردن یاللاب عسکر جیارغه مجبور اولدی.

آق اوردا حکومتی بتون قیچاقنی اوزاق اداره ایته آلمادی
هم اوزینك اداره‌سی وقتنده‌ده مملکتنك غرب قسمینه، ایدل هم دنیپر
بویلرینه اولقدر اهمیت بیره آلمادی؛ بلکه کوبره‌ك وقتن اوزینك
شرقی کورشیلری ایله کوره‌شوب اوتکاردی.

مامای میرزاــ ایدل بوینده‌غی اوشبو فتنه‌زمانینك تمام اچنده
اولوب اوّلندن باشلاب ایك کوب اشله‌گان کمسه‌لرنك برسی مامای
اسمنده میرزادر. مامای، قریم ولایتینك والیسی ایدی. اوزبك
خان نسلندن عبدالله اسمنده بر شاه زاده‌نی خان اعلان ایتوب،
بتون مملکت اداره‌سینی قولینه آلور ایچون نیچه یللر اجتهادایتدی،
آخر سراینی قولینه آلدی، عبدالله خان اسمندن مملکت اداره‌سینه
کرشدی. مامای، مملکتنك تمام مرکزینی قولینه آلسه‌ده، استقلال
دعواسنده اولغان خانلرغه قارشی فائده‌سز صوغشلردن باشقه بر اش
اشلی آلمادی. مامای میرزا اوزی یارلیغ بیروب روسلرغه برسینی
کناز تعیین ایتدیکی حالده (مثلابلغارده‌غی مرید خان کبی)، استقلال
دعواسنده‌گی خانلر ایکنچیلرنی تعیین ایته‌رلر ایدی. اوشبو سببدن
سراینك روسلر آراسنده‌ده‌نفوذی‌بتکان‌اوستینه بتدی. روسلر سراینك
حالندن فائده‌لنوب نیژغاروده طرفنده اولغان موردۋالرنی

کو بدن بیر لی جفالاب کیله‌لر، موردۋالر سرایغه همیشه بوندن شکایت ایدوب طورالر ایدی. روسلر (۱۳۷٦نچی یللر ایدی) بولارغه ایتکان جفالرن چیکدن اوزدردیلر. مامای، بوکابر خاتمه‌بیرورگه‌تله‌ب عربشاه اسمنده بر قوماندان تصرفنده عسکر یبه‌ردی، نیژغارود طرفنده‌غی روس عسکرینی قودردی. لکن عربشاه قایتوب کیتکاچنده روسلر ینه کیلوب ظلملرن آرتدراغنه‌بیردیلر؛ روسلر، موردۋالرنك خاتون قزلرن اسیر ایدوب آلالر، اوزلرن اوتره‌لر، اورام بوینچه آیاقرندن اوستره‌ب یورته‌لر، آخر اوتقه یاغالر یا که اتلرگه بیره‌لر ایدی (۱). بونی ایشتدیکی صوکنده مامای غایت آچولاندی، ینه‌دن عسکر یبه‌ردی، عسکری آزلغی سببندن ۋوزا صووی بوینده روسلرغه مغلوب اولدی، کوبسی‌ده ۋوزا صووونده غرق اولدی (۱۳۷۸).

کولیکوا محاربه‌سی: مامای میرزا، اوشبونك اوچینی روسلردن آلورغه تله‌سه‌ده، مملکتده فتنه‌چیلرگه مقابله ایته‌رلك عسکر طابا آلمادقی‌سببندن ایکی یلغه قدر کیچکدی. آخر چرکس، لان، أرمن، یهودیلردن، آقچه‌ایله یاللاب، عسکر جیدی هم الوغ روس کنازینه «روسیه‌گه باتو وقتنده‌غی حالنی کیتره‌چکمن» دیه خبر کوندردی، هم‌اوزی ایله برگه صوغشده بولماق ایچون لیتوا کنازی یاغایلا ایله اتفاق ایتدی (۱۳۸۰).

موسقوا کنازی دیمیتری بو خبرنی ایشتکاچ غایت قورقدی وبتون روس کنازلرن دین اسمینه اتفاقغه دعوت ایتدی. پوپلر وباشقه روحانیلر هریرده خلقنی دین‌اسمینه صوغشقه دعوت ایتدیلر،

(۱) کارامزین.

حتى اوزلرى عسكر اولوب يازلالر ايدى. اوشبو قدر همتلر آرقاسنده بر برسينه دشمان اولغان كناز لردن موسقواغه شول قدر كوب عسكر جيولوب كيلديكه ديميترى وبتون موسقوا خلقى بونى كورولرى ايله شادلقلرندن يغلاشديلر. روسلر جمله‌سى بردن: «قانمزنى بيررمز، دينمزنى،وطنمزنى بيرمه‌مز! يوز ايللى يللق تاتار قوللغندن چغار وقت يتدى ايندى» ديب قچقرالر ايدى.

آوغست باشلارنده ديميترى، يوز ايللى ملڭ قدر عسكر ايله موسقوادن چقدى. سينتابر باشلارنده دون يلغه‌سينڭ بويلارينه كيلوب يتديلر. بو وقت ماماى‌ده، دون يلغه‌سى بوينده ياغايلانڭ، عسكرى ايله، كيلوون كوتوب ياتا ايدى. ياغايلا برنچى سينتابرده كيلوب يته‌رگه وعده ايتمش ايدى. ٦ نچى سينتابر اولدى، بعض سببلر ايله همان كيلوب يتمه‌دى. ماماى اوزينڭ جيينتق عسكرينه اشانوب يتمه‌دكندن تمام ياغايلاغه طايانوب چقغان ايدى. آخر ديميترى‌گه صلح عرض ايتدى. ديميترى بر راهب‌نڭ نصيحتى ايله صلحنى قبول ايتمه‌دى. آخر ٩نچى سينتابرده «كوليكوا» ديگان اورنده صوغش باشلاندى. هر ايكى عسكر بر برسى ايله تمام آرالاشوب اون ايكى چاقرم قدر اورننى قاپلاب آلوب صوغش ايته‌رگه كرشديلر. صوغش‌نڭ ايڭ قوتلى وقتنده روسلار بتونله‌ى منهزم اولوب قاچديلر. ديميترى بر نيقدر عسكرينى پو صوغه قويغان ايدى؛ اشنڭ تمام رەتى كيتدگى صوڭ، بر چاره اولماسى، ديب ديميترى اوشبو عسكرينى چغاردى. ماماى‌نڭ يالغان اولاراق «تاتار» اسمن آلغان جيينتق عسكرى، روسلارغه ياڭادن ياردم عسكر كيلگان ايكان ديديلرده قاچديلر. ماماى بعض تاتار اميرلرى

ایله گنه یالغز صوغش‌میداننده قالدی (١). روسلار تمام‌حالسزله‌نگانلر ایدی، قاچقان عسکر آرتندن بر آدومده آتلی آلمادیلر.

اوشبو اورنده «روسلار یکدی» دیگان اسم ایله صوغش تمام اولدی. اوشبو صوغشده هر ایکی طرفدن ایکی یوز مك قدر جان تلف‌اولدی، روسلارنك زورلری هلاك اولوب بتدی.

روسلار اوشبو صوغش ایله اصلا سرای تصرفندن چقمادیلر. آلار هم چقدق دیه اویلامیلر، واوزلرینی تاتارنك خراجلیسی، تاتارنك تصرفنده دیه بله‌لر ایدی.

مامای، صوغش یرندن سرای‌غه قایتدی. فقط مامای ایله تخت آراسینه توقتامش اسمنده خان یرلشمش ایدی.

توقتامش خان.- آق اوردا (هم آلتون اوردا) حاکمی ارس خان ایله قرداشی تولی خواجه آراسنده اختلاف ونزاع چقدی. وبو نزاع سببندن تولی خوجه‌ارس طرفندن اوترلدی. تولی خوجه‌نك توقتامش اسمنده اوغلی ینه اوترلوندن قورقوب قاچوب کیتدی. وشول وقتنك چنگزی بولورغه طرشا تورغان تیمرلنك (آقصاق تیمر) حضورینه، سمرقندگه قاچدی. تیمرلنك‌نك‌اول وقت ایك‌قوتلی‌دشمانی، آق‌اورداخانی ارس‌ایدی. تیمر ارس‌ایله‌صوغشورغه بر بهانه تابا آلمی‌غنه طورا ایدی. توقتامشنك کیلوی آنگا بیك زور بهانه اولدی: اول، حقلقنی تولی ـ توقتامش طرفنده کورسه‌توب، حقلق طرفینه یاردم ایتمکچی بولدی.

---

١) البته یالغز بر مامای، «های اوز تاتارلرم اولسه! فلیت لی بهم‌قوما اذا رکبوا شنوا الاغارة فرسانا ورکبانا» دیه قالماقدان باشقه بر اش‌اشلی آلمادی.

اول، توقتامشنك كیلوی شرفینه، زورطوی یاصادی. هم آنگا دنیاده بیك آز كشیلرگه نصیب بولا تورغان حرمتلرنی ایتدی وأرس قولندن تختنی تارتوب آلوب ویره‌چگینه وعده ایتدی (۱).

ضیافت كونلرن اوتكه‌رگاچ تیمر توقتامشنی، اوزینك كوب عسكری ایله، آق اورداغه ارس‌نك پایتختی (۲) اولغان سغناق‌غه یبه‌ردی. تیمرلنك‌نك عسكری – توقتامش قوماندا‌سنده – قوتلی ارس خان ایله اوچ مرتبه صوغشدی: اوچیسنده‌ده مغلوب اولدی.

توقتامش اولگی ایکی صوغشدن صوك تیمر حضورینه قایتدی. اوچنچی صوغشده تیمرینه زورراق قوت‌ایله یبه‌ردی؛ تیمر عسكری اوترار شهری تیره‌سنده (۳)، ئلگی‌لرندده یامان صورتده یكلدی.

---

(۱) تیمرلنك، تورکلر آراسنده بیك یش، بتون دنیاده بیك سیره‌ك توغری كیله تورغان زور جهانگیرلردندر. اول‌آناسی جهتندن تیموچینگه نسب ایدی. ۱۳۳٦ نچی یل ماوراءالنهرده كش شهری تیره‌سنده بر قریه‌ده طوغدی. كچوك بر امیرنك بالاسی ایدی. یگت وقتنده آتاسی وفات ایتوب آننك اورنینه امیر اولدی. صوڭندن، اوزیننك حددن‌طش اوتكنلگی، عقلی، اقتداری، بهادرلغی آرقاسنده، بتون ماوراءالنهر خانلغینی چغتای بالالری قولندن اوز قولینه كیچردی. سمرقند شهرینی پایتخت ایتوب علمالرنی اوز یانینه جیدی.

مملكتلر فتح ایتمك قایغوسنده اولغان بو پادشاه توقتامش كیلگان وقتده تیره یاقده‌غی خانلقلرنی بتروب قوت جیمق ایله مشغول ایدی (۱۳۷٦م).

(۲) آق اوردا خانلریده، باری بر سرای خانلری كبی، شهرلرده‌ده طورورلر، لكن ایك كوب وقتلرینی كوچمه حالده اوتكه‌رورلر ایدی.

(۳) صغناق، اوترار، انزار اسمنده‌گی شهرلر صردریا بوینده وحاضرگی تاشكند ایله آقمسجد آراسنده‌غی شهرلر ایدی. بو كون خرابه حاللرنده‌درلر.

توقتامش بهادر، غیرتلی یگت ایدی. صوغش صوگندن تیمرنك عسکری، تیمرنك قوشوب یبه‌رگان قوماندانلری همه‌سی قاچوب بتدکلری حالده، اول بر اوزی یالغز صوغش صفنده قالدی. لکن کیك وقارانغی اورمانلر آراسینه یاپا یالغز قاچوب کیته‌رگه مجبور اولدی. أرس‌نك قارانچی اسمنده بر بهادری توقتامش‌نی قووب کیتدی، توقتامش‌صیردریاقاسینه‌یتکاندن صوك آطی‌اوستندن توشوب کیوملرن صالوب طاشلادیده صیردریانی یوزوب آشا چغارغه کرشدی؛ اوشبو وقت قارانچی کیلوب یتوب توقتامش‌نی أوق ایله آتوب آیاغینه تیگزدی. توقتامش شر یالانغاچ ومجروح أولدقی‌حالده ینه اورمانلرده قالدی، آخر تیمرلنك یانینه قایتدی.

أرس وفات ایتکاندن صوك اوغلی تیمر ملك خان بولدی. بو خان (احتمالکه) آتاسینك اقتدارینه وارث بولا آلماغان ایدی. تیمر - توقتامش اسمینه - اوزینك بیك کوب عسکرینه ایك مهم عسکر باشلقلرن قوشوب دورتنچی صوغشقه یبه‌ردی. تیمر ملك مغلوب اولدی. تیمرده توقتامشده مقصودلرینه یتدیلر. توقتامش تیمر نفوذنده قپچاق‌خانی‌بولوب صغناقده تختکه اوطوردی (١٣٧٦م،٧٧٨ه).

توقتامش، خانلغینك برنچی یللرن تاتارلر، قپچاقلر، قزاقلر اوستنده قوتن آرتدرمق ایله شغلله‌نوب اوتکه‌ردی. آق اورداده‌غی حاللردن فائده‌لانوب سرایده مامای تمام اوزی تله‌گانچه اشلی ایدی. تختنی باتو، اوزبکلرنك سراینه کوچرو اوچون مامای ایله صوغشورغه کیره‌ك بولدقندن، توقتامش بر آز صبر ایتدی. مامای‌نك موسقوا کنازی ایله ثمره‌سز صوغشینك آخرینه، توقتامش سرایغه کیلوب خان بولوب اوطوردی (١٣٨٠ م).

مامای «کولیکوا» صوغشندن قایتدقی صوك ؛ توقتامش مامایدن بیعت صورادی، مامای رضا اولمادی. یـاننده اولغان عسکری ایله، حاضرگی ماریوپول شهری یاننده قالیتسکی یلغه‌سی بوینده‌توقتامش‌قه قارشو صوغشدی، فقط یکلدی. خاتونلری، خزینه‌سی ایله، قریمده کفه‌شهرینه کیتوب طوردیلر وشول یرده‌گی جنویز خلقلری طرفندن اوترلدیلر. توقتامش خاننك بوکا آچوی کیلوب جنویز خلقندن مامای‌نك قانینی آلدی.

توقتامش خاننـك موسقواغه‌هجومی—. اولوغ فتنه وقتنده‌جان آلمش کنازلر، امیرلر مامای‌نك اوشبو انکسارندن صوك بتونله‌ی سراینی‌طانومی باشلادقلرنده شبهه‌یوق ایدی. توقتامش خان‌غه دشت قپچاق مملـکتینه دخی بابالری وقتنده‌غی شوکتنی قایتارمق اوچون اوشبو اوکایسز حاللرنك اوکن آلمق لازم‌ایدی. اول‌جمله امیرلر و کنازلرگه، اوزینك‌خان‌اولوب‌اوطوردقن اعلام ایدب، جمله‌سینك اوز آلدینه کیلوب بیعت‌ایتولرن بیوروب، مأمورلر یبه‌ردی. بونی ایشتکاچده بتون روس کنازلرینك قوطلری اوچدی. ینه‌دن صوغش ایتمك بیك خوفلی ایدی. روس عسکری «کولیکوادہ» هلاك اولوب بتـگان‌ایدی.بیوك کناز دیمیتری‌اولقدر آبدرامادی؛ توقتامشنك خبرن کیترگان آقخواجه اسمنده‌گی مأمورینه: «شهر خلقی طرفندن سزگه برەر نرسه‌ایرشسه مین‌عیبلی اولمامن. امین‌وقتده چغوب کیتکز، جاهل‌خلقلر ئلله نی اشله‌رلر» دیدی آقخواجه چغوب کیتدی. دیمیتری غایت شادلاندی وتورلی طرفدن عسکر حاضرله‌رگه قوشدی.

توقتامش خان بونی ایشتـکاچ ینه‌عسکر حاضرله‌ب بلغار یولندن موسقواغه سفر ایتدی. اوشبو خبرنی ایشتکاچ موسقوالیلرنك جانلری

بوغازلرينه كيلدى. كناز ديميترى هم‌موسقوا ميترو پوليتى موسقوادن قاچديلر. بتون‌خلق يغلاشورغه كرشديلر. سيرپوخف كنازلرى توقتامش‌نى استقبال ايدب آلديلر. سيرپوخف‌دن كيتوب توقتامش موسقواغه بارب يتدى و «كناز ديميترى مونده‌مى؟» ديه موسقوا خلقندن صورادى. موسقواليلرنك طابشرلون، صلح تله‌ب چغولرن كوتوب اوچ كون قدر محاصره ايتدى. آخردورتنچى كون‌شهرگه هجوم ايدب كرديلر وموسقواده سلامت جان قالدرمى اوتروب شهرنى بتونله‌ى‌هلاك ايتوب ير ايله برتيگز ايتديلر. غنيمتلر آلوب‌توقتامش خان اوقا يلغه‌سى طرفندن سرايغه قايتدى .

بوندن صوك ديميترى‌موسكواغه قايتدى شهرنى هم‌توزه‌تدررگه كرشدى. اوشبو وقت خان طرفندن ديميترينك گناهلرى عفو ايتلوب كنازلـگنده همان قالدغينى اعلام ايچون برمأمور كيلدى وبوندن صوك ديميترى بيك شادلاندى واوغلينى هديـــه‌لر ايله سرايغه يبه‌ردى (١٣٨٢) .

تيمرلنك ايله توقتامش خان آراسى بوزلو . تيمرلنك توقتـامشقه قپچاقنى اوز عسكرينك كوچى ايله آلوب ويردگى اوچون، توقتامش آنك آلدنده منتدار ايدى. اول‌اوزينى‌توقتامشنك‌هم قپچاقنك خوجه‌سى‌ديب بله؛ توقتامش آلاى توگل، بلكه اول اوزينى ايكنچى بر تيمرلنك ايتوب طانى ايدى.

تيمر (١٣٩٢ م) ايران ، عراق، آذربيجان طرفلرنده فتوحات ايله شغلله‌نوب يورگان وقتنده قافقازده ، توقتامش يرى ، قپچاقنك اوز ملكى ايديكينى كورسه‌تور اوچون، عسكرينى توقتامش يرينه قويا ايدى. توقتـامشنك بو اشكه آچوى كيله ايدى. توقتامشنك

آذربيجانده «كر» يلغه‌سى بوينده حدود صاقلى تورغان عسكرى (بلكه توقتامشنك بويورغى ايله) تيمرلنك‌نك عسكرينه هجوم ايتدى. تيمرلنك عسكرى بو صاقچيلرنى هلاك ايتدى. توقتامش مونى ايشتوب بيك اوكايسزلاندى.

اوشبو وقتلر تيمرلنك مملكتينك شرق طرفنده‌غى كاشغر، توقاق، أسسى كول طرفلرنده، قمر الدين خان اسمنده‌برسى پادشاهلق ايته ايدى. بونك ايله تيمرلنك آراسنده كوب صوغشلر اولدى. قمر الدين، تيمرلنككه مقاومتدن عاجز قالدى. تيمرلنك اصفهان طرفلرنده فتوحات ايله مشغول ايدى. اوشبو فرصتده قمر الدين خان توقتامش‌خانغه ايلچى يبه‌روب، تيمرلنكنك جمله ناچارلقلرندن شكايت ايتدى. «اوزى پادشاهلقغه نه شرعاً نه قانوناً مستحق اولمادقى حالده، چنگزخان بالالارندن خانلقنى آلدى وخالص اوز ملككز اولغان آق‌اوردا‌ايله‌خوارزمنى غصب‌ايتدى. آز وقتلر قالدى، كه تيمرلنك اوشبو كونلر اچنده تختدن توشمه‌سه، سينك اوزجانككه قطعاً هجوم ايته‌جك. تيمرلنك حاضر اصفهانده مشغول. سينده كامل اقتدار قوت بار، تركستانغه عسكر يبه‌رب تيز وقت اچنده چنگز بالالارينك تختينى‌قايتاروب آل. مينده موندن، قولده اولغان‌عسكرلرمنى جيوب، ياردمكه بارامن» ديب خبر ايتـــدى. تيمر نفوذنده طورودن اوكايسزلانا هم اوزيده تيمر كبى بولونى تلى تورغان (١) توقتامش بونى اخلاص ايله قبول ايدب اتفـاق ايتدى وعسكر حاضرله‌دى.

---

(١) Савельевъ نك Екатеринославскій кладъ نده ص ٢٦٣ .

عسكرينى ايكى‌گه بولوب، برسن تركستان‌غه، برسن خوارزم آشا بخاراغه يبه‌ردى.

تيمرلنك‌نك شهرلرينى اوشبو وقت اميرلر اداره ايته‌لر ايدى. قمرالدين ايله توقتامش كيلدكنى ايشتكاچ جمله‌سى اتفاق ايدب فارشى صوغشديلر ايسه‌ده، مغلوب اولديلر. توقتامش ايله قمرالدين بخارا ايله سمرقندنى تمام استيلا ايتمه‌سه‌لرده سمرقندده تيمرلنك‌نك زنجير سراى اسمنده بيوك سراين ياندروب كوب غنيمتلر آلوب قايتوب كيتديلر. توقتامش خان خوارزم شهرينه ايلتمش اسمنده برەونى امير ايدب يبه‌ردى.

تيمرلنك اصفهاندن قايتدى وخوارزم‌غه باروب توقتامش‌نك اميرى اولغان ايلتمش خان‌نى قووب چغاردى. اوشبو امير توقتامش حضورينه باروب واقعه‌نى سويله‌دى. توقتامش‌ده عسكرى ايله تيمرلنك طرفينه سفر ايتدى. «صارى قامش» ديگان اورنده توقتامش ايله تيمرلنك قوتلى صورتده صوغشديلر، لكن هيچ برى مغلوب اولمادى.

توقتامش، ايدگو، تيمرقتلق، تيمرلنك —. توقتامش، خان اولماسدن ايلگه‌رى تيمر ملك بن ارس خان‌نى سغناق صوغشلرنده اوترگان ايدى. اوشبو تيمر ملك‌نك خاتونى «آق منغت» قبيله‌سندن اولوب، اوشبو خاتوندن تيمرقتلق اسمنده براوغلى قالدى. اوشبو خاتون‌نك بر توغمه قرداشى ايدگو ميرزا، توقتامش خان، خان اولغاندن صوك آنك ياقنلرندن وايك يقين كيكاشچيلرندن اولدى. كيه‌وينى اوتردكى سببندن ايدگو ميرزا توقتامشقه قارشو اچنده‌بر نرسه صاقلاب، كينه ايدوب يورور ايدى. تيمر قتلق يكت بولوب يتسه، آنى خان اعلان ايدب بر فتنه قوبارمق نيتن صاقلى

ایدی. تیمر قتلق اوسوب یتکاچده ایدکو توقتامش نی طاشلاب تیمر قتلق غه بیرلدی، تیمر قتلق ایله بر فتنه قوبارمق نیتلری بار ایدی. توقتامش نیچك اولسه‌ده بونی سیزدی. تیمر قتلق، تیمرلنك حضورینه قاچوب کیتدی. هم اوتکان صوغشده تیمرلنك ایله برگه اولوب آنکا کوب یاردم ایتدی. ایدگو میرزا هم اوزینك جمله طرفدارلرینی قوتورتوب بتر گاچ تیمرلنك حضورینه قاچدی.

تیمرلنك نیچك اولسه‌ده توقتامش‌دن انتقام آلو فکرنده اولوب بونك کیره‌ك یاراغن قاراماقده ایدی. ایدگو باروب آنکا هر تورلی یاردملرنی وتوقتامش نی مغلوب ایدر ایچون توزوگان پلانلرینی سویله‌دی. تیمرلنك حسابسز عسکر ایله، اوشبو میرزا وشاه زاده‌لر برگه اولدقی حالده، دشت قپچاقغه سفر ایتدی. تیمرلنك اشندن توقتامش‌نك اصلا خبری یوق ایدی. صلح ومسالمه‌صوراب کوب هدیه‌لر ایله ایلچی یبه‌ردی. ایلچیلر تیمرلنك گه‌یولده‌اوچرادیلر تیمرلنك صلح قبول ایتمه‌دی. آنك مقصودی توقتامش‌غه آنکسزدن هجوم ایتو اولدقندن، ایلچیلرنی قایتارمادی، اصلا خبر فلان ایتمه‌دی. توقتامش خان تیمرلنك کیلوب یته‌ر آلدندنغنه ایشتوب عسکرنی حاضرله‌ب آنکا قارشو باروب طوردی، هر ایکی عسکر بلغار یرنده «قوندزچه» دیگان اورنده یولقشدیلر. صوغش باشلاندی، تمام قزوب یتدی. توقتامش عسکرینك باشلقلری ایدگو طرفداری‌اولوب، ایدگو بولارغه لازم تعلیماتنی بیرگان ایدی (۱). بونك‌اوستینه تیمرلنك بولارنی هرتورلی وعده‌لر ایله تمام قناعتله‌ندروب قویغان ایدی. وقتی کیلوب یتدی، عسکر باشلقلری‌اورنسز اورنده آرتقه چیکدیلر (۲). توقتامش

---

(۱) ، (۲) عجائب المقدور فی وقائع تیمور ص ۵۸

يالغز قالدى. نى قدر صوغشسه‌ده اش چقمایاچغی معلوم ایدی، صوغش اورندن قاچدی. بارلق عسکری ایله ایدل یلغه‌سینی آشاچقدی. تیمرلنك قپچاقنك شهر وآوللرینی طالاب، حسابسز مالللر آلدی؛ آدملرنی اوتردی، امیرلر آراسندن بیش ملك قدر قز واوغلان صایلاب آلدی، یکرمی آلتی کون تونتاش عمارتلر واتمق، قیرمق ایله شغلله‌ندی.

تیمرلنك قایتورغه نیت ایتکاندن صوك ایدگو میرزا ایله تیمر قتلق اوز قبیله‌لرینی تیمرلنك یانینه آلوب کیلمك ایچون اوز ایللرینه قایتورغه صورادیلر. تیمر رخصت ایتدی. اول تیمرنی آلداب اوطدی؛ ایلینه قایتقاندن صوك تیمر قتلق‌نی خان اعلان ایدوب بعض قبیله‌لرنی اداره ایدرگه کرشدی. حیله‌کار ایدگونك مقصودی تیمرلنك‌گه خدمت ایتو اولماینچه توقتامش‌نی توزدرو ایچون تیمرلنك‌نی خدمت ایندرو ایدی. اول حاصل اولدی (۹۱ ـ ۱۳۹۰).

توقتامش خان تیمرلنك قایتوب کیتکاندن صوك بارلق عسکری ایله سرایغه کیلوب ینه خانلق ایته باشلادی. شهرلرنی توزه‌تدرب مملکت اشلرینی نظامغه قویدی. واوزینك قول آستنده اولغان کنازلرگه، اوشبو قضالر صوگنده ینه خانلق ایته باشلادقینی اعلام ایدوب، یرلیغلر یبه‌ردی، ینه تیوشلی خراجلرنی توله‌رگه بیوردی. مصر پادشاهلری ایله ینه ایلچیلر یورتوشه باشلادی.

تیمرلنك‌نك توقتامش خاننی ییگوب بتون دشت قپچاقنی هلاك ایدوی ـ بیش یل‌لر مقدارنده تیمرلنك اسلامنك باشقه یرلرنده حسابسز کوب شهرلر، مملکتلر فتح ایتدی. ایران وعراقلر جمله‌سی تیمرلنك قولینه کروب بتدی. اول همان فتوحات ایله مشغول، اما توقتامش خان همان قوت آلا ایدی. بو ـ تیمرلنك ایچون اصلا

مطلوب توگل ایدی. تیمرلنك ایران طرفلرنده ایدی. یدی یوز ملك قدر مکمل قوراللی عسکری ایله دشت قپچاقغه قافقاز طاغلری آشاسندن یونه‌لدی. تیمرلنك آکسزدن کیلوب باصارغه‌تله‌دی‌ایسه‌ده، توقتامش خان ینه‌سیزدی. یقین آراده عسکر حاضرله‌ب قارشوسینه باروب کوتوب طوردی. ایکی عسکر شمالی قافقازیه‌ده «تیریك» یلغه‌سی بویلرنده یولقشدیلر. اوشبو اورنده‌غی قاطی صوغشده آدم قانلری یلغه‌لر اولوب آقدی. صوغش اوشبو حالده اوچ کون اوچ تون توتاش‌دوام ایتدی. بلکه‌دنیاموندی‌صوغشنك‌مثلنی‌کورمه‌گان ایدی. آخر توقتامش خان جانینی سلامت قالدرو ایچون قالغان عسکری ایله (مغلوب اولمادقی حالده) صوغش اورنندن کیتوب اورمانلر آراسینه قاچدی (۱).

تیمرلنك دشت‌قپچاق‌مملکتینی‌خراب ایته‌رگه وآدملرنی اوترتورگه کرشدی. برسنه اچنده دشت قپچاقنك آق اوردا، کوك اوردا، بلغار، شرقی روس، قریم، چرکس کبی یرلرنده‌گی جمله شهرلرنی یر ایله بر تیگز ایدوب واتوب کوبسن یاندروب، آدملرن تماما اوتروب، بتون دشت‌قپچاق‌مملکتنی کل‌هم‌اوله‌کسه حالینه‌ایله‌ندردی. سرای واسترخان‌کبی شهرلرنك اورنلری‌غنه قالدی وحسابسز غنیمت آلوب اوز یرینه یونه‌لدی (۱۳۹۵).

ایدکو، توقتامش: تیمرلنك قایتوب کیتکاچده، توقتامش خان ینه سرایغه قایتوب، یورت یر توزوب، تیره یاقغه طارالوب

---

(۱) توقتامش خاننك دشمانلری ینه (بوجمله‌دن کارامزین) : توقتامش خان اوشبو اورنده آزغنه صبر ایده‌چك اولسه ایدی، غالب اولاچاق ایدی» دیه سویله‌دیلر.

بتکان خلقلرنی جیوب اداره ایته باشلادی. بر بلا کیتو ایله بختسز توقتامش ینه ایکنچی اوچنچی بلادن خلاص اولمادی: ایدکو میرزا عسکری ایله کیلوب توقتامش خانغه اوزلکسز صورتده هجوم ایده طورا ایدی.

بوندن بتون سرای وآلتون اوردا خلقینك طاقتی قورودی. بعض قبیله‌لر بوندن بیزار اولوب ایکنچی اورنلرغه کوچه‌رگه باشلادیلر. ایدگو میرزا اون بیشنچی مرتبه صوغشنده توقتامشقه تمام مغلوب اولوب قاچدی. آلتی آی قدر وقت سرای تیره‌سنده ایدگو حقنده برخبر ایشتلمه‌س اولدی. سرای خلقی وتوقتامش ایدگونك بتکانلگینه تمام اشاندیلر (۱). اوشبو وقت هر طرفده‌غی کنازلر وبی‌لرنك هر بری تمام اطاعتده ایدیلر. سرای تمام امین حالده قالغان ایدی. برکون ایدگو میرزا تمام قوراللی کوب عسکری ایله آکسزدن سرای‌غه هجوم ایتدی. توقتامش خان آز بر مقدار عسکری ایله بالا چاغالری وخزینه‌سینی آلدیده سرایدن چغوب کیتدی. ایدگو میرزا هم تیمر قتلق‌نی خان ایتدی (۱۳۹۹).

توقتامشنك صوك کونلری — . توقتامش سرایدن چغوب، بارلق عسکری ایله کیف شهرنده اوزینك تصرفنده اولغان لیتوا کنازی ویطوفت‌قه باردی وتیمر قتلق‌غه قارشو یاردم‌صورادی. ویطوفت غایت خوش قبول ایتدی. اوزینه، بتون دنیانی‌اورکوتکان تاتارلرنك قوتلی حکمدارینك یاردم‌صوراب کیلوینه غایت عجبله‌ندی وغرورلانوب اوشبو خان ایله تیمرلنك‌نی اوز قولینه آلاچاغینه قدر

---

(۱) عجائب‌المقدور ص ٦۲

فکرلری باروب یتدی. توقتامش خاننڭ عسکرینی حاضرگی ۋیلنا غوبیرناسنده آوللرغه اوطورتدی (۱).

ویطوفت تیمر قتلق ایله صوغشو ایچون سرای طرفینه کیتدی. تیمر قتلق طرفندن صلح عرض ایدلسه‌ده؛ غرورله‌نوب صلحنی قبول ایتمه‌دی. صوغش یرنده مغلوب اولدی وعسکرینڭ ثلثانی تمام یوغالتوب قاچدی. تیمر قتلق عسکری ویطوفتنی کیف که قدر قودی، ویطوفت تیمرقتلق‌غه کوب آقچه ویروب، همان سرای حکومتینه خراج ویروب اطاعت ایدوب طورورغه رضا اولوب، کیفنی ایکنچی مرتبه هلاکتدن قوتقاروب قالدی (۱٤۰۰).

بوندن صوڭ توقتامش‌خان یاننده قالغان عسکری ایله «غریب پادشاه» اولوب صحرا ویاپانلرده یوردیده قالدی. اوزینڭ خانلغینی قایتاروب آلورغه نی قدر همت‌ایتسه‌ده اصلا فائده اولمادی. نهایت سرای خانی شادی‌بك خان‌نڭ عسکری ایله ایتکان صوغشنده وفات ایتدی (۱٤۰۵).

توقتامش خان دنیانڭ ایڭ بهادر، عقللی‌وعالی‌همتلی پادشاهلرندن ایدی. دنیانڭ آچی هم توچیسینی طاتودی. اوشبو جهتدن کامل تجربه‌لی پادشاه‌اولغان ایدی. دنیا آڭا ایرك بیرمه‌دی. توقز قدر بالالاری قالوب جلال‌الدین، کریم بیردی روسلر آراسینه، باشقه قرداشلری سغناق طرفلرینه کیتدیلر.

---

(۱) حاضرگی ۋیلنا غوبیرنالرنده‌غی پولشه‌مسلمانلری اوشبو توقتامش خان عسکریدر. بونلر حاضر اون مڭ مقدارنده اولوب؛ خاتون آلو وباشقه ایڭ‌یقین معامله‌لری روسلر پالاکلر ایله اولوی سببندن اوزلرینڭ تل عرف وعادتلرن اونتدیلر. تیك دینلرینی‌گنه اوشبو بیش یوز یل اچند، صاقلاب کلیدیلر.

ایدگو میرزا تصرفنده خانلر: تیمر قتلق خان ویطوفت ایله صوغشدن صوکوق وفات ایتوب ایدگو میرزا آنك اورنینه أنیسی شادی بك نی، آنك صوکنده تیمر قتلق‌نك فولاد تیمر اسمنده اوغلن خان نصب ایتدی. لکن بولارنك خانلقلری، اسملری آقچه‌لرده یازلوب، خطبه‌لرده ذکر ایتلوب، یارلیقلرغه امضا ایتودن‌گنه عبارت ایدی. بتون اداره ایدگو قولنده ایدی. اوشبو وقتلر فتنه وفساد اصلاً طوقتالمادی؛ تورلی طرفده خانلق دعوا ایتوچیلر اولوب طوردقندن، کم خان کم سلطان ایدکن تعیین ایتمك آغر ایدی. اوشبوندن فائده‌لنوب، روس کنازلری اوز ارالرنده اولغان نزاعلرنی سرای خانینه مراجعت ایدوب حل ایتدرسه‌لرده، سرایغه اول قدر اعتبار ایتمه‌زلر ایدی.

ایدگو میرزانك روسیاغه هجومی: روسیانك بیوك کنازی ۋاسیلی اورداغه اصلاً التفات ایتمه‌دی. شول وقت اوردا خانینك دشمانلری اولغان توقتامش، بالالارن اوزنده صاقلی، تیوشلی خراجنی کوبدن‌اوك ایندی بیرمی، سفیرلر فلانلرگه اصلاً التفات ایتمی ایدی. ایدگو، موسقواغه توغری کوب عسکر ایله سفر ایتدی. ایدگونك کیلونن ایشتو ایله کناز ۋاسیلی، اهل وعیالی ایله کاستراماغه قاچدی. ایدگو یولده آول وشهرلرگه کوب زیانلر کیتوروب موسقواغه باروب یتدی؛ روسلارنك کوگللرنده توقتامش حالی‌نك ینه‌دن قایتدقنده شبهه قالمادی.

ایدگو بتون عسکری ایله موسقوانی ۲۱ کون محاصره‌ایتدی؛ آخر، سرایده اشلر ناچارلانغانن ایشتوب(۱)، موسقواخلقینه‌اوشبو

---

(۱) چونکه ایدگو وقتنده ایلگگی سرای محافظلری (تاتارلر) ایدی اورتاآزیاده، قزاق‌صحرالرنده‌ایدیلر. ره‌تلی اقتدارغه مالك‌بولماغان‌ایدگولرگه آلار التفات ایتمیلر ایدی.

روشده‌سوزينی عرض ايتدی: «مين‌مونده سزنی هلاك ايتمك‌اوچون توگل، بلكه خراج بيرمه‌وی اوچون كناز واسيلی‌گه أدب بيرمك اوچون كيلدم؛ اگر تيوشلی خراجلرگزنی تماملاب توله‌سه‌گز، مين كيری قايتوب كيته‌چكمن». روسلر حددن‌طش شادلانديلر، كوب هديه‌لر ايله چغوب لازم اولغان جزيه‌نی تمام توله‌ديلر، كيله‌چكده هم توله‌رگه عهد ايتديلر؛ ايدگو بتون عسكرينی آلوب قايتوب كيتدی (۱٤۰۸).

ايدگونك موسقوادن قايتوينه، نورالدين اسمنده اوغلی تيمر قتلق‌نك تيمرخان اسمنده اوغلن خان اعلان‌ايتدی. بو سببدن ايدگو فولاد تيمر ايله قارا ديگز، قريم‌طرفينه قاچوب كيتدی. اوشبو وقتلر تمام اختلال وقتلری ايدی؛ تيمرخان ينه‌خانلغنده آزغنه طورا آلدی؛ آنك‌اوستينه توقتامش خاننك جلال‌الدين‌اسمنده‌اوغلی‌هجوم ايدب‌سرايغه‌خان‌اولدی، تيمرخان‌ايله نورالدين قاچديلر (۱۳۱۱).

آلتون اوردا تختنده توقتامش خان بالالری:

جلال‌الدين وقتنده ينه اصلا اختلال باصلمادی، همان خانلق نزاعلری دوام ايتوب طوردی. سرايده قوت حاصل‌ايتمك ممكن توگل‌ايدی. مملكتنك‌طنچلغی، ايدگو‌ميرزانی‌اوترمی طوروب‌حاصل‌اولماياچغينی بلب، جلال‌الدين آنی اوترتورگه تله‌دی، لكن موفق اولمادی. جلال‌الدين‌گه روس‌وليتوا كنازلرينك هر بری اطاعت ايدب آكا دوستلق كورسه‌توب يافينلق كسب ايده‌رگه طرشوب طورالر ايدی. موسقوا كنازی واسيلی اوزينك بايارلری، كنازلری ايله اورداغه (سرايغه) كيلدی. خان‌نك محبتن دوستلغن جلب ايتو اوچون

كوب قيمتلى هديه‌لر كتورگان ايدى. فقط اوشبو وقت جلال‌الدين خان، انيسى كريم‌بيردى طرفندن اوترلوب، يرينه شول كريم بيردى اوتورغان‌ايدى؛ واسيلى آ گابيعت‌ايدب‌جمله هديه‌لرينى طابشروب، كوب التفات واحسانلر كورب، هر وقت تيوشلى جزيه‌نى توله‌وده كيمچيلك ايتميه‌چكينه وعده ايدب قايتدى (١٣١٢).

كريم بيردى صوڭنده توقتامش خاننڭ جبار بيردى، كباك، قادر بيردى اسمنده اوغللرى بربر آرتلى خان اولديلر. قادر بيردى ايدل بوينده ايدگو ميرزا ايله صوغشدى. صوغش صڭنده قارت ايدگو ميرزا ايله مبارزه ايتدى. ايدگونى جراحتلى آلسه‌ده، اوزى ايدگو طرفندن اوترلدى. قادر بيردى اولگاچده، عسكر باشلقلرى تيمر قتلق‌نڭ اوغلى تيمرخان‌نڭ كچك محمد اسمنده‌اوغلن خان ايتديلر؛ دخى‌صوغشورغه كرشديلر، ايدگو عسكرى‌منهزم اولوب‌قاچقدى. قارت ايدگو صوغش حقنده بر يالغزى قالدى، سراى عسكرى طرفندن طوتلوب اوترلدى (١٤٥٦).

ايدگوميرزا ايومارت، كوندزلرن‌روزه طوتوب كيچه‌لرينى عبادت ايله اوتكاره طورغان تقوى كمسه ايدى (١) ايسه‌ده، دين اسلام وقرآن حكملرن طوتمادى. بتون عمرينى خيانت وآلداو ايله اوتكاردى بهادر وغيرتلى كمسه ايدى، فقط بارلق غيرتن وطن ومملكتنڭ فسادينه صرف ايتدى.

الوغ محمدخان. كچوك محمدخان، تيمرخان‌نڭ بيوك اوغلى وكچوك محمدنڭ آغاسى اولغان الوغ محمدخان صوغش يرنده‌اولماغاندنغنه خان‌ايدلگان‌ايدى؛ صوڭندن الوغ محمدخانلقنى

---

(١) ابن عربشاده‌دن ص ٦٣

اوز قولينه آلدی، كچوك محمدخان قاچوب كيتدی. الوغ محمدخان عقللی بر پادشاه ايدی. اول خان اولغان وقتلرده فتنه وفساد همان قوتلی حالنده دوام ايته ايدی. آق اوردا طرفنده حكومت ايتمكده اولغان براق اسمنده خان الوغ محمدخان‌نی عاجز ايتدی. هر وقت كيلوب، فتنه قوبارديده طوردی. اوشبو سببدن الوغ محمد خان مملكتنی نيقدر ترتيب ونظامغه قويارغه تله‌سه‌ده موفق اولا آلمی ايدی. ايك آخر مرتبه صوغشلرنده الوغ محمدخان براق خانغه غلبه ايتوب آنی اوتردی (١٤٢٨).

اوشبو كوندن اعتبار ايله دشت قپچاق مملكتی عادتا ترتيب ونظام آلا باشلادی. الوغ محمدخان اوزينك عدالتی ايله بتون دشت قپچاق خلقينك محبتن جلب ايتدی. آلتون اوردا توره‌لرندن آيدار اسمنده گيسی، عسكر ايله روسيه‌نك ليتوا طرفلرنده صوغشوب، ميتسينسكی شهرينی ضبط ايتدی، حاكمی اولغان گريگوری پروتاسيف‌نی اسير ايدب سرای‌غه آلوب قايتدی. آيدارنك اوشبو اشينه الوغ محمدخان غايت آچولاندی، گريگورينی قدر حرمت ايدب اوزينك شهرينه اوزاتدی (١٤٣٠).

موسقواده ويليكی كناز واسيلی ديميتريف اولگاننك صوڭنده، آننك بيوك اوغلی واسيلی ايله، قرداشلرندن يوری آراسنده ويليكی كنازلرلك نزاعی چقدی. الوغ محمد خاندن ايلگاری روسلرنك ويليكی كنازلری وفات ايتديسه، شول كنازنك نسلندن ياشكه‌الوغراغی تعيين ايتلوب يرليغ بيرله ايدی. كناز واسيلی‌نك اورنينه الوغ قرداشی يوری كناز اولورغه تييشلی ايدی؛ آكا واسيلی‌نك الوغ اوغلی واسيلی آرقلی توشدی. يوری، واسيلی‌نی حكم ايچون خان

حضورینه بارورغه کوچله‌سه‌ده، واسیلی، خان‌نڭ اوزینڭ خلافینه حکم ایته‌چگن اویلاب، بارمی طورا ایدی. آخر هر ایکیسی رضا اولشوب خان حضورینه سرایغه باردیلر. هر ایکی طرفدن حسابسز بایارلر، کنازلر باروب، اوزلری تله‌گاننی بولدرو ایچون طرشدیلر. آلتون اوردا بیوکلرندن، موسقوا باصقاقی، بولاد میرزا واسیلی‌نی، تیکین میرزا یوری‌نی حمایه ایته‌لر ایدی. آخر الوغ محمدخان، واسیلی دعواسینی معقول کوروب آنی ویلیکی کناز ایتدی ویرلیغ بیرب، اوغلان اسمنده بر بیوك میرزا ایله موسقواغه اوزاتدی. اوغلان موسقواغه باروب یتکاچ موسقوانڭ ایلڭ زور چیرکاوینه روسلارنڭ زور مأمور وروحانیلرن جیوب خاننڭ یرلیغن اوقودی، واسیلی‌نی «بیوك موسقوا کنازی» دیب اعلام ایتدی.

اوشبو وقت روس خلقی هم کنازلری خانغه تمام اطاعت ایدب آ ڭا حرمت ایته‌لر، لازم‌اولغان خراج نی تمام ایتوب وقتنده بیرب طورالر ایدی. کناز واسیلی ألوغ محمد خانغه هر وقت دوستلق عرض ایدب طورا ایدی. الوغ محمد خانده بونڭ قارشوسینه روسلردن کوب تکلیفلرنی توشوردی. ایندی قپچاق تمام طنچ ویاخشی حالگه قایتدی. تیك اوزلکسز فتنه‌لر سببندن قوت بیك آزایغان ایدی. سراینڭ بختسزلگینه قارشی اوشبو طنچ وراحت ترکلك ینه اوزاقغه صوزلمادی: ینه کوك یمرلگان کبی فتنه‌لر قوبدی. الوغ محمددن ایلگاری خانلق منصبینه منوب توشکان کچك محمد خان، بعض فتنه‌چیلرنڭ یاردمی ایله آ کسزدن سرایغه هجوم ایتدی. بعض حادثه‌لر سببندن ألوغ محمدگه اچندن دشمانلق صاقلاب کیله تورغان تیکین میرزا، اوشبو کچوك محمد

طرفینه‌میل ایتوب سراینك کچوك محمد طرفندن آلنوینه اوڭایلی یوللر حاضرله‌گان ایدی. بو سببدن الوغ محمد خان اوزینك بارلق خزینه ودولتن، بالا چاغالرن، اوچ ملك قدر طرفدارلرن آلوب سرایدن چغوب روسیا طرفینه کیتدی. شولای ایتوب سرای اوزینك عادل وعقللی خانندن محروم قالدی (۱٤۳۷).

کچی محمد خان سکز یللر خانلق ایتوب، (۱٤٤۵) سنه‌سی یرینه اوغلی سید احمد خان خان اولدی.

سید احمد خان: الوغ محمد کیتوب، سرایده قوت بتکاچ، سراینك اعتباری ینه کیمودی. روس کنازلری تیوشلی خراجلرنی بیرمی، تورلی فتنه وفسادلردن استفاده ایتوب سرای‌غه اصلا التفات ایتمی باشلاغانلر ایدی. سید احمد خان، اوزینك مازوفشاه اسمنده اوغلینه کوب عسکر ویروب موسکواغه یباردی. بولارغه روس عسکری قارشو چقدی، لکن یکلدی. مازوفشاه موسکوا شهرینی محاصره ایتکان ایدی؛ معلوم اولماغان سببلر ایله موسکواغه هیچ زیان ضرر کیتورمی قایتوب کیتدی. بو اش سراینك سیاستی اوچون بیك ضررلی بر اش بولدی. روسلر ینه ایلکگی حالده قالدیلر.

۱٤٦۵ نچی یل سید احمد خان اوزی کوب عسکر ایله موسکواغه یونه‌لدی. بو وقت موسکوا کنازی واسیلی وفات ایتوب اوغلی اوچنچی ایڤان ویلیکی کناز اولغان ایدی. سرایدن تمام آیرلوب قریمده آیرم حالده خانلق ایتمکده اولغان حاجی گرای خان کناز ایڤان ایله دوست ایدی؛ ایڤاننك اوتنوی بوینچه سید احمد خان‌غه قارشو چقدی. ایکی مسلمان، ایکی تاتار عسکری

دون بو ينده يولغشوب، كناز ايڤان كوزى آلدنده، ايڤان ايچون صوغشديلر، هر ايكى طرفدن حسابسز قان توگلوب كوب ضررلر اولدى. اوشبو سببدن سيداحمدخان بو يولى ينه موسكواغه بارا آلمادى. روس كنازلرى شادلانشوب قالديلر.

موسكوا كنازى ايڤان عقللى كمسه ايدى؛ سيد احمدخانغه اچ ياغندن بتكانچى دشمان اولدقى حالده، سيد احمد خان آلدنده تمام مطيع كورنه ايدى. خاننك فرمانلرى ايله بره‌ر مأمور كيلگان وقتده ايڤان روسلرنك جمله زورلرن آلوب قارشو چغا، مأمورنك آياقلرى آستينه قيمتلى پالاسلر جه‌يوبكنه يورته، خان فرمانن ينه بابالرى كبى، باشن آچوب تزلرينه چوگوب طڭلى ايدى. خانغه تيوشلى نالوكلرن تمام توله‌ب طوردى. ايڤان بو اشلرنك جمله‌سينى، حاضر كامل ضعيفله‌نوب، اتفاقسزلانوب بتكان وبر برسى ايله هر وقت صوغشوب قرلشوب تورا تورغان تاتار خانلرينك هجوملرندن أمين اولوب، اوزينه‌قوت جيو، هم آقرنلاب بولاردن قوطلوب مستقل قالو پاليتيكه‌سى ايچونگنه اشلى ايدى. طشدن يالترادقى حالده اچدن جمله تيوشلى تدبيرلرن يورته، خانلر شاه زاده‌لر آراسنده يانمقده اولغان دشمانلق اوطى اوستينه كيروسين سيبوبكنه طورا ايدى.

قريم خانى حاجى گرى خان وفات ايتدى، اورنينه اوغلى ميڭلى گرى خان اولدى. كناز ايڤان ايله، آتاسى كبى، چن چندن دوستلق عرض ايدشديلر؛ آرالرنده ياشرن سرلرى قالمادى. سيد احمدخان عسكر ايله ينه موسقواغه يوردى؛ كناز ايڤان ١٨٠مڭ قدر عسكر ايله قارشو چقدى، خان عسكرى بونك دورتدن برى

قدرده يوق ايدى. بونڭ اوستينه ايڤان دخى بر نيچه تاتار بيوكلرينى صاقچيسز قالغان سرايغه يبه‌ردى؛ اوشبو سببدن خان حضرتلرى بو يوروشنده ينه قلچن قنندن آلا آلمى قايتوب كيتدى (۱٤٧٢).

سيد احمدخان ميڭلى گراى‌نڭ دشمانلغندن عاجز قالوب، قريم اوستينه باردى، ميڭلى گراى‌نڭ جمله اشن بوزدى، آنڭ اورنينه جانى‌بك اسمنده بره‌ونى امير ايتوب قويدى (١٤٧٦).

جانبك غايت جونسز كشى ايدى، ايڤان‌غه: «اگر ميڭا اوڭايسز حاللر كيله باشلاسه سين اوز يانڭا آلورسڭمى؟» ديه خبر ايتدى. بوندى جبين، جونسز كشى سببندن اشنڭ بوزولاچاغى بيلگولى ايدى؛ ميڭلى گراى ينــه طوروب خان اولدى، جانبك نى قووب يبه‌ردى هم دوستى ايڤان ايله ينه سراى خلافينه اتفاق ايتدى.

بو وقت آلتون اوردا حكومتى تمام ضعيفله‌نوب بتكان وتورلى خانلقلرغه بولنوب كچره‌يوب قالغان ايدى. شمال ياق بلغار قسمى، قزان خانلغى اسمى ايله، كوبده‌نوك سرايدان آيرلدى. قريم طرفلرى قارا ديــڭز بويلرى قريم خانلغى اسمى ايله، نوغاى بالالارى ينــه ايدل بويلرنده اوز باشلارينه نوغاى خانلغى اسمى ايله، استرخان ينه اوز باشينه اداره ايتله‌لر ايدى. شرق طرفلرنده قزاق صحرالرنده ينــه اوز باشلرينه حكم سوره طورغان خانلقلر حكم ايته‌لر ايدى. بونڭ اوستينه دخى تاتار بيوكلرى روس خدمتينه كروب، بــار همتلرينى اوز حكومتلرينڭ، سراينڭ خلافينه صرف ايته‌لر ايدى. واسيلى وقتنده‌اوق، تاتارلرغه قالقان اولمق اوزره، روسيه‌نڭ اورتالغنده «قاسم خانلغى» اسمنده برخانلق تأسيس ايدلدى. اوشبو خانلق هر بر جهتدن روس تصرفنده اولوب. روسلار طرفندن

تاسيس ايدلدكندن كيرەك قزان ، كيرەك آلتون اوردا خانلقلری خلافينه هر تورلی فداكارلقنی قيلور ايدی. بو حالده كناز ايڤاننك اصلا قورقار اورنيده قالمادی. ايندی برنيچه يللر بولا، اول، خانغه ديوشلی نالوكنیده بيرگانی يوق، خان ايلچيلرينه ايتـه تورغان التفاتلرينيده ايتـكانی يوق ، بلـكه سيد احمدگه قارشو حقارتلر ايتكانی ايشتلدی. سيد احمدخان بارلق عسكرينی حاضرلەب وليتوا كنازی كازيمير ايله اتفاق ايتوب، روسياغه يوردی. روسلرنك وايڤاننك بـونی ايشتو ايله قـوطلری اوچـدی. اوزلرينك سيد احمدخانغه مقابله ايته آلماياچاقلرينی ملاحظه ايدوب ، ايڤان ، سيد احمدنك خاطرينەده كرمەگان تدبيرلرنی يورته باشلادی: ميـڭلی گرای خانغه خبر ايدوب كازيميرنی شغللندرونی اوتندی، هم نوردولت اسمنده ميرزانی عسكر ايله، هيچ صاقچيسز قالغان سرايغه يبەردی. ايڤان اوزی صوغشدن قورقساده، يوپلرو باشقه روحانيلرنك كوچلەوی ايله كوب عسكر حاضرلەب سيد احمد خانغه قارشو چقدی. كريمينست شهری يانـنده ايـكی عسكر يولقدی. روسلر تاتارلرنی كورو ايله قاچديلر ؛ تـاتـارلر (١) ينه روسلر حيله وآلداو ايچونـگنه آرتقه چيـكـكانلردر ديه آرتقه چيكديلر. روسلر دخی تاتارلرنك آرتقه چيگونده شوندی حيله ومكر اولووينی اويلاب آشغا آشغا قاچديلر. بونك اوستينه دخی سراينك اشی دولت گرای عسكری طرفندن قورقنچ حالـگه كيلوی حقنده سيد احمد خانغه خبر ايرشدی. اوشبو سببدن هيـچ اش باشقارا آلمی قايتوب كيتدی (١٤٨٠) .

---

(١) بوعسكر ينه تاتارلر توگل، بلـكه مامای عسكری كبی، ياللانوب نيتوب توزولـگان بر جيينتق ايدی .

قایتوشلی روس ولیتوا شهرلرینی طالاب کوب مالل آلوب قایتدی. سراینك طنچلغن ایشتدکی صوك قش اوتکارو ایچون دون یلغه‌سی بوینده قالدی وعسکرینی اطرافقه تاراتوب، اوزیانده بیك آزینی آلوب قالدی. سیداحمدخان اوشبو حالده آکسز یاتقان وقتده شیبان امیرلرندن ایواق اسمنده برسی ایله نوغای امیرلری هم میکلی گرای اتفاق ایدب، آکسزدن اون آلتی ملك قدر آطلی عسکر ایله سیداحمدخان اوستینه باروب سیداحمدخان نی اوتردیلر، ایواغه: «دشمانکنی اوتردك» دیب خبر بیه‌ردیلر، احمدخان‌نك بارلق مالارن اوزلری آراسنده بولشوب آلدیلر (۱٤۸۱).

دشت قپچاق مملکتینك انقراضی: سید احمدخان‌نك وفاتی صوکنده آنك مرتضی وشیخ احمد اسمنده اوغللری سرایده خانلق ایدب ماتاشسه‌لرده، بونلر یوق حکمنده قوتسز ایدیلر، تیك سراینی اتوب تورتوب اداره ایتوب توردیلر. لکن همانده دشت قپچاق حکومتینك طامری بتکانی یوق ایدی. بو، ایوان ایله میکلی گری ایچون مطلوب توگل ایدی.

میکلی گری خان، بعض سببلر ایله، لیتوا کنازینه هجوم ایتکان ایدی؛ شیخ احمدخان لیتوانی هلاک کتدن آلوب قالدی. بونی صلتاو ایتوب میکلی گری خان سرای شهرینی خراب ایتو، سرای حکومتن طامرندن قورتو ایچون کوب عسکر ایله سفر ایتدی. یولده طابقان بر مسلمان قرداشن اوتره باردی؛ آخر سرایغه باروب یتوب همه یورتلرنی، خان سرایلرن واتدردی، طاش اوستنده طاش قالدرمادی، خانلرنك قبرلرینی هم حتی قبر طاشلرینی واتدروب بتردی، دوستی ایوانغه «طامرن قورتدم» دیب خبر ایدب رحمت

آلدی. ۲٦۷ یل بویی گورایتوب طورغان سرای شهری اورننده، آستلری اوستکه ایله‌نگان، قب قزل قانغه بویالغان طاشلر ایله آدم اوله‌کسه‌لریگنه قالدی (۱۵۲ م ۹۰۷ م) (۱).

سراینك صوڭغی کونلرنده هم صوڭغنده تاتارلر-قپچاقلر. سرای- قپچاق حکومتینك ماتور وطولی کونلری بیردی‌بك‌گه چاقلی اولغان وقتدر. اول وقتلر ایدل بویینك ایك بختلی وقتلری ایدی. عین شول بیردی‌بکدن صوڭغی کونلر هم ساعتلری ایك منخوس، بختسز وقتلریدر. اول وقت بتون ایدل بویی بر صوغش میدانی بولوب قالغان ایدی. اوشبو سببدن ایدل بویندن کوچ قوت کیتدی. بورونغی خزرلر، قانقلی، قال آچلر (روسلرچه ایتکانده تاتارلر (۲)). نك اورتا آزیاگه تابا کوچولری أرس خانلر وقتنده باشلانغان ایدی؛ سید احمد خانلر وقتنده ایدل بوینده هیچ‌ره‌تلی عسکر قالمادی. سرای‌بوش بناءلردن عبارت‌ایدی. سیداحمد

---

(۱) بو «آلتون اوردا حکومتی» بابنده‌غی خانلرنڭ واقعه‌لری کارامزین ایله مراد أفندی تاریخلرندن ترجمه ایتلدی. بعض خصوصلرده‌غنه براقغاوز قاموسی، بیریزین، صابلوکف. صاویلیف. کومبایف کبی عالملرنڭ اثرلری هم تحفة النظار. عجائب المقدور. مستفا دالاخبار وغیر اثرلردن فائده‌لندق. موندن صوڭ باتو - اوزبك ترجمهٔ حاللری حقنده قاضی رضاء الدین حضرتنڭ اوزینڭ شورا مجله‌سنده شولوقی کارامزین ایله تلفیق‌قه قاراب یازغان مقاله‌لرینه قاراب ترجمه‌لرمزده‌گی عباره‌لرمزنی یونه‌تدك.

(۲) چونکه قپچاق مملکتنده مملکت خلقی شول بورونغی قانقلی، قال آچ، قپچاق، خزرلردن عبارت ایدی. تاتار دیب یورتله تورغان ماغوللر مونده حاکملرگنه ایدی. باتو، اوزبکلر وقتنده‌ده بیك کوب بولماغان بو تاتارلرنڭ سراینڭ آقتق کونلرینه قدر ایدل بوینده بولغان بولماغانلریده معلوم توگل.

خانلرنك عسكرلری باشلرينه يابسه‌لر آياقلرينه، آياقلرينه يابسه‌لر باشلرينه يتمی ايدی. سر اينك آخر كونلرينه تابا قوتنك ايدل بويندن كوچوينه ينه ايكنچی سببلر طوا ايدی:

جوجی خاننك بالالرندن شوبان هم آنك خلفلری سرای تصرفنده خانلر بولوب آق اوردا ايله آلتون اوردا آراسنده‌غی طوبل، أرتيش، ايله جايق آرالرنده‌غی قزاقلرنی توركلرنی اداره ايتوب كلديلر. توقتامش واقعه‌لرندن صوك ايجن نسلی تريله آلمادی. دشت قپچاقده بتون قوت اوشبو شوبان بالالری قولنده قالدی. اون بيشنچی عصرنك اورتاسنده شوبانك (اون ايكنچی بوونده) بالاسی ابو الخير بتون قپچاق قوتينی اوزينه جيغان ايدی. اول اقتدارلی قاآن ايدی. خوارزم طرفلرينه يوروب آنی تيمر بالالری قولندن آلدی. سمرقندگه يوروب خانی عبد الله بن ابراهيم بن شاه رخ بن تيمورلنكنی قتل ايتدی سمرقندنی اوزينك تصرفنده بر ولايت ايتدی.

تيمرلنك توركلرنك زور قاغانلرندندر، لكن چنگز كبی بيك سويوكلی قاغانلری توگل. اول اوزينك فتوحاتلرينه، چنگز كبك، سببلر كيلوب چغوون كوتوب طورمدی. طوغريدن طوغری هجوم ايتدی. اول چنگزلر كبك آچق هم ياقتی يوز ايله تاتلی تل ايله توگل بلكه بيك مهربانسز، قانسز صورت ايله، آچولی ايمه‌نچ يوز ايله معامله ايتدی. دون ـ ايدل ـ اورال ـ آرال توركلری، قپچاقلر تيمرلنكنك اوز باشلرينه كيتورگان بلالرينه صالقون قان ايله گنه قاراب اونتوب قالدرماغانلر ايدی. آلار تيمرلنكنك بلالرينی نسلدن نسلگه سويلاب كيله‌لر ايدی. تيمرلنكنك دولتينی

بتوروب آنك بالالرینی اولتورگان ابو الخیرنك بو اشلرینی بوقپچاقلر (تاتارلر) تمام معناسی ایله تقدیر ایتدیلر.

ابو الخیرنك حیدر، شاه بك هم محمود اسمنده خلفلری وقتنده (۱۵۰۳ نچی یللر) ابو الخیرنك اشله‌گان اشلری ینه نغندی جوجی بالالرینك قوتی ما ورا النهرگه کوچدی. ایلك ایدل بوینده تورغان اوزبکلر (یعنی قپچاقلر، تاتارلر) بو قومیت حامیلری شوبان بالالری حضورینه ماورا النهر آمودریا طرفلرینه کلدیلر. شولای‌ایتوب آوار، قپچاق، تورکلری‌اوزلرینك‌ایلکگی‌وطنلرینه، باتونك بیك کوب‌بولمغان عسکری ینه آلتای طرفلرینه کیتدیلر. ایدل بوینده همان ایلك‌گی بلغارلر قسما قپچاقلر، قسما قازاقلر قالدیلر. اما اصل تاتارلردن، بلغارلرده، قریم یارم آطه‌سنده، روسلر آراسنده حکومت مأموریتلرنده قالغانلرندن، یا که بلغارلر آراسینه کروب تمام بلغارلاشقان، روسلر آراسنده روسلاشقانلرندن باشقه ایدل بوینده‌هیچ‌بر تاتار قالمدی، تورکستانده‌غی تاتارلر، قپچاقلر اوزلرینك قومی‌اسملرینی بو کونگه قدر صاقلاب «اوزبك» آتالوب کیله‌لر. آلتون‌اورداخانلغینه صالقون‌قان ایله گنه‌قاری تورغان بزنك‌بلغارلر آراسنده اوزبکلر توقتامشلر، ماماى، ایدگولر حقنده‌بوکونگه‌چاقلی برنرسه‌ده صاقلانماغان، تورکستانده اورتا آزیاده‌غی خلقلر آراسنده حتی آلتای تورکلرنده تله‌وتلرده قازاقلر هم قازاق بولغان قپچاقلر آراسنده حسابسز کوب حکایه‌لر سویلنوب طورالر (۱).

(۱) ایدگر و توقتامش واقعه‌لرینه عائد آلتای، تله‌وت‌جرلری ۋ. رادلوف‌نك Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ دیگان‌اثرنده برنچی‌جلدده «مرادبی» دیگان باب، بوحقده قزاقلر آراسنده‌غی حکایه حقنده ۳نچی هم ۵نچی جلدلرده‌گی بیتلر قارالسون. ایدگی ماماى —

سراینك صوك کونلرنده قبچاق مملکتی هم بتون سبیریا. باشنده چنگزنك توزوگان دولتی اولوغ قسملرگه بولنگان سراینك صوك کونلرینه تابا (یعنی ۱۵نچی عصرنك آخرلری ۱۶نچی عصرنك باشلرنده) آنك کیسا کلری ینه کوب قسملرگه بولندی. بر قپچاق مملکتندن، قریم، قزان، سبر، نوغای، استرخان، روسیه ماورا النهر دیگان کبك قسملر حاصل بولغان ایدی. بر ایکاو سینی استثناء ایتکانده بولارنك همه سینگده باشنده چنگز ــ جوچی بالالری ایدی.

چنگز ــ قوبلایلرنك فتوحاتلری ایله بتون آسیانك تورك خلقی قولینه کروی ــ تورکنك اصل وطننده (یعنی سبیریا هم تورکستانده) قوتنك یومشاوینه خلقنك آزایوب اقتدارنك بتوینه سبب بولدی: تورك خلقی یمشی بولماغان بوکیك سبیریا صحرالرندن چغاراوچون نی زمانلردن بیرلی کورەشوب کیله ایدی. آلار قطای، هندستاننی، هند وقطای ایران کبی تاتلی یمشلی جلی طرفلرنی فتح ایتکاچ قوم حاکم اولوب اول اورنلرغه اولتوردیلر، مونك ایله جنوب طرفلری تورکلر ایله طغزلانه، شمال طرفلری (اصل سبیریا) خلقدن بوشی ایدی، تورکلر جنوبکه أغشو ایله جنوبدەگی هند ایرانده، قطایدەغی خلقلرنی تورك ایته آلمدیلر. تورك خلقی

— توقتامش حقنده تورکمه‌ن جرلری И. Березинъ نك Турецкая хрестоматія دیگان اثرینك ۲ نچی جلدنده ۶۰—۷۶ده توقتامش حکایه‌سی دیگان، ۷۷—۸۷ بیتلرده اوراق ایله ماما‌ی دیگان حکایه‌لر قارالسون. ایدگو حقنده Живая старина ژورنالینك ۱۸۹۷ نچی یلغی VII نچی جلدنده Г. Потанинъ نك Тюркскія сказки о Идыге دیگان مقاله‌سی ص ۲۹۴—۳۵۰ قارالسون.

ایکنچی بر قوملر آراسینه باروب کرسه‌لر آلارغه تقلید ایته‌رگه، ملی عادت وآیینلرینی اونودورغه باشلیلر . جنوب طرفلرنده اوطورغان تورکی قوملرگه بو حال تمام معناسی ایله طوغری کیلدی. قطایغه بارغان تورکلر قاآنلری ایله برگه قطای بولوب، ایرانده، تیبتده گیلر ایرانلاشوب بتدیلر. شولای ایتوب تورکلر بو خلقلرنك عددلرینی چوغالتدیلر. اما اوزلرینك عددلرینی آزایتدیلر،

۱۶ نچی عصرنك باشلرنده سیبیریاده‌تورکلردن بیك‌نق‌بوشاغان ایدی. اگر نهایه‌سز ایسکی‌زماندن بیرلی بیك کوب بولوب کیلگان تورك خلقی عرب خلیفه‌لری وقتلرنده، ماغول وقتلرنده وطنلرندن کیتمه‌سه‌لر ایدی، بو کونده دنیپر- دون طرفلرنده‌غی خاخوللرغه سیبیریاده کوچوب باررغه اورن بولماغان بولور ایدی.

قیپچاق مملکتی قریم، قزان، نوغای، استرخان، سیبر، ماوراألنهر دیگان کبك بو کوب قسملری همه‌سی اوزلرینك چنگز بالالری بولولرن اونتقانلر ایدی؛ آرالرنده هیچ برمعنوی رابطه یوق ایدی. هم آرالرنده بر بررابطه حاجت بولوین، اوزلری اوچون‌عمومی زور بر قوتنك کیره کلگن سیزمیلر ایدی. بولارنك اچنده ایك قوتلیسی ماوراألنهر خانلغی ایدی. بو خانلق عسکرینك، خلقینك، علمالرینك فوق‌العاده کوبلگی‌ایله اوزبك وقتلرنده‌غی آلتون‌اوردا حکمن توتا. لکن‌اول قرداشلرینی برجبکه تزه‌رگه حاجتسنمی‌ایدی. قریم خانلغی استانبول سلطانی قولینه کره. استرخان، نوغای، قزان، سبر خانلقلری قل اوستنده طورغان کبك‌گنه طورالر. هیچ بر اقتدارغه‌مالك توگللر هم اوزلرینك اقتدارلرینی نغتورغه تله‌میلرده.

اگربو تیره‌ده بر بر، مملکتلر آلورغه، یرکوبایتورگه‌حریص

اولغان بر کوچ کیلوب چقساده، بو قل اوستنده طورغان کچکنه، ضعیف، قزان، استرخان، نوغای، سبر خانلقلرینی اوز قولینه آلسه، بتون آزیانڭ تونگی یارطیسی، بتون تورك مملکتی بیك یکللك ایله آنڭ قولینه کروب بته‌رایدی. بو اشده‌ر وسیاحکومتینه نصیب بولدی(۱).

ملاحظه: سراینگ بو تورلی قسملری آیرم واقعه‌لری ایله اوز باشلرینه آیرم تاریخلر تشکیل ایته‌لر. بز موندن صوڭ بو قسملرنڭ اچندن اوزبزنڭ بلغار—قزان خلقلرینڭ تاریخی حاللرنگنه سویله‌رمز.

---

(۱) بز بو «دشت قپچاق» بابینگ آخرینه Березинъ نـڭ Очеркъ внутреннаго устройства улуса джучіева دیـگـان (Т. В. О. И. Р. А. О.) نـڭ ۱۸٦٤ نچی یلغی ۸ نچی جلدنده ص ۲۸۷—٤۹٤ درج ایتلگان) اثرندن هم Саблоковъ نڭ Очеркъ внутреннаго устройства Кипчакскаго Царства دیگان (И. А. О. и Э. У. И. К. п. نـڭ ۱۸۹۷ نچی یلغی XIII نچی جلدنده ص ۸۹—۱٤٦ درج ایتلگان) اثرندن وغیرلردن آلوب «سرای حکومتینگ اداره‌سی — علم علماء تجارت صنائع — ....» اسملری ایله بابلر یازغان ایدك، کتابنگ اوزون بولوینه تورلی مانعلر بولدقی اوچون بز آنی آیرم بر کتاب ایتوب «سرای حکومتینگ داخلی توزولوشی» اسمی ایله بریزین ایله صابلوکف اثرلرینـڭ تمام ترجمه‌لری ایله آیرم صورتده نشر ایته‌رگه قالدردق.

V

تاتارلردن صوڭ بلغارلر ـ قزان خانلغى

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

تاتارلر قولنده. وآندن صوڭ بلغارلر ـ بلغارنڭ سونوى ـ قزاننڭ توزلوى ـ ايسكى ويا ڭى قزان ـ الوغ محمد ـ محمود ـ ابراهيم خان ـ محمد امين و آنڭ روسيه ايله صوغشلرى ـ شيخ على ـ صاحب گراى ـ استانبولغه قاچوى ـ صفا گراى ـ قزانلر خانلرن قووب بيه‌رەلر ـ سيونبيكه‌گه اويله‌نوى ـ مامق ـ خانلر آلماشوب طورا ـ قزاننڭ قوّتى كوندن كون كيمى ـ روسيه ايله اوزلكسز صوغشلر ـ صفا گراينڭ وفاتى ـ سيونبيكه تخته‌ده ـ سيونبيكه اوغلى اوتاميش گراى ايله اسير اولا ـ يادگار ـ قزاننڭ آقتق كونلرى ـ قزان آلنغاننڭ صوڭنده.

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن صوڭره. (۱)

تاتارلر سراى شهرينى بنا ايتكاچ، بلغار پايتختلك اورنينه بر ولايت شهرى اولوب قالدى. بيوك وباى خاننڭ پايتختى اولغان اوشبو سراى شهرينڭ بلغاردن بر آز ديڭزگه طابا توبه‌ن اولونداڭ ۋولغا هم طارماقلرى‌ايله مال كيتوره طورغان خلقلرغه زيانى يوق ايسه‌ده، جنوب طرفندن كيله تورغان كاروانلر، صوصاب ايرنلرى كيبوب

(۱) تاريخمزنڭ بو يرى بيك قارانغيدر. اول حقده اوزمزنڭ داستان نسل چنگز خان وآقصاق تيمور، هم تواريخ بلغاريه ديگان كبك كتابلرمزدن هم‌بعض روس‌ليتاپيسلرنده‌غى سوزلردن‌باشقه‌هيچ‌بر مأخذمز يوقدر.

کیله تورغان عرب‌ایران‌خلقلری ایچون، یاقن اولدقدن، فائده‌سی کوب ایدی. اوشبو سببدن سرای، بلغارنڭ سودا وتجارتینی اوزینه جلب ایتوب بایغان‌اوستینه بابی توشه، بلغارنڭ مکنت وقوّتی ضائع اولوب شهرتی سونه بارا ایدی. سیگزنچی عصر میلادیدن بیرلی اوزلکسز کیلوب طورا تورغان عربستان علمالریده سرایغه کیلوب خان حضورنده آیلاب یللاب قالسه‌لرده اوزلرینڭ ایسکی دوستلری اولغان بلغارغه کیلسه‌لر ایکی اوچ کونگنه قالالر، کتابلرینه یازارغه کوب سوز طابا آلمی قایتوب کیته‌لر ایدی؛ بوجهتدن سرای، (یعنی تاتارلرنڭ بلغار توبه‌ن یاغنده ایدل بوینده پادشاهلق ایدولری)، بلغار ایچون بیك زور ضررلی ایدی.

بلغارلرنڭ شهرتلری سونو اوستینه ینه ١٤-١٥ نچی عصرلرده قوّتلریده تمام سوندی. آلارنڭ قوّتلرینڭ سونوی داخلی هم خارجی سببلردن کیلدی:

بلغار خلقی عموماً مملکت اداره‌سی قایغولرندن چقدیلر. آلار روحاً بیك توشونکی ایدیلر. کیف صفاغه بیرلگانلر ایدی (١).

خارجی سببلرنڭ ایڭ برنچیسی کورشیلری اولغان روسلرنڭ هم روس اوشکوینیکلرینڭ اوزلکسز صورتده هجوم ایتوب طورولری ایدی (٢).

روسلر بلغارلرغه اوط ایله عسکر ایله، همیشه هجوم ایتدیلرده طوردیلر. روسلرده بلغارلرده تاتارلر تصرفنده ایدیلر. لکن هر ایکیسی اوز باشلرینه اداره ایتلگانی اوچون آلتون اوردا حکومتی

---

(١) (٢) М. Пинегинъ نڭ Казань въ ея прошломъ и настоящемъ ص ٩.

روسلرنى بلغارغه هجوم ايتكانلرى اوچون كوب وقت مسئول ايتمى ايدى. آلتون اوردا تمام قوّتلى وقتده روسلرنك بلغارلرغه ايتكان هجوملرندن مثلا اوشبو يللردەغيسى معلومدر: ١٢٩٦، ١٣٢٠، ١٣٥٩.

ايكنچى وايك زور خارجى سبب، قپچاقدەغى زور اختلال اولدى. اختلالغه قدر بلغار خانلغى بلغار شهرنده اولوب كلدى. اختلال باشلانغاچ بلغارنك رەتى كيتدى، خانلق دعوا ايتوچى ماغوللردن كوبسى خانلقلرينى بلغار شهرينه كيلوب اعلان ايتديلر، ١٣٦١ نچى يلده پولاد تيمر اسمنده برسى بلغارنى عسكر ايله كيلوب بلغار خانندن صوغشوب آلدى وشهرگه بيك زور هلاكت كتوردى، بونك اوستينه ينه شونديوق مريد وحسن ديگان كبى اسملرده خانلر كيلوب هر برنده صوغشلر ايله شهرنى آلوب خانلق ايتديلر، هر برنده بلغارغه زيانلر اولدى. بلغار شهرنده تاتار خانلرى خانلق ايتكان وقتلر اچنده بلغار همان اوز خانلغن ضائع ايتمدى؛ نفس بلغار خانلرى بلغارلرنك ابراهيم (براخيم) اسمندەگى شهرلرنده بلغارلرنى اداره ايدەب كيلديلر. ايندى بلغار شهرى بلغار خانلغينك پايتختى وقوّتلى تجارت وصنائعنك مركزى اولوى اورنينه تاتار فتنەچيلرينك صوغش ميدانى اولوب قالدى. اون ملك قدر يورت صاحبى اولغان بلغار شهرى خلقينه بلغارده اقتصادى جهتدن فائدەلر كيلمەگاچ اصلا يەم قالمادى.

(١٣٩٥) سنەسى دشت قپچاق، هم بلغار يرلرينه قان طوفانلرى قوپتارب آقصاق تيمور كيلوب چقدى؛ بتون بلغار يرلرينى، بلغار،

ابراهیم شهرلرینی یر ایله بر تیگز ایتدی(۱)، ابراهیم ده‌غی بلغار امیری عبدالله خان‌نی اسیر آلوب شهید ایتدی. بلغار امیری عبدالله نك آلتون همده آلیم (یا که علیم) اسمنده اوغلری هلاک کتدن قوطلوب قالدیلر. آقصاق تیمور کیتکان صوکنده‌بولار هم بوزولغان ابراهیم قالاسینی یونه‌نورگه حاجت طابمی بلغار شهرینك یوز آلتمش چاقرم قدر تون یاغنده، ایدل گه قویا طورغان قزان یلغه‌سی بوینده (قزان طاماغندن قرق بش چاقرم یوغاری) بلغارلرنك قزان اسمنده شهرلرینی پایتخت ایتوب اداره اشلرینه کرشدیلر.

بلغارغه بو واقعه‌لردن صوك ینه روسلر هجوم ایتدیلر. نیچکده بلغار شهری بر بختسز حالگه کیلدی. آنك خلقی عاقبت بلغارنی طاشلارغه مجبور اولدی. بعض برلری قزاق بولوب اورال جایق طرفینه کیتدیلر (۲)، کوبسی قزانغه کوچوب کیلدیلر یا که آوللرغه طارالوب اوطوردیلر. موندن صوك بلغار، بلغارلرنك بر طاشلاندق شهرلری اولدیده قالدی.

قزان شهری. قزان بلغار مملکتی‌نك بیك ایسکی شهرلرندندر. بلغارنك یوز آلتمش چاقرم قدر شمال‌طرفنده اولغان اوشبو شهرگه تاتارلر کیلمه‌سندن ایلگاری‌اوك روسلرنك قولی یتکان ایدی. باتو

---

(۱) بو حقده С. Шпилевскій نك Древнія города и другіе булгарско-татарскіе памятники въ Казанской губерніи دیگان کتابندن ص ۷۳–۸۷ هم ۲۵–۴۰ غه قدر صحیفه‌لر ایله خلق آراسنده‌غی «آقصاق تیمور بلغارنی هلاك ایتدی» دیگان سوز قارالسون. نیچوکده آقصاق تیمورنك بلغارغه هجوم ایتونده شبهه یوقدر.

(۲) И. Ѳ. Катановъ نك ۱۸۹۸ نچی یلده Дѣятелъ ژورنالینك ٤ نچی نومرنده ۲۰٤ نچی ص ده «تواریخ بلغاریه» کتابی حقنده یازغان مقاله‌سی.

خان‌نك‌اوغلی صرتق‌خان، آتاسی‌ترك‌وقتنده اوشبو قزان‌ده اوزینك عسکری‌ایله‌طوروب، شول تیره خلقلرندن ویرگو (نالوکلرن) جیا ایدی. اوشبو قزان اقصاق تیمور هلاکتلری صوڭنده اوزی اداره مرکزی اولوی اوستینه،طاشلانغان بلغار همده تمام ضعیفلانوب‌بتکان آلتون اوردانك پایتختی اولغان سرای‌ده بولا کیلگان زور سودا وتجارتنی اوزینه‌جلب ایتوب طوردقندن همیشه‌یونه‌له زورایاباردی. قزان اوزی ایدلگه یراق بولسه‌ده، سودا وتجارتینه ضرر کیلمی ایدی؛ بلغارلر قزان یلغه‌سی طاماغنده مال کوچرمك اوچون بر شهر (اسکله) بنا ایتکانلر ایدی. سودا اوچون اوڭایلی بولغان بو اورنغه کوندن کون ایسکی قزاننك قوتی کوچه ایدی.

بلغارلر، کیره‌ك ابراهیمده کیره‌ك‌قزانده‌اولسون، کورشیلری روسلرنك بلاسندن اصلا قوطلا آلمادیلر. سرای‌اختلالی وقتندن‌بیرلی بلغارلرغه روسلر اوشبو یللرده هجوم ایتدیلر: ۱۳٦۵، ۱۳۷۰، ۱۳۷٤، ۱۳۷۵، ۱۳۷٦، ۱۳۸۳، ۱۳۹۱، ۱۳۹۸. بلغارلر عادتاصوغش‌اشلرندن بیزگان‌تورکلر ایدی؛ تمام‌فینلر کبی‌اوك‌اذا وجفالرنی تحمل‌ایته،هر وقت‌ایلگان‌باشنی‌قلچ‌کیسماز دیب‌قالاطورغان‌بر خلق‌اولوب‌قالغانلر ایدی. اوزلرینه‌حا کملك‌ایته‌طورغان خانلری‌ینه‌شوندی‌اوق کشیلر بولا کیلدکندن،بلغارلر اوزلرینه هر وقت هجوم‌ایدب طوراطورغان روسلرغه قارشی بر یونلی قوماندا آلا بلمدیلر. حالبوکه تورك‌اولغان بلغارلر ایچون برغیرتلی قوماندیر اولغانده روسلرغه قارشی طوروده بیك ممکن ایدی. بلغارلر مقابله‌لر ایتمی طورسونلر؛ روس کنازی واسیلی دیمیتریف (۱۳۹۹) سنه‌سی‌قوتلی عسکر ایله ینه بلغارلرغه کیلدی. قزاننك اوزینه هجوم ایتدی، تمام یاندردی. ژوقوتین، گیرمنچوك

اسمنده شهرلرنى هم قزان كبى اول هلاك ايتدى. غارت ونهبى اوچ آى قدر دوام ايتدى، ايندى بلغارلرنك ايزلولرى يرينه يتدى؛ آلار ايندى اوزلرينك قزانلرينى هم ضائع ايتديلر. تمام قوت ومكنتلرى يوغالدى. خانلرى اولغان عليمخان بر يونلى قوماندا بيرمكدن عاجز ايدى، بلغارلر قزان يلغهسى طاماغنده اولغان اسكلهلرينه جيولشوب اوطراباشلاديلر. بلغارلرنك بايلقلرى بتمهگان مدتده آلارنك روسلردن قوطلمق احتمالى اصلا يوق ايدى. بر آزده حال آلا آلمديلر.

۱٤۳۱ سنهسى ينه رسمى بر هجوم ايتديلر. بلغارلر قوّتلى قوماندىرلرغه مطلقا محتاج قالديلر. تمام شول وقتده آلتون اوردا خانلرندن الوغ محمدخان حاكملك ايتو نيتى ايله بلغارغه كيلدى. بلغارلر اهلا وسهلا قبول ايتديلر. الوغ محمد ده استعدادلى وحقيقتده بهادر اولغان بلغار توركلرينه اقتصادى قوت يانينه سياسى قوت ويروب تمام ايكنچى بر دورگه كرتدى.

الوغ محمد خان.— سراى خانى الوغ محمد خان اوستينه كچوك محمد خان هجوم ايدوب سرايدن چغاروب يبهرگان ايدى (۱٤۳۷).

الوغ محمد سرايدن چققاچ خاتون، بالا چاغالرى ايله مجموعى اوچ ملك قدر جان ايله، روسيهده بيليف شهرينه واردى (۱). موندە طوروب حال ويادرم آلغاندن صوك سراينى ينه قايتاروب آلو قايغوسنده ايدى.

موسقوا كنازى واسيلىدن ياردم صورادى. سرايده وقت كناز واسيلىگه كنازلك يارليغى بيروى فقط بر احسان يوزندن اولدغندن

(۱) تولسكى گوبيرناده اوقا بوينده.

الوغ محمد خان بوغلبه‌سی‌ایله غرورلانمدی، عسکری آزلغن اویلاب بیلیف‌دن چقدی، قزان شهرینه باردی. روسلردن جفا کورگان بلغار، آر، چیرمش‌لر قوتلی خاننی غایت شادلانوب اوزلرینه خان‌ایتدیلر. قزان‌نك امیری علی خان، خان حضرتلرینك خدمتینه کردی (۱٤۳۹).

الوغ محمد خان قزان شهرینی یونه‌توب‌اشلرینی یولغه صالدقی صوك شول یل‌اوق واسیلی‌دن انتقام آلمق ایچون موسقواغه سفر ایتدی. کناز واسیلی موسقوادن قاچوب کیتدی. روسلر، تاتارلر شهرمزنی ینه‌دن آلالر ایندی دیب قورقشدیلر. الوغ محمد خان موسقوانی اون کون محاصره ایتدکی صوك موسقواغه کره آلمی تیره یاق شهرلردن کوب غنیمتلر آلوب قایتدی. واوشبو قوت ایله قزان شهرینی تعمیر قیلوب عسکر اشلرینی ترتیب ایتدی (۱٤٤٥). ینه موسقواغه سفر ایتکان ایدی. قش کونی اولوب کونلر غایت صالقون اولوی سببندن مورم شهرندن کیرو ایله‌نوب قایتدی.

الوغ محمد خان‌نك واسیلی‌نی اسیر آلووی —.

(۱٤٤٥) سنه الوغ محمدخان موسکواغه اوچنچی مرتبه سفر ایتدی، اوزی نیژنی شهرنده قالدی، محمود هم یعقوب اسمنده ایکی اوغلینی سوزدال طرفلرینه کوندردی. موسکوا کنازی واسیلی بولارغه کوب عسکر ایله قارشو چقدی. ایکی عسکر یوریف شهری یاننده یولقدیلر. صوغش اورننده قزانلیلر غالب کیلدیلر، هم روس عسکرینی احاطه ایدب آلوب بتونله‌ی هلاك ایتدیلر، کناز واسیلینی بر مقدار عسکری ایله اسیر آلدیلر. واسیلی‌نك موینینده‌غی آلتون کریستن، یکلو واسیر توشوینه علامت‌ایتوب، موسکواده‌غی آناسینه یبه‌ردیلر

الوغ محمد خان واسیلی‌گه چندن اعتماد ایتکان ایدی. فقط اشلر بتونله‌ی باشقه‌چه چقدی.

واسیلی بونك احسانلرینی اونوتوب اوتنچن ردایتدی وروس یرندن چقسون بزم یرمزده طورماسون دیب ایلچی یبه‌ردی. الوغ محمد خان همان طورونده دوام ایتدی، ایلچیگه التفات ایتمه‌دی. آخر واسیلی الوغ محمد اوستینه شیما کو هم‌دیمیتری اسمنده ایکی کمسه قوماندا‌سنده قرق ملك قدر عسکر یبه‌ردی. خان‌نك قورالّی عسکری بارسی بر ملك قدر ایدی؛ باشقه‌سینه بالطا یا کوسه‌کدن باشقه نرسه یوق ایدی. روس عسکری بیلیف‌که یتوب فرصت کوتمی هجوم ایدرگه کرشدی. خان‌نك کیه‌وینی شهید ایتدیلر. خان صلح صورادی، قبول ایتمه‌دیلر. ایکنچی کره سرایغه قایتاچق ایسه واسیلیدن خراج آلماباچاغینه وعده ایتدی، همان روسلر قبول ایتمه‌دیلر، «بتره‌مز تاتارنی» دیدیلر.

اوچنچی مرتبه اوغللرن یبه‌روب محمود اسمنده اوغلن رهن ایدوب بیروب طوراچاغن بلگرتدی، همان قولاقلرینه آلمادیلر. آخر خان حضرتلری هیچ بر عذر التماسلرن قبول ایتدره آلمی، اللّه‌دن باشقه‌دن امیدی کیسلگاچ، طهارتله‌نوب بر آغاچ توبنده ایکی رکعت نماز اوقوب دعا ایتدی وآطینه مندی. برملك قدر قورالّی عسکری ایله آرسلان همتی قپلان غیرتی ایله الله اکبر!! دیه تکبیر ایتوب دشمانغه یاشن کبی هجوم ایتدی. قرق برملك روس عسکری خان عسکرینه مقابله ایته آلمی قاچارغه مجبور اولدی. قرق بر ملك عسکردن بیك آزیغنه ایسه‌ن قالغان ایدی (۱) (۱۴۳۸ م).

(۱) که‌درسینه پیکان تیرتتار بسی بهتر ازخورد ناسازکار (سعدی).

موسكوا خلقی بونی ایشتدكلری ایله بیك قورقدیلر. خلقنك كوبسی همده كنازلر، بیوك روحانیلر، تاتارینه‌دن هلاك ایته دیب قاچارغه، بعضلری قاچقانلرنی اوترورگه كرشدیلر؛ موسكوا تیره‌سنده‌گی آول خلقی‌موسكواده‌غی كریمله‌گه صیینوب جان قوتلدرو چاره‌سینه كردیلر. جمله‌سی بردن قزانلیلرنك كیلون كوتوب طورالر ایدی، تون اورتـالغنده اوط چقدی هم بتون شهرگه طارالوب اوچ مكدن آرتق جان یاندی، مال‌حسابن الله‌غنه بلور. روسلرنك بختینه قارشی الوغ محمد خان اوغللری موسكواغه كیلمه‌دیلر، تیك اسیر كنازنی نیژغورودده آتالری یانینه آلوب كیندیلر. (۲۵ آوغست) خان حسابسز كوبماللر، غنیمتلر واسیرلرنی آلوب، اوزی قوزمش شهرینه كیتدی؛ بیكچ میرزا اسمنده برمیرزانی، قزانغه خراج ویروب طورون شرط ایتوب، كناز شیما كونی كناز ایت دیب موسكواغه یبه‌ردی.

شیما كو، واسیلی‌نك دشمانی‌ایدی. بو خبرنی ایشتكاچ غایت شادلاندی، شرطلرنی قبول‌ایتوب كناز تعیین ایتلدی هم فیودر اسمنده بره‌ونی بیكچ میرزاغه قوشوب قزانغه یبه‌ردی. بیكچ میرزا سفرنده اوزاق یوردی، خان‌نك كوتكان وقتنده قایتوب یتمه‌دی؛ اول آراده خان‌غه بر طرفدن بیكچ میرزا اوترلگان ایمش، ایكنچی طرفدن بلغارنك ایلكگی خانی علی بك استقلال‌اعلان ایتكان وقزاننی آلغان ایمش دیگان كبك یالغان خبرلر ایرشدی. خان، ایكی قوتلی دشمان آراسنده قالوون اویلاب، كنازواسیلینی كوب آقچه آلوب موسكواغه‌قایتاروب یبه‌رمك بولدی. هم واسیلی‌گه خان امرندن چقماو، آ‌ڭا هروقت بیلگولی خراج توله‌ب طورون شرط ایتوب،

قایتاراچاغن ایتدی. واسیلی شرطلرنی بیك شادلق ایله قبول ایتدی. الوغ محمد خان واسیلینی اوز طرفندن ایلچیلر واسیر ایتوب آلغان بایارلری وعسکری ایله موسکواغه یبه‌ردی. اوشبو کنازنی یبه‌رو مسئله‌سنده تاتار امیرلری هم خاننك اوغللری هم خان آراسنده اختلاف اولدی. الوغ محمدنك یوسف، قاسم ویعقوب اسمنده اوچ اوغلی یبه‌رگه، محمود اسمنده اوغلی أصلا یبه‌رمه‌سکه ایدیلر. آخر بو اختلاف ونزاع سببندن الوغ محمد خان اوزی هم اوغلی یوسف اوترلدیلر، قاسم ویعقوب چیرکاس یرینه قاچوب کیتدیلر. الوغ محمد خاننك مجموع خانلغی ۲۸ یل اولوب، قزانده فقط اون یل خان اولدی.

محمود خان.— الوغ محمد خاندن صوك اوغلی محمود خان اولدی. قورمشدن قزانغه قایتدی.

قاچوب کیتکان قرداشلری قاسم ایله یعقوب، چیرکاس یرلرنده یوردکدن صوك اوزلرینك ایبده‌شلری ایله موسکوا کنازی واسیلی حضورینه باردیلر (۱٤٤٦).

کناز واسیلی موسکواغه قایتقاچ کناز شیما کولر طرفندن کوب اوکایسزلقلر کوردی. قاسم ویعقوبلر اوشبو واسیلی خلافینه اولغان حرکتلرده واسیلی‌غه بیك‌جدی خدمتلر ایتدیلر. هم‌واسیلی‌نی اسارتدن قوتلدرغانلر ایدی. واسیلی اوشبو اشلرگه مکافات ایتوب قاسم‌غه رەزان غوبیرناسنده خلقی میشار وموقشیلردن عبارت اولان میشچر قالاسینی ویردی. هم‌مونده‌سرای طرفندن کیلگان تاتارلرنی اوطورتا ایدی(۱٤٥۲). اوشبو وقت‌دن اعتبار ایله روسیا تصرفنده قاسم‌اسمنده فقط اسمدنگنه عبارت اولان بر تاتار خانلغی باشلانادر. مسکاو

حكومتى‌نك روسيااورتالغنده مسلمان كنازلگى قوروندان مقصودى مكافات‌توگل، بلكه بولارنى تاتارلرغه (سراى قريم‌وقازانغه) قورال ايتوب طوتو ايدى. «آتقه منسه آتاسينى‌تانومى» طورغان توركلر (تاتارلر)، اوزلرينه دشمان بولغان سراى هم قزان حكومتلرينك ضررينه بتون‌غيرتلرينى صرف ايتوب خدمت ايته‌لر ايدى؛ روس كنازلرينك‌خدمتينه، شرقده قطايغه يالـلانا طورغان توركلردنده اخلاصليراق، طريشالر ايدى هم طرشاچقلرينه قرار بيرگانلر ايدى.

محمودخان مسكاونك قاتى دشمانى ايدى؛ لـكن روسياغه‌قارشو بر ايكى مرتبه چيرمشلر ايله اتفاق ايدب، روسيانك اوستوك ومورم كبى شهرلرينى طالاب قايتوندن باشقه هيچ بر اش باشقارمادى؛ بلكه بلغارلر آراسنده تمام بلغارلاشقان ايدى، تاتو اولوب روسلر ايله تجارت ايدشوب طوردى. محمودخان وقتنده قازاننك‌تجارتى كوب ترقى ايتدى. محمودخان اون يدى يل خانلق ايتوب وفات ايتدى (١٤٦٤). يرينه‌اوغلى خليل‌خان‌اولسه‌ده، ابراهيم اسمنده‌گيسى اوزى خان‌اولمق صددنده‌ايدى. آخر خليل خان يا وفات ايتدى، يا انيسى ابراهيم طرفندن مغلوب اولدى (١٤٦٧).

ابراهيم. خان خليل خاننك اورنينه ابراهيم، خان بولدى. قزان بيوكلرندن عبدالمؤمن وباشقه‌قزان‌معتبرلرى ابراهيم‌خاننى ياراتميلر ايدى. ابراهيم خاننك آتاسى ايله بر توغمه قرداشى همده اوگى آتاسى (١)، وروسيانك‌صادق خادمى اولغان‌قاسم‌خان‌غه: «بز

---

(١) ابراهيم‌خاننگ آناسى ومحمود خان‌نـگ خاتونى اولغان نورسلطان بيكه‌محموددن صوڭ قاسم‌خانغه خاتونلقغه باردى؛ اوشبو جهتدن‌قاسم‌ابراهيمنگ اوگى آتاسيدر.

ابراهیم خان‌نی توشوره‌مز، خان‌اولمق اوچون حاضرله‌نوب کیل» دیب خبر کوندردیلر. قاسم اوشبونی واسیلی‌دن صوك کناز اولغان ۳نچی ایوانغه سویله‌دی. قزان‌نی هیچ صوغش‌سز آلاچاغی ایله سوینچ‌بیردی. ایوان‌بعض کنازلر قوماندا‌سنده قاسمغه عسکر بیردی؛ قاسم بولار ایله هم‌اوزیاننده‌غی، روسلرنك‌صادق خدمتچیسی اولغان، تاتار عسکری‌ایله قزانغه کیتدی. قاسم‌خان‌قزانغه آکسزدنغنه هجوم ایته‌رگه‌بارا ایدی، ابراهیم ئلله‌فایدان ایشتوب بولارغه‌قارشو‌چغوب طوردی، ملتق واوقلری‌ایله قاسم‌نی‌ایدل آشا چغارمادی. چیرمشلرده روسلرغه (قاسم‌غه) قارشو طوردیلر. آخر قاسم اوشبو خیرسز سفرندن قایتوب کیتدی. کوز کونی‌اولوب، کونلر غایت صالقون ویغمورلی ایدی. روسلرنك آزقلری‌بتدی؛ روسلرنك ایت آشامی تورغان پرهیز کونلری اولسه‌ده، تمام عاجزلکلرندن اولگان آط ایتلری آشادیلر،قورال‌وصوغش‌اسبابلرن طاشلاب کیتدیلر (۱٤٦۷).

روسلر ۶۸ـ۱٤٦۷نچی‌یللرده قزانغه‌تکرار هجوم‌ایتدیلر؛ هربرنده مغلوب‌اولدیلر. اوزینك‌تکرار تکرار مغلوب‌اولوینه‌قارامی(۱) کناز ایوٰان (۱٤٦۹) سنه‌سنده نیژنی‌نوغورودقه روسیه‌نك‌هرطرفندن‌عسکر جیوب،قزانغه‌صوغشقه‌بارغه‌حاضرله‌ندی.اوشبو وقت‌قاسم‌خان‌خاتونی نارسلطان بیکه، قاسم‌خانك وفات‌اولووی خبرینی کیتردی. هم اوغلی ابراهیم ایله صوغشمی طورون اوتندی. اشنی فقط صلح ایله بتره‌چگنی اوزینك اوستینه آلدی. ایوٰان اوزی موسقواده قالسه‌ده، کونستانتین، بیز زوبتسف اسمنده‌گی کنازلر قوماندا‌سنده حاضرله‌گان عسکرینی قزانغه یبه‌ردی. روسلارنك بر مقدار عسکری ۲٤نچی مای تون ایله آکسزدن، قزان قلعه‌سینك طشنده اولغان بسته خلقینه

---

(۱) کارل فوکس‌دن.

هجوم ایتدیلر. مسلمانلر راحتله‌نوب یوقلاب یاتالر ایدی. روسلر بولارنی سونگیلرینك اوچلرینه آلورغه کرشدیلر. مسلمانلر قورقوب مسجدلرگه، اویلرگه طولدیلر. روسلرده اویلر اچنده مسلمانلرنی یاندردیلر. قلعه اچنده‌گی خلق سیزنوب چقغانچی، اوزلری کیمه‌لرینه‌اوطوروب‌یوغاری منوب کیتدیلر. روسلر، قوماندیرلری اولغان ایڤان رونانی، «شهرگه‌هجوم‌ایتمه‌دك!» دیب‌شلته‌ایته‌ایدیلر؛ ابراهیم خاننك، اوزعسکری‌یانینه‌باشقردلردن‌ینه‌عسکرقوشوب، روسلر آرتندن قوارغه چقغانلق خبری کیلدی. هم حقیقتده‌اوك ابراهیم قووب چقغان ایدی. قزاندن یوغاری ڤولغه‌بوینده کناز یارصلاوسکی قوماندا‌سنداغی روس عسکری‌ایله‌صوغشدی. چیکدن‌طش‌قزغان‌روسلر، اوزلرینك قزانلیلر طرفندن اوترلوب بتوب بارغانلرن سیزمیلر ایدی؛ ایك آقتقی‌لری‌اولگانگه‌چاقلی‌صوغشدیلر. روسلر اوشبو صوغشدن غایت کوب ضرر کوردیلر.

اوشبو یلنك کوزنده سینتابر آینده کناز ایوان اوزینك انیسی کناز گیورگی‌نی زور عسکرایله ینه قزانغه یبه‌ردی. بولار کیلوب قزاننی محاصره ایتدیلر. شهر اچندن چقغان بر مقدار قزان عسکری روسلرغه کارایته آلمادی، روسلر قزاننك صو یولنده کیسکانلر ایدی. ابراهیم‌خان‌ روسلرنك تله‌گانلرن بیرب، صلح ایتشورگه مجبور اولدی، روسلرنك جمله اسیرلری آزادایتلدی.

موندن صوك توقز یلغه قدر قزانلر ایله روسلر گوزل ترکلك ایتدیلر. (١٤٧٨) روسلر، ابراهیم خاننك ویاتکه طرفینه هجوم ایدون صلتاو ایدب ینه کوب عسکر ایله کیلوب نیژنی نوڤغورودایله قزان آراسنده اولغان جمله آوللر وشهرلرنی طالاب،

او طقه‌یاندرب هلاك ایتدیلر. ابراهیم‌خان‌ینه‌صلح‌ایتدی. ابراهیم‌خان ۱۲ سنه پادشاهلق‌ایدب‌وفات‌ایتدی. بر نیچه‌بالالری قالدی (۱٤۷۹م).

الهام خانـ. ابراهیم‌خان وفات‌ایتدکی‌ایله بالالری آراسنده خانلق‌ایچون نزاع چقدی. کوب کمسه‌لر ابراهیمنك صوفیا اسمنده الوغ خاتونی‌نك اوغلی الهامنی تلیلر ایدی، بو طرفده نوغای خانلری ایدی (۱). ایکنچی بر فرقه آننك ایکنچی خاتونی، نار سلطان بیکه دن اولغان زور اوغلی محمد امین‌نی خان ایته‌رگه تلیلر ایدی. بو یافده قریم خانی میکلی گرای و آننك دوستی اولو مناسبتی ایله کناز اوچنچی ایڤان‌ایدی.

آخر الهام خان، خان ایتلدی. محمد امین ایله آننك انیسی عبد اللطیف‌نی، اوزلرینی یاقلاغان موسکوا کنازی ایڤان اوزینك حضورینه چاقروب آلدی. فائده‌له‌نولری ایچون بعض شهرلر بیردی. محمدامین قزان‌ده فتنه‌لر قوبارو، الهامدن خلقنی‌صووندرو حقنده هر تورلی فدا کارلقنی ایته ایدی. الهام اوزیده یخشی‌طبیعتلی کشی توگل ایدی. اوشبو سببلردن الهام خان ایله خلق آراسی کامل‌بوزلوب یتدی. قزانلر ایڤانغه : «بزگه‌محمدامین‌نی‌خان‌ایدب بیه‌ر» دیب‌خبر کوندردیلر. ایڤ اننك‌ده، محمدامین‌نك‌ده‌مقصودلری‌حاصل اولدی. ایڤان، بر نیچه کنازلر، بو جمله‌دن خولمسکی تصرفنده قوتلی عسکر ایله محمد امین‌نی قزانغه بیه‌ردی. روس عسکری قزانغه یتوب محاصره ایتدی. ۳ آطنه صوگنده قزان خلقی، الهام خان‌نی هم آناسن وایکی خاتونی ایله ایکی انیسن (بر سی‌خدای بیردی اسمنده) اسیر ایتوب روسلرغه بیرب بیه‌ردیلر (۱٤۸۷).

---

(۱) فوکس

الهـامنی موسکواغه آلوب قایتدیلر. تاتار خانینك روسلرغه أسیر توشوی عادتدن طش بر اش ایدی؛ نیچك اولسه‌ده الهام خان أسیر توشدی؛ بتون روسلر، بوكا بیرام ایتدیلر. كناز ایڤان الهام خان‌نی خاتونلری ایله والوغداغه، آناسینی بالالری ایله بیلی‌اوزیرگه سورگونكه یبه‌ردی. الهام خـان طرفدارلرندن أسیر آلنغان كمسه‌لرنك‌ده دیندن چغارغه راضی اولماغانلری آصلدیلر. الهـام خان آناسی وبر خاتونی، برقرداشی حبس‌ده وفات ایتدیلر. خدای بیردی حبسدن چغارلوب، ایڤان‌نك امری‌ایله چوقندرلدی وایڤان اوزینك یڤدا كیه اسمنده قزینی بیرب پیطر اسمنده آطادی (۱).

محمد امین خانــ. محمد امین (لقبی ایجم خان) مستقل خان توگل، بلــكه ایڤان تصرفنده بر واسسال (۲) ایدی. كوب اشلرنده ایڤانــدن رخصت آلو ولازم وقتــده عسكر هم بیرب طورماق وخراج بیرمك لازم ایدی. اوشبو سببدن كناز ایڤان اوزینه «بلغــار پادشاهی» دیگان تیتولنی‌ده قوشدی. خان سراینده روسلرده كوب بـــولا ایدی. اوشبو سببلردن محمد امین خان خلق فائده‌سی، خلق تله‌گی اورنینه ایڤان فائده‌سینی ایڤان تله‌گینی رعایه ایته ایدی.

قزانلر محمد أمین‌نك اوشبو أشندن روسلرنك‌ده خواجه‌لق ایدب كوكره‌ك كیرب یورولرندن، أصلاً رضا توگل ایدیلر وبونی

---

(۱) بو وقعه ۱۵۰۶ ده اولدی.

(۲) واسسال دیب معلوم یرنی بیله‌ب طوروچی وشونك ایچون بر خواجه‌سینه خراج توله‌وچی ووقتی ایله صوغش خـدمتلری ایتوچی كشیلرگه ایتوله‌در.

فعليتكه چغارر ايچون ياشرن حالده سيبيريه خانى ماموقنى (١) اوزلرينه‌خان ايدب چاقرديلر. محمد أمين بونى ايشتوب ايڤانغه خبر ايتدى ايڤان هم عسكر يبه‌ردى ماموق قزانغه كيلمكده ايدى، قارشوسينه عسكر كيلگانون ايشتوب كيرى قايتوب كيتدى. روس عسكريده ماموق قايتقانون بلگاچ صاقلقغه برسى قالمى قايتديلر. بو خبرنى آلغاچده ماموق ينه بيك تيز قزانغه يونه‌لدى، قزان خلقينك ياردمى ايله تختكه اوطوردى. محمد أميننى قزاندن چغارديلر اول بالا چاغالرى ايله موسقواغه كيتدى (١٤٦٩). محمد أمين‌نك خانلق مدتى توقز يل اولدى ايڤان حضورينه بارغاچ ايڤان آگا ينه كاشير سيرپوخف شهرلرينى بيردى.

ماموق خان. ماموق هر نى قدر چاقرلوب كيلسه‌ده يخشيلغى يامانلغى معلوم توگل ايدى. قزانغه خان اولغاچده سودا وتجارت اهللرينى طالارغه، خلقنى اذاء وجفا ايته‌رگه كرشدى؛ قزان ايله گنه قناعت ايتمى قزان‌نك آرچا شهرينى طالارغه كيتدى. بارلق خانلغى بر يل قدر اولور ياكه اولماس ايدى؛ قزانلر آنى آرچادن قايتقان وقتده قزان قاپقاسندن كرتمديلر ماموقده بر أش ايته آلمى سيبيرياغه قايتوب كيتدى. قزانلر كناز ايڤانغه بزگه ماموقده محمد أمين‌ده كيره‌كمى، بزگه محمدامين‌انيسى عبد اللطيف‌نى يبه‌ر ديب‌خبر يبه‌رديلر. ايڤاندن عفو اوتنوب خانغه رضا اولونى وعده ايتديلر (١٤٩٧).

---

١) جوجى خاننك شوبان اسمنده اوغلينك بالالرى سيبيريا طرفلرندەغى كوچمه خلقلرغه دشت قپچاق تصرفنده خانلق ايته‌لر ايدى ماموقده اوشبو شوبان (شيبان) بالالرندندر.

عبد اللطيف خانــ. كناز ايڤان عبداللطيف نی كناز خولومسكی قومانداسنده عسكر ايله قزانغه يبه‌ردی. خولومسكی ، اطاعتكه يمين ايتدرب عبد اللطيف‌نی تختكه اوطرتدی. عبد اللطيف خان وقتنده ماموق خان‌نك انيسی آغامق ايكی مرتبه قزانغه هجوم ايتدی هم برسنده اوچ آطنه قدر محاصره ايتوبده طوردی (۱٤۹۹-۱٥۰۰). بوندی فتنه‌چيلرگه قارشو كناز ايڤان طرفندن قزانغه بر روس مأمور قويلدی.

قزان خلقلری عبد اللطيف‌نك اوستندن ايڤانغه : هيچ ظلمدن باشقه يولی اداره اشينی بلمی ، آنك اورنينه محمد امين‌نی يبه‌ر ، ديب شكايت ايتديلر. ايڤان عبد اللطيف‌نی عسكر يبه‌روب موسقواغه آلدردی هم بيلی اوزير مناستيرينه حبس ايتدردی (۱٥۰۲).

ايكنچی مرتبه محمد امينــ. محمد امين‌نی كناز ايوان ايكنچی مرتبه خان ايتوب قزانغه يبه‌ردی. قزان خلقلری، روسيه‌غه تابع‌بولغانی‌اوچون‌محمدامين‌نی‌همان‌ياراتميلر ايدی.محمدامين آغاسی الهام خاندن طول قالغان جينگاسينی نكاحلنغان ايدی. بوخاتون غيرتلی حميتلی خاتون اولوب روسلرغه، روسيه‌غه صوك درجه‌ده دشمان ايدی؛ محمد امين خان اوشبو خاتوننك محبتی ايله مفتون ايدی؛ لكن خاتونی روسيه‌گه اطاعتی سببندن محمد امين‌دن هيچ‌راضی توكل‌ايدی،اول‌بونی هروقت محمدامين‌گه سويله‌ر ايدی. بركون محمد امين‌گه يتدی: «سين خان توگل بلكه روسيه‌نك مأموری قلی‌سك، سينی كناز تلاگان وقتده تختده توتار، تلاگان وقتده الهام خان كبی حبسكه آلور؛ گر سينده غيرت حميت اولسه ايدی، آتالرك قولنده اسير اولغان كافر

ظالملر قولنده قل بولوب طورماس ایدك، سیندن پادشاهلر خلقلر مسخره ایته‌لر. بو خورلقدن قوطل، سیکا خدمتچی اورسقه قل اولوب طورودن شهرت ایله‌اولو آرتق» دیدی (۱). محمد امین‌گه بوسوز آرتق درجه‌ده تأثیر ایتدی، یا اولرمن یا اورس قوللغندن قوطلورمن دیب آنط ایتدی. ایوانغه اوفیمسکی اسمنده بر میرزانی ایلچی‌ایتوب‌یبه‌رب‌اوزینك‌مقصودینه‌خدمت‌ایته‌رلك‌نرسه‌لرصورادی، ایوانك‌موندن خبری یوق‌ایدی. امین‌نك‌صوراغان نرسه‌لرینه‌رضا بولو توگل‌بیك‌قاتی آچولاندی، طوغریدن‌طوغری سویله‌شو ایچون اوزینك کاتبلرندن میخائیل اسمنده‌گیسن قزانغه یبه‌ردی. ایوان ۲٤لرنده‌قزانده‌زوریارمونکه‌باشلانوب‌هرطرفدن‌حسابسز سوداگرلر جیلور ایدی، قزاننك روس نفوذنده بولوندن استفاده ایله روس سوداگرلری شول‌یللرده‌یارمونکه‌ده کوب اولور ایدی. ایوان‌نك ایلچیسی کیلوب یتوی اوشبو یارمونکه‌وقتینه توغری کیلدی. محمد امین بو ایلچی‌نی اوترتدی، قزانده‌غی روس مأمورلرینك هم یارمونکه‌ده‌گی روس‌سوداگرلرینك‌بعضلرن اوترتوب کوبسن حبس ایتدردی. اوشبو حاللرگه اوچراغان روسلارنك حسابی ۱۵ ملك قدر ایدی.

محمد امین بونك ایله‌ده قناعتله‌نمی قرق ملك قزان عسکری، یکرمی ملك نوغای عسکری ایله روسیاغه کیتدی. نیژغارود شهرینی محاصره ایتوب، بعض‌برلرن هلاك ایتدی. بونی‌ایشتو ایله‌ایوان قزانیلرغه قارشی یوز ملك قدر عسکر یبه‌ردی. نیژنی‌ده روس

(۱) Загоскинъ ص ٤٥

عسکری بيك آز ايدی؛ تيك اوچملك قدر ليتوا عسکری اسير آلنوب نيژنی‌حبسينه‌قويلغانلر ايدی. نيژنی‌ده طوب داری‌بولسه‌ده، آلاردن باشقه، استعمالنی بلگان کشيلر يوق ايدی. نيژنی ناميستنيگی بو اسيرلرگه: «سز تاتارلرغه قارشی صوغشسا کز سزنی آزاد ايته‌رمن» ديدی، بولار قبول ايتوب کرپوست اوستندن آطارغه کرشديلر. صوغشده محمد امين‌نك قاينيشی اولغان نوغای کنازی وفات‌ايتدی. صوغشنك‌بار تدبيری بو کشی‌قولنده ايدی، بو اولگاچده نوغای عسکری صوغشدن طوقتادی هم قايتورغه تله‌دی؛ بو سببدن قزان عسکری‌ايله‌ايکی آراده نزاع‌چغوب اوز آرالرنده صوغشا باشلاديلر. محمد امين بو قورقنچ فتنه‌نی بيك کوچ ايله طيوب آلدی. هم باشقه يرلرگه يوری‌نيژنی‌هم اطرافندن بيك کوب ماللر آلوب قزانغه قايتدی.

روسيا عسکری‌نك باشلقلری صوغش ايتونی‌تله‌مه‌ديلر، بلکه «مورم»ده طورديلرده قالديلر. کناز ايوان اوشبو مغلوبيتکه قاتی قايغروندن آوروغه‌مبتلااولدی‌هم‌اوشبو آوروندن‌اولدی (۱۵۰۵).

ايوان‌صوکنده‌اوغلی٤نچی‌واسيلی کناز اولدی. کناز اولغاچده بار قايغوسی محمد امين‌دن انتقام آلو اولدی؛ هم (۱۵۰٦) نچی‌يل‌ياز کونی روسلرنك‌زور کنازلری ايله انيسی ديميتری قوماندا‌سنده قوريدن هم صودن قزانغه بيك کوب عسکر يبه‌ردی. صودن بارغانلری ۲۲ مای قزانغه‌يتديلر. قزان عسکری آز ايدی. روسلر غلبه ايته‌باشلاب شهرگه قزانلـــرنی قوالاب کرتورگه بـاشلاغانلر ايدی. قزان عسکری روسلرنی هر طرفدن احاطه قيلوب قاچاچق يوللرن اوزديلرده، قاماب آلوب اوترديلر. بيك آزيغنه کيمه ايله قاچوب

قوریدن کیلگان آطلی عسکرلرنی کوتوب آلدیلر. اوشبو آطلی عسکر، ینه قزانغه کیلدی؛ صوغشده اولگیسندنده یامان جیگلدی.

بو وقت، قزانده هر یل بولا طورغان زور یارمینکه وقتی یتکان ایدی. هر طرفدن حسابسز خلق جیولدی. یارمونکه یرینه بر مگله‌ب چاطر قورلوب، زور جمعیت ایله طوی یاصالدی. حسابسز کوب نعمتلر، زینتلر حاضرله‌ندی. محمد امین خان وجمله قزان معتبرلری اوشبو زور مجلسده ایدیلر؛ آگسزدن واسیلی‌نك (انتقام اوچون ینه‌دن یبه‌رگان) حسابسز کوب عسکری کیلوب هجوم ایتدی، جمله خلق جمله نرسه‌لرن طاشلاب، شهرگه کروب بیکله‌ندیلر. روسلر بر نیچه کون اچنده قزاننی آلوربز دیب اویلاغانلر ایدی. قزانیلردن آلدقلری نهایه‌سز کوب، زور نعمتکه چومغاچ صوغش خاطرلرندن چغارغه باشلادی. عسکر باشلقلری خان وایداشلرینگ چاطرلرنده استراحت ایته‌رگه کرشدیلر. محمد امین‌خان‌نك کشیلری بولارنك جمله‌سن زور مناره‌دن قاراب بلوب طورالر ایدی. محمدامین ایرته‌سی کون (٢٥ ایون) طاك آلدندن، یکرمی مك آطلی، اوتوز مك جیه‌ولی عسکرنی حاضرله‌ب طورديده‌قابقانی آچوب بریولی چغاروب یبه‌ردی. قزانیلر روس عسکرینی ایله‌ندروب آلوب هلاك ایتدیلر، یوز مك عسکردن فقط یدی مك قدرسیگنه قاچوب قوطلا آلدی.

بولاق ایله قزان یلغه‌سی روس اولکلری ایله طولغان ایدی، قزانیلر کوپراورنینه اورص اولکلری اوستندن یوردیلر. سلامت قوطلغان روس عسکرندن فقط برسیگنه صوغش قورالن آلوب قالا آلغان ایدی.

روسلر، نی چاقلی کوب یگلدیلر، هیچ بر وقت یونلی غلبه

قازانا آلمادیلر؛ لکن روسلر بو قدر مغلوبیتلردن أصلا متأثر بولا طورغان خلق توگل ایدیلر؛ کناز واسیلی ینەدن کوب عسکر حاضرلەب دخی قزانغە یەرمك بولدی. قزانلیلرغە روسلرنك بلاسندن قوطلو اصلا ممکن توگل ایدی. آلار یوز مرتبە بر رەتدن یکلەلر، بلك مرتبە کیلەلردە یابشالر؛ بونی قزانلیلردە، محمدامین‌دە یخشی صورتدە بلەلر ایدی. شونك اوچوندە محمد امین واسیلی ایلە صلح قیلشدی. چونکە قزان خانلغندە، حسابسز کوب بولغان روس خلقلرینە هر وقت صوغشوب طوررلق خلق وعسکر یوق ایدی. محمد امین‌نك آناسی میکلی گری خاننك خاتونی اولغان نار سلطان بیکە قریمدن روسیاغە کیلوب، واسیلی حضورندە اوچ آی قوناق بولوب، قزانغە اوغلی محمد امین یانینە کیلوب بر یل طوردی. واسیلی ایلە محمد امین آراسینی کیلشدردی. محمد امین روس اسیرلرینی آزاد ایتدی.

١٥١٣ سنەسی قریم خانی میکلی گری‌خان وفات‌ایتوب اورنینە اوغلی محمد گری خان اولدی. محمد امین (١٥١٦) تنی ششوب آوروغە کرشدی، طبیبلر دوا ایتودن عاجز قالدیلر. محمد أمین کناز واسیلی‌گە کوب هدیەلر یەرب انیسی عبد اللطیف‌نی اوزینە ولی عهدتعیین ایتون‌صورادی. محمد گری خانغە، محمد امین خان‌نك آورو خبری باروب یتکاچدە، واسیلی اوز فائدەسینەغنە یارارلق کمسەنی قویماسون دیەاویلاب واسیلی‌گە ایلچی یەردی، وعبد اللطیف‌نك ولی عهد تعیین ایتلون صورادی. لکن عبد اللطیف موسکوادە وفات ایتدی. محمد گری بونی ایشتکاچدە واسیلی‌گە ینە ایلچی یەردی ومحمد أمین‌گە، اوزی ایلە آتا بر طوغمە، محمد أمین

ایله آنا بر طوغمه قرداش اولغان، صاحب گری‌نی ولی‌عهد تعیین ایتون صورادی. واسیلی بونی تصدیق ایتوب وعده بیردی. محمد امین‌ده قزان خلقینه، عبد اللطیف وفات ایتدکندن صاحب گری‌نی خان ایتو ایله وصیت ایتوب وفات ایتدی (١٥١٩).

محمد امین خان، اوّل ٩ یل، صوکندن١٧یل، مجموعی ٢٦ یل خانلق‌ایتدی، اول صوکغی حکومتنده روس نفوذندن چقدی، لکن بو اشلر آنڭ برسیاسی، اقتدارلی کشی بولووندن کیلمه‌دی، بلکه‌خاتونی هم تیره یاغنده‌غی ایبداشلرینڭ تأثیری آرقاسنده‌غنه کیلدی. محمد امین اوزنده توبلی اقتدار بولماغان اوچونده قزانڭ بابالری زماننده‌غی شوکت ودولتلرینی قایتاروب آلا آلمادی. محمدامین‌نڭ وفاتی ایله الوغ محمد خان‌نڭ نسلی بتدی. بولارنڭ مدت خانلغی ٨٥ یل اولدی.

شیخ علی خان ـ. محمد امین وفات ایتکاچ کناز واسیلی روسیه‌ده‌غی تاتار میرزالرندن، اوزینڭ یقینلرندن شیخ علی اسمنده (١) برەونی عسکر ایله قزانغه یبەروب خان ایتدی. صاحب گری‌نی خان ایتو اوزی‌ایچون اوگایسز اولدقندن، محمد گری خان‌غه ایتکان نق وعده‌سن بوزدی، بوخیانتن‌قاپلاو اوچون‌محمد گری گه بیك کوب قیمتلی هدیه‌لر یبەردی. لکن محمد گری بوگا التفات ایتمه‌دی، روسیه حدودینه هر وقت هجوم ایتوب طوردی.

لکن روسیه اچینه هجوم ایتودن کنازواسیلی محمد گرینی،

(١) شیخ علی، مرحوم سید احمد خان‌نڭ الله‌یار اسمنده اوغلینڭ اوغلیدر. استرخاندان قاچوب روسیه‌گه کیلدی. قاسمغه خان ایتوب تعیین ایتلدی، روسلقغه چن‌اخلاصی‌ایله خدمت‌ایتوی سببلی کنازواسیلی‌نڭ اڭ یقین‌لرندن‌اولدی.

اوستندن استانبولده سلطان سلیمان قانونی‌غه شکایت ایتو بکنـه طیوب طوردی (۱). شیـخ علـی هر وقت روس یاغن‌غه یاقلاب قزان خلقی فائده‌سینی برده رعایه ایتمی ایدی. اوشبو سببدن قزان خلقی شیخ‌علی‌دن رضا توگللر ایدی. آنی نصیحت ایتوب روسیه‌دن اخلاصن صووندررغه‌ده طرشوب قارادیلر، بولمادی. شیـخ علی اوزن اوگتله‌گان کشیلرنك کوبسن اوترتوب یاحبس ایتدروب طوردی. قزان‌نك زورلری محمد گری‌خان‌ایله‌هر وقت خبرله‌شوب طوردیلر. هم صاحب گری‌نی خان‌ایتوب‌بیه‌رون‌صورادیلر. آخر محمد گری خان عسکر ایله صاحب گری‌نی قزانغه یبه‌ردی. قزانده قارشی طوروچی بولمادی، طوریدن‌طوری کیلدیده کردی. خلق خوش قبول ایتدیلر. صاحب گری خان‌شیخ‌علی‌نی وروس‌ایلچیسینی توتدروب آلدی هم اوزینك آطلرینه مندرب‌ایدل بوینه‌اوزاتدی، شیخ‌علی‌ده‌روس بالقچیلری ایله‌مه‌سکه‌وگه‌قایتوب کیتدی. شیخ علینك قایتوینـه کناز واسیلی قارشو آلدی، سلامت قالووینه بیك شادلاندی، ایکاوی قوچاقلاشوب کورشدیلر (۱۵۲۱).

صاحب گری‌خان.—صاحب گری، خان‌اولغاچده‌روسیه‌غه اوزینك دشمانلغن کورسه‌تدی. روسیه‌گه طرفدارلق ایتکان بعض قزان کشیلرن اوترتدی. آغاسی محمد گری ایله موسقواغه هجوم ایته‌رگه اتفاق ایتدی؛ اول محمد گری خان کوب عسـکر ایـله روسیه حدودینه کردی: واسیلی‌بونی ایشتکاچ روسیه‌نك ایك زور

(۱) قریم خانلغی استانبولده‌سلطان اداره‌سنده اولوب قریمده، کفـه شهرنده قریم‌غـه نظـارت ایـته‌ر ایچون بعـض پـاشـالر سلطـان طرفندن قویلغان ایدی.

کنازلری تصرفنده محمد گری گه قارشو عسکر یبه‌ردی؛ لکن عسکری جیکلوب کنازلری اسیر توشدیلر. قزاندن صاحب گری خان هم عسکری ایله چقدی. قریم هم قزان عسکرلری قولومنا شهرنده بر گه قوشلدیلر. قارشو طورغان روس عسکرینی تمام هلاك ایتدیلر. بر نیچه شهرلرنی جیمردیلر. موسکواغه کیتدیلر. کناز واسیلی بونی ایشتوی ایله شهرنی چوقنچق کیاوی پیطرغه طابشروب قاچدی. شیخ علی هم قاچدی. موسکوا تیره‌سنده‌گی آوللرده‌غی خلقلر موسکواگه صیوندیلر. ٢٩نچی ایبول خان عسکری موسکوادن چیتده‌رك بر اورنده کیلوب طوقتادی. موسکواده‌غی خلقلر ترك قالولرندن امیدلرن اوزدیلر. بتون اوراملر آربالر یوکلر ایله طولدی. خلق طاشدن بنا ایتلگان کریمله‌گه طولالر ایدی. بیك کوب خلق بنا اچنده هوانڭ بوزلوی سببلی هلاك بولدیلر. موسکواده بر طوب بار ایدی. آنی آطا بله طورغان بر نیمس بولسه‌ده بتون موسکواده بیك آزغناده داری یوق ایدی.

ایڭ آخرغی ساعتده موسکوا بیوکلری اتفاق ایتوب خانغه قیمتلی هدیه بیرب ایلچی یبه‌ردیلر. ایلك‌گی کبی خان قولی آستنده طوروب خراج بیره‌چکلرینه عهدلرن عرض ایتدیلر. خان بوگا رضا بولدی. آراده یازشقان عهد نامه‌نی واسیلی‌غه یبه‌ردیلر، واسیلی هم بیك شادلانوب قول قویدی. بوندن صوڭ محمد گری خان موسکوا طرفندن کیتدی. محمد گری خان اوز عسکری ایله قریمغه، قزان عسکری قزانغه آیرلشدیلر (١٥٢١).

خان قایتوب کیتکاچ موسکوا خلقی اوشبو بلادن قوطلولری شرفینه غایت زور بیرام یاصادیلر. (٢٩ ایونده‌گی پیطراو به‌یره‌می)، سیریتینیا اسمنده‌گی زور مناستیرنی بنا ایتدیلر.

محمدگری خان سفرندن قایتقاچ استرخان شهرن باروب آلدی؛ لکن استرخانده نوغـــای میرزالری طرفندن خیانت ایله اولترلدی، ۸۵ یاشنده ایدی (۱۵۲۲).

محمدگری‌خان روسیه، قزان، استرخان وسبیریا، بتون‌دشت قپچاقنی قولینه آلوب زور قریم دولتی توزو، بلکه ایلك‌گی‌قپچاق مملکتینك شوکتینی قایتارو قایغوسنده ایدی. لکن مقصودینه ایرشه آلمادی. اورنینه اوغلی سعادت گری، خان اولدی.

محمدگری خان استرخان‌غه هجوم ایتکان وقتده صاحب‌گری خان، روسیه‌نك قزانده‌غی ایلچی ومأمورلرن وبعض کوپسلرن اوترتکان ایدی؛ کناز واسیلی مونی صلتاو ایتوب، محمدگراینك وفاتی فرصتندن استفاده ایتوب قالورغه تله‌ب، شیخ علی هم آندن باشقه بر نیچه زور کنازلر قوماندا‌سنده قزان‌غه کوب عسکر یبه‌ردی. بولار قزان تیره‌سنده کوب آوللرنك ماللرن آلدیلر، باندروب خلقلرن اوترتدیلر: لکن فائده‌لرینه زور اش اشلی آلماسه‌لرده کیله‌چکده‌گی صوغشلرنده‌اوڭای‌بولورلق بعض کرپوستلر صالوب‌واسیلی‌صورسك‌شهرینی‌بنا‌ایتدیلر، کوزیتکاچ‌قایتوب کیتدیلر.

قش اوتکاچ روسلرنك قزانغه هجوم ایته‌چگی بیلگیلی ایدی. صاحب گری خان اوزنده روس عسکرینه قارشو طورلق‌عسکر اولماونی اویلاب، استانبولده سلطان سلیمـان قانونی حضرتلرینه اطاعت وتابعلك عرض ایتوب، روسلارغه قارشی یاردم ایچون‌عسکر صورادی. سلطان تابعلگن قبول ایتسه‌ده، یاردم فلان یبه‌روب ماتاشمادی، تیك اوزینك‌موسکواده‌گی مانکوبسکی اسمنده‌گی گریك، خرەستیان ایلچیسینه، قزان‌خانی‌صاحب‌گرینك استانبول‌غه‌تابع بولون

خبر ایدب، مونی واسیلی‌گه بلـگرتورگه بیوردیده قویدی. کناز واسیلی ایله مانکوبسکی‌بیك یاقن دوستلر ایدی. واسیلی‌مانکوبسکیدن استانبولغه‌قایتوب، «قزان کوبده‌نوك‌روسیه تصرفنده‌در، صاحب گرای برفتنه چغاروچیغنه، آنك روسیه یری‌اولغان قزاننی‌ایکنچی کشیگه بیرورگه اصلا حقی یوق» دیب‌ایتون اوتندی. سلطانغه مانکوبسکی قایتوب سویله‌دی.

واسیلی راحتله‌نوب قزانغه هجوم ایته‌رگه حاضرله‌ندی؛ کناز بیلسکی وشیخ علی قوماندااسنده یوز سیکسان مك قدر عسکرنی قزانغه یبه‌ردی. صاحب گرای خان روسلارنك قوزغالون هم سلطانـدان یاردم فلان کیلمه‌ون بلگاچ قزان خلقینه: «مین سلطاندان یاردم آلوب کیله‌م» دیب، اوزی ایله بر طوغمه محمود بن میکلی‌گراینك اوغلی صفا گراینی اوز اورنینه خان ایتوب (حقیقتده صوغشدن قاچوب) قزاندن چغوب کیتدی. قزان‌خلقی آنی قورقاق جبن دیب شلته‌ایتوب قـالدیلر. ۱۳ یاشلك صفا گرای‌گه بیعت ایتدیلر. صاحب گراینك خانلق مدتی اوچ یل قدر اولدی (۱۵۲٤).

صفا گرای خان –. قزان خلقلری، صفا گرایگه بیعت ایتکاچده، قزان تیره یاغنده‌غی چواش وچیرمشلردن عسکر جیارغه کرشدیلر. روسلرنك جیه‌ولی عسکرلری کیمه‌لر ایله ۷ نچی مایده کیلوب یتدیلر، قزان یاننده ایدل‌اچنده «کاستینی اوستروف» دیگان آطاوده قوریدن کیله تورغان آطلی عسکرلرن ۲۰ کون قدر کوتوب طوردیلر. بو وقت شیخ علی صفا گرای گه: «قزاندن چق، یوقغه قان توکمه!» دیب خط یبه‌ردی. صفا گرای

« کم جیکسه شول خان بولور » دیب جواب بیردی . شول وقتده قزاننك قلعه‌لرندن برسی بتکانچه یاندی . روسلر بو بیك اوڭایلی وقتده هجوم ایته‌رگه باطرلق ایته آلمادیلر؛ قزان خلقی اولگیدن دخی ماتور ایتوب توزه‌توب تمام ایتدیلر .

روسلرنك آطلی عسکرلرینك یولینی چیرمشلر صاقلاب تورغانلر ایدی. روس عسکری اوشبو چیرمشلر ایله اوچ اورنده صوغشوب، کوب مشقت وهلاکت کوروب قزانغه کیلوب یتدیلر. بو عسکرلر اوستینه‌دخی مه‌سکه‌ودن کناز پالیتسکی قوماندا‌سنده کوب آزق هم قورال ایله کیمه‌لرگه تویه‌لوب بیك کوب عسکر قزانغه یبه‌رلدی. بو عسکرگه ڤولغه بوینده‌غی چواش وچیرمشلر بیك زور هلاکت کتوردیلر. ڤولغه‌نی طاشلر، آغاچلر ایله بووب کیمه‌لر اوته‌رگه اوڭایسزلاب قویغانلر ایدی؛ کوب کیمه‌لر آزقلری وقوراللری ایله غرق اولدی. مونك اوستینه چیرمشلر کیمه‌ده‌گی عسکر اوستینه اوقلر ایله آلدن آرتدن آتدیلر هم ۳۰ مڭ قدر روس عسکرینی هلاك ایتدیلر. قزان یانینه روس عسکرینك بیك آزیغنه باروب یتدی. آزقلری بتوگه یاقنلاشقان ایدی. قزان خلقلری‌ده روس عسکری یاغنده اولغان ایگنلرن روسلر فائده‌لنمه‌سون دیب یاندرغانلر ایدی؛ روسلر ۱۵ نچی آوغستده، آللرنده یاصانوب تورغان قزان عسکرینه بریولی هجوم ایتدیلر . اشلری اوڭمادی، قزانلرنك آطلی عسکرلری روسلرنی بتونله‌ی قاماب آلدیلر. روسلرغه أمن وصلح صوراب قایتوب کیته‌رگه توغری کیلدی .

واسيلى بو صوغشدن بيك كوب فائده‌لر اميد ايتكان ايدى، صوڭندن بيك قايغوردى هم قزانلر ايله، صفا گرايڭ خانلغينه رضا اولوب، صلح ايته‌رگه مجبور اولدى

واسيلى اوزينڭ بو صوغشده كورگان ضررن، قزانلرغه اقتصادى جهتدن غلبه ايتوب قايتاررغه تله‌دى. قزانده ايون آينده جيولا تورغان بيوك يارمينكه گه روس سودا گرلرينى يبه‌رمه‌دى؛ آلارغه حاضرگى، ايدل بوينده‌غى «ماكاريف» اورننده جيولورغه قوشدى. موندن ضرر، قزانلردن بيگره‌ك، روسلرغه بولا ايدى. چونكه اورتا آزيا، ايران طرفلرندن كيله تورغان سودا گرلر قزانغه‌غنه كيلوب روسلر يانينه كيلميلر ايدى.

بو صوغشدن صوڭ بيش يل قدر روسلر ايله قزانلر آراسى توزك طنج حالده طوردى، (۱۵۲۹) يل قزانلر واسيلى حضورينه ايلچيلر يبه‌روب ينه صلحنى يساگارتديلر. لكن روس كنازى شوندى يخشى مناسبتلرگه قارامى (۱) ينه: «قزان خانى بزنڭ ايلچيمزنى حقارت ايتكان ايمش، خلقنى موسقوا خلافينه دعوت ايته ايمش» ديب (۱۵۳۰) نچى يل ينه بيك كوب عسكر حاضرله‌دى، هم بولارغه روسلرنڭ زور كنازلرن باش ايتوب جمله عسكر وكنازلرگه شيخ على ايله كناز بيلسكى‌نى باش ايتدى.

صفا گراى خان، روسلرنڭ كيلوون ايشتوب، شهر قلعه‌سينڭ طشنده‌غى بيسته‌نى بولاق‌دن آرچاقرينه قدر، آندان قزان يلغه‌سينه قدر تيره‌ن چوقر (اور) وقلعه‌لر ايله احاطه ايتوب آلدى. ايول

---

(۱) فوكس.

۱۵لرنده روس عسكری قزان‌غه كیلوب یتدی. قزانلیلر روسلرغه كوندزلرن چغوب هجوم ایته‌لر ایدی، كیچلرده بیك اعتبار ایتمیلر ایدی. كوبره‌ك وقتده یا یوقی یا اویون كولكی ایله اوتكاره‌لر ایدی؛ آلار نیچكده هر وقت هجوم ایتوب طورا طورغان روسلردن یالغوب بتكانلر ایدی؛ بر كون روسلردن بعضلری تونگی آی یاقتیسنده قلعه‌لرنك بتونله‌ی صاقچیسز قالغاننجدن فائده‌له‌نوب آغاج قلعه‌غه دگت وصومالالر سورتوب، قوری پچه‌ن قویوب اوت تورتوب یاندردیلر. اوشبو اورن یانوب بتوب آچلغاچده روسلر برغیلر قچقرتوب بیسته خلقلری اوستینه كردیلر. هم بیسته خلقی ایله بیك قاتی صوغشدیلر، یورتلرنی ویورتلر اچنده كشیلرنی یاندردیلر.

چیتدن روسلرغه چیرمشلر كیلوب هجوم ایتدیلر؛ كوب روسلرنی اوتروب ۷۰ له‌ب طوب آلدیلر. صوغش وقتنده صفا گرای خان آرچا شهرنده ایدی. قزانلر روسلر ایله صلح ایتدیلر.

روس عسكری قزان سفرندن قایتوبده یتمه‌گان ایدی؛ قزان میرزالرندن تاغای وتوكیل اسمنده گیلری واسیلی‌گه صلح صوراب باروب یتكانلر ایدی. واسیلی بولارغه جوابنده: مین، قزان اهلی صلح صوراسه‌لر عهد ایتسونلر، آنده‌غی روس اسیرلرینی آزاد ایتوب، چیرمشلر قولنده قالغان قورالنی قایتارسونلر دیب ایلچی كوندرمن؛ شول ایلچی كیلگانچی سز مونده رهن اولوب قالوب طورگز» دیدی. میرزالر رضا بولدیلر. واسیلی‌نك ایلچیسی قزانغه باردی، صفا گرای‌گه مكتوبنی بیردی، یومشن سویله‌دی. صفا گرای‌ده واسیلی‌نك ایلچیسینی اوزینك یاننده رهن ایدب قالدردیده، واسیلی‌گه: «آنده رهن

اولوب قالغان میرزالرنی یبه‌رب، آنده‌غی قزان اسیرلرینی آزاد
ایتسه‌کز هم بزدن آلغان طوبلرکزنی قایتارساکز معاهده‌گه امضا
ایته‌رگه ممکن» دیب ایلچی یبه‌ردی. واسیلی هم یانده‌غی بایارلرنك
مونی ایشتکاچ بیك کیفلری کیتدی، ناغای میرزالرنی ناچارسوزلر
ایله‌سوکدیلر، قورقتدیلر. ناغای‌میرزا بولارغه قارشی: «بزیالغانلاب
حیله‌ومکر ایته‌راوچون کیلمه‌دك، بلکه راستلق اوچون کیلدك.
الله‌نك تقدیریدر، الوغ کناز، نی اشله‌سه‌ده بزقبول ایته‌مز. بز هر
وقت طنچلق ایله طورونی تلیمز. صوغشلرده بزنك زورلرمز،
باطرلرمز اولوب بتدیلر. خاننك اشی هم سوزی اوچون بزعیبلی
توگلمز، بز اوز عقلمزغه قاریمز، کناز اوچون بز آنی قزاندن
قوارمز. الوغ کناز تله‌گان کشی‌سن خان ایدب قویار» دیدی.
حاصل عقللی‌بایارلر هم کناز ایلچیلرنی تمام یومشاتدیلر، بیك‌تارلقده
قالغان بومیرزالر، کناز وبایارلرنك کوچله‌وی‌ایله، قزان خلقلرینه
خط یازدیلر. آنده آلار صفاگرای‌نی مطلق خانلقدن توشوررگه
هم الوغ کنازدن خان صوراب آلورغه کیره‌ك دیب یازغانلر
ایدی. صفاگرای مونی‌سیزگاچ، قزانده نی قدرروسیا طرافدارلری
بولسه جمله‌سینی اوتررگه تله‌سه‌ده قزان زورلری ایرك بیرمه‌دیلر.
خانلغینك بیشنچی‌یلی‌ایدی. واسیلی‌نك سیاستی‌سببلی قزان‌خلقی‌طرفندن
خلع ایتولدی. قزانده اولغان قریم طائفه‌سی ایله قزاندن چغوب
کیتدی (۱۵۳۱).

واسیلی ینه‌دن شیخ علی‌نی یبه‌ررگه تله‌سه‌ده، قزان بیوکلری،
بیگروه‌ك‌ده مرحوم محمد امین خان‌نك سکلیسی غورشادنابیکه (۱)،

(۱) غورشادنابیکه قزانده بیك عالمه بر خاتون ایدی.

شيخ على بزدن اوچ آلورغه كرشور ديب، آنك اورنينه انيسى جان على‌نى يه‌رون صوراديلر. جان على ميشچر (قاسم) شهرينك خانى ايدى. ويليكى كناز آنى، هر وقت موسقواغه مطيع اولورغه، يمين ايتدردى وكناز پينكوف ايله قزانغه يه‌ردى.

جان على خان ــ. جان على اون بيش ياشلرنده گنه ايدى، آنى هر وقت كناز پينكوف قاراب طوردى. شونك اوچونده جان على وقتده قزان‌نـك حتى داخلى اشلريده روس كنازينك تدبيرى ايله يوردى. جان على خان نوغاى خانى يوسف ميرزانك قـزى سيونبيكه‌نى نكاحلانورغه رخصت صورادى؛ واسيلى‌ده، نوغاى ايله قدالاشودن فائده اولاچاغن اويلاب، رخصت ايتدى.

صفا گراى خان، آغاسى صاحب گراى خان (۱) يانينه قايتقاچ آنى روسيا خلافينه قزدروب كوب عسكر ايله روسياغه سفر ايتدى. صفا گراى رزان طرفلرنده آول وشهرلرنى طوزدروب، خلقلرينى اوتروب يورى ايدى؛ كناز اوبالينسكى قومانداسنده واسيلى طرفندن يه‌رلگان عسكر كيلوب چقدى. صفا گراى، يوزمك روس عسكرينى ناموسلى صوغشنده آخرينه قدر هلاك ايتوب بتردى؛ قريمغه حسابسزماللر آلوب قايتدى هم واسيلى‌غه: «مين قزانده وقتده سينك يرگه هيچ بر هجوم ايتوب كرمه‌دم، سيكا هيچ دشمانلق ايتمه‌دم؛ ئه سين ميكا دشمانلق ايتوب نيچه مرتبه عسكر يه‌ردك. آخر خلقنى قوتورتوب مينى، خانلغمنى طاشلاب، كيته‌رگه

---

(۱) چونكه صاحب گراى، سلطان طرفندن قريمغه خان ايتوب تعيين ايتلگان ايدى.

مجبور ايتدك. الله بو كون ميكا ياردم ايتدى، مينده سينك كوب شهركنى كولـــگه ايلەندردم، حسابسز ماللر آلوب قايتدم» ديب مكتوب يەردى. واسيلى اجل ياصدغنده ايدى، مكتوبنى اوقوب حسرتلى حالده وفات ايتدى. اورنينه ۳ يـاشارلك اوغلى ٤ نچى ايڤان كناز اولدى. اداره اشلرينى آناسى ييلينه قارى ايدى. جان على خان ايڤانغه بيعتينى يا كارتدى (۱۵۳۳).

جان‌علی‌خان‌نك خاتونى‌سيونبيكه غايت تدبيرلى، عقللى‌واشلكلى خاتون ايدى. جان‌على‌نك روسيا گه اسيركبى برحالده طوروندن رضا توگل ايدى. جان علينك بوحالندن قزان خلقلرى هم البته راضى توگللر ايدى. بولاط ميرزا ايله مشهوره عالمه غورشادنابيكه كبيلر جان عليدن قوطلو چارەسينه كرديلر. آخر بعض ميرزالر طرفندن جان على آرچا طرفنده، پينـكوف قزانده اوترلـديلر. قزان خلقى‌ده قريمدن صفا گراى‌نى چاقرديلر (۱۵۳۵ م).

ايكنچى مرتبه صفا گراى خان-. صفا گراى ايكنچى مرتبه خان اولوب كيلووندە برآز صاقلانوب، اوزياننده اوزن صافلارلق قريم عسكريده آلوب كيلدى. چونكه قزان خلقى صفا گراى ايچون اولقدر اشانچلى توگل ايدى؛ بيگره كده قزانده‌غى موسقوا طرفدارلرى، آچولرى كيلگان صاين، سين بزگه كيره كمى ديه چكلرى معلوم ايدى. صفا گراى قزانغه خان اولغاچده، جان على خاندن طول قالغان سيونبيكەنى نكاحلاندى.

موسقوا طرفدارلرى اولغان بعض آدملر موسقواغه: «قزان خلقلرى آراسنده‌صفا گرايني تلەمەوچيلرى كوب؛ اگرخان ايتوب

شاه على يبه‌رلسه، بيك ممكندر» ديب خبر ايتديلر. بوڭا طايانوب موسكوا كنازى ايڤان وبايارلر شيخ على‌نى چاقروب آلوب قزانغه اوزاتورغه بولديلر. شول وقت صفا گراينك قزان‌نى بيك نق توتقانى،موسقوا طرفدارلرينه يول‌قالماغانى ايشتلدى. اوشبونك اوچون شيخ على يبه‌رلمه‌دى. اوشبو يللر قزان ايله روسيانك آراسى طنچلق ايله كيلسه‌ده، روسلار ينه‌دن صوغش باشلاب غوندورف، زاميتسكى اسمنده كنازلر قوماندا‌سنده قزانغه ينه‌دن عسكر يبه‌رديلر. بوعسكر قزانغه يتمه‌سدن ليصكف اسمنده بر آول يـانـنده قزان عسكرينه يولقديلر، تيـك هيـچ بر صوغش ايتمى قورقوب قاچديلر. قزانلر نيژغوردقه قدر قووب كيلديلر، فقط توتا آلماديلر.

صويورف، قارپف اسمنده كنازلر قوماندا‌سنده ينه عسكر يبه‌رديلر. بولارى بر مقدار بلغار وچيرمشلرنى اسير ايتوب موسقواغه آلوب قايتديلر وجمله‌سينى موسقواده اوتردیلر.

اوشبوڭا قارشى ١٥٣٧ – ١٥٤٠ نچى يللرده صفا گرى ايـكى مرتبه مورم تيره‌لرينه يوروب قريه‌لر طوزدروب ماللرن آلوب قايتدى. بوندن باشقه‌ده قزان عسكرى موسقوا حدودينه بو وقتلرده هميشه‌هجوم ايتـكه‌له‌ب طورديلر. اوشبوسبدن مورم‌طرفلرنده‌غى يرلرده آدم سويه‌كلرى بيك كوب بولا ايدى.

قزان توره‌لرى آراسنده نفاق بيك قوتله‌نـگان ايدى؛ هر وقت خانلرى صفا گراى خلافينه موسقوا كنازلـگى ايله خبراشوب طوررلر ايدى؛ قزان اولولرى آراسنده اشانچليلق تمام بتـكان‌ايدى، كوبسى هر برينه‌ده دشمان اولغان موسقواغه صغناغنه بيره‌لر ايدى.

اوشبو وقتلردەمشهورەعالمه غورشادنەبیکه، کناز ایڤانغه یازغان مکتوبندە: «قزاننڭ ایك خوفلی وقتلری بو وقتدر. بتون خلقنڭ باشی ایلەنوب بتکان. قزاننڭ تیز وقتلردە منقرض اولاچاغندە شبهه یوقدر» دیگان. هم بعض کشیلرگەدە: «قزان اون یلدن تمام منقرض اولوب بتەر» دیبسویلی ایکان. جان علی‌نی اوتررگه اجتهاد ایتکان بولاط میرزا حاضر صفا گرای‌نی خانلقدن توشرورگه اجتهاد ایتە، صفا گرای ینه اوزینڭ قریم طائفەسینڭ فائدەسی ایچون قزانلرغه ضرر ایتمکدن صاقلانمی ایدی.

١٥٤٦ نچی یل روسیاحکومتی قزان اوستینه ایکی فرقه ایتوب عسکر یبەردی؛ برسی ۆاتقه، برسی موسقوا طرفندن بارورغه بولدی. هر ایکی فرقه قزان یاننده بر وقتده اوچراشوب، قزان تیرەسندەگی آوللرنی یاندروب، ماللرن آلوب، آدملرنی اسیرایتوب، هیچ بر قارشیلق فلان کورمی قایتوب کیتدیلر. صفا گرای خان اوشبو اشنڭ، قزان امیرلرینڭ خیانتی سببلی اولوون اویلاب، شکلنگان کشیلرینی اوترتە باشلادی. قزانده زور فتنەلر قوبدی. صفا گرای یانندەغی قریم طائفەسینی اوتروب بتردیلر. صفا گرایدە نوغای اوردا سندەغی قائن آتاسی یوسف میرزا یانینه کیتدی. اول کیتکاچ قزانلر آراسنده نی اشلەرگه کیرەك دیگان مسئلەدە اختلاف چقدی؛ بعضلری استانبولده سلطان‌غه تابع‌اولونی، بعضلری روسیاغه تابع‌اولونی، بعضلری قریمدن‌ایکنچی‌خان‌صوراب آلونی تلیلر ایدی. قزان خلقلری آراسنده موسقوا طرفدارلری کوب اولوش تشکیل ایتەلر ایدی. آخر سید اوغلان میرزا وآنڭ ایدەشلری موسقوا

کنازینه ایلچی یبه‌روب شیخ علی‌نی خـان ایتوب یبه‌رون صورادیلر (۱۵٤٦).

ایکنچی مرتبه شیخ علی خان. — شیخ علی‌نی بیلسکی هم پالیتسکی اسمنده کنازلر، ۱۵نچی ایبول قزان تختینه کیتروب اوطورتدیلر. قزان خلقینك نیتی، شیخ علی‌نی رسماً گنه خان ایتوب، اداره اشلرینی اوز قوللرنده طوتو ایدی. اوشبو سببدن شیخ علی‌نی اوزینك سرایینه حبس ایتکان کبی، هیچ کم ایله اوچراشدرمی طوتدیلر. چوره اسمنده بر میرزا شیخ علی و موسقوا طرفندن طوروب، شیخ علی خلافینه اولغانلرنی اوگوتله‌ب قاراسه‌ده، فائده بیرمه‌دی. همیشه شیخ علی‌نی قصدیلر. آخر قزان بیوکلری نوغای اوردا‌سندن صفا گرای‌نی چاقردیلر؛ شیخ علی مونی بلوب، چورا میرزا کیکاشی ایله قاچوب ایدل بوینه توشدی هم کچکنه کیمه‌لر ایله موسقواغه قاچوب کیتدی. خانلغی فقط بر آی قدر گنه اولدی.

اوچنچی مرتبه صفا گرای خان. — صفا گرای خان، قزان خلقی چاقرماسه‌ده، کوچ ایله کرو ایچون نوغای وقریم‌دن عسکرلر جیوب کیله ایدی. قزانغه عسکری ایله کیلوب کردی، کناز چوره کبی موسکوا طرفدارلرینی اوترتدی، ۷٦ قدر میرزا هم توره‌لر موسکواغه قاچدیلر، آنده باروب کناز ایوان‌نی قزان خلافینه قوتورتدیلر، ایوانغه کیره‌ك بولغان معلوماتنی بیره باشلادیلر. قزانده‌غی نظامسزلق هم ترتیبسزلکدن قزاننك ایك صادق تبعه‌لری اولغان چیرمشلرده بیزوب بتدیلر. ترتیبسزلکدن فائده‌لانوب قزان توره‌لری، چیرمشلر اوستینه آغر یاساقلر صالالر ایدی. بولار آخر کناز ایوانغه اطاعت عرض ایتوب ایلچی یبه‌ردیلر، کناز ایوان شادلق ایله قبول ایتدی.

(۱۵٤٦) روسیه حکومتی قزان اوستینه ایکی مرتبه عسکر یبه‌ردی، لکن ضرردن باشقه نرسه اولمادی.

۱۵٤۷ نچی یل کناز ایوان ۱۷ یاشینه‌یتوب اویله‌ندی. وشول کونگه قدر یورتلگان کناز اسمی اورنینه تسار (چـار) اسمنی آلدی. غایت کوب عسکر ایله قزاننی آلو ایچون قزانغـه سفر ایتدی. قش کونی اولسه‌ده، همیشه یاغمور یاوب توردقندن، یوللر غایت ناچارلاندی. ایدل اوستینه صو توشدی، بوزلار تیشلوب کوب عسکر وقوراللری ضائع اولدی.

ایوان اوزی هم کوب قیینلقلر کوردی. اوشبو حالدن شوملانوب نیژنی‌گه یتمه‌سدن ایلك بیك قایغروب قایتوب کیتدی. کناز سیریبریانی هم بیلسکی ایله شیخ علی‌نی بارلق عسکری ایله قزانغه یبـه‌ردی. شیخ علی اوزینك تاتار عسکرن هم برگه آلدی. قزان عسکری ایـله قزان یاننده آرچا قرینده یولقشوب صوغشدیلر. قاتی صوغشده قزان عسکری یکلدی. گریك اسمنده بر بهادرلری شهید اولدی.

اوشبو کونگه قدر قزانلرنك، اوزلرینه قیاس ایتلمه‌سلك درجه‌ده کوب بولغان، روسلرغه یکلمی کیلولری، زور یگتلکدن باشقه بر اش توگل ایدی. روسلر ایله اوزلکسز صوغشو آلارنی قاقشاتا ایدی، لکن قزاننك اصل ضعیفلـگی بو سببدنگنه توگل ایدی، الوغ محمددن صوك قزان تختینه زور اقتدار ایه‌سی بیك تدبیرلی خانلر اوتورغانلری یوق ایدی. مملکتنك قوتله‌نوی، اقتدارنك آرتوی حقنده، توبله‌ب قایغرغان کشیلر یوق ایدی.

اوشبو واقعه‌دن ایکی یل صوك صفا گرای اوزینك سراینده

بیك تیز وفات ایتدی. اوزینڭ اورنینه ۲یاشلك اوغلی اوتامیش گرای ایله اوتامیش گراینڭ آناسی سیونبیکه قالدی (۱۵٤۹ م، ۹۵٦ ه).

صفا گرای‌نڭ خانلق مدتی (آراده‌توشکان وقتلرن صاناماغانده) ۲۵یل قدر اولدی. اول قزان خانلرینڭ ایڭ زورلرندن، وآرتق تدبیرلی‌اولماسه‌ده، اقتدارلیلرندن‌ایدی. صفا گرای‌نڭ خانلق‌وقتلری قزاننڭ ایڭ معمور، بای وسوداسی قونلی وقتلری ایدی.

سیونبیکه–اوتامیش گرای–. قارت خانلرنی‌ده اعتبار ایتمی تورغان قزان خلقلری، اوتامیش گرای‌نی، خان بولماغاندن‌غنه خان ایتوب طانودیلر. قزاننڭ اداره اشلری اوتامیش گرای‌نڭ آنـــاسی اولغان سیونبیکه قولنده ایدی. قزانلیلر، همان اوز آرالرنده کم‌گه تابع اولورغه، کم‌نی خان ایدرگه دیگان کبی اوزلرینڭ کیله‌چکلری اوچون خطرلی اولغان نزاعلرده دوام ایتدی.

بوندن باشقه‌ده اوز آرالرنده بر برسن اوترشوب، قرشوب طورالر ایدی. بو اوزلکسز فتنه‌دن قـــاچوب، اون ملڭ قدر قزان‌نڭ موسکوا طرفدارلری موسکوا خدمتینه کردیلر. موسکوا حکومتی قزانده اولغان اوشبو باشسزلقدن مطلق فائده‌لانورغه، اوشبو فرصتده قزان‌نی آلورغه کیره‌ك‌دیب نیت ایتوب قویدی.

قزانلار، کناز ایواندن صلح صوراب ایلچی یبه‌ردیلر. ایوان هیچ جونلی جواب ویرمه‌دی هم‌روسیه‌نڭ هر طرفندن عسکر جیارغه بویوردی. کامل عسکر حاضرله‌نوب بتکاچ، کناز یوری ایله شیخ علی‌نی وقزاندن کوچوب کیتکان مسلمانلرنڭ همه‌سنی‌ده برگه آلوب قزانغه سفر ایتدی. بو سفرده روس عسکری بیك کوب ایدی، بو قدر عسکر قزانغه بارغـــانی یوق ایدی. ۱٤نچی فیورال (۱۵۵۰)

ايوان جمله عسكرى ايله قزان كرپيوستى آستينه كيلوب توقتادى. عسكرنى كامل رەتلەب طوبلرنى تيوشلى اورنلرينه قورديلر. بتون قزاننى تمام احاطه ايتوب بتديلر. كناز ايوان، اوز عسكرى آراسنده قزدروب باطرلاندروب يورى ايدى. عسكرگه بر يولى كرپيوستقه هجوم ايتوب قزاننى آلو اوچون تدبيرلر قوروب يوردى. بو وقت قزاننك خانن مربيەلرى بيشكده تيربەتو ايله مشغول ايديلر. قزاننك زورلرندن بعضلرى اوشبو بختسز كونلرده ايوان حضورينه كيلوب قزان خلافينه خدمتكه كرەلر ايدى.

قزان اچينه، ايمەن آغاچندن بنا ايتلگان كرپيوستينه روسلر هر طرفدن طوبلر ايله آتالر ايدى. كناز قلعەنى واتدرو اوچون هر تورلى چارەلرنى قارادى، نيچه كونلر بوينچه طوبلرنى آطدردى، لكن فائده چقمادى. آخر كنازنك فرمانى ايله آلتمش مك روس عسكرى بر يولى كرپيوستقه هجوم ايتديلر. قزانليلر روسلرنى شهر قاپقاسينه يبەرمەديلر. اوشبو قورقنچلى وقتلرده قزاننك غيرتلى عقللى ملكەسى سيونبيكه، كرپيوست اوستينه منوب اوزى قوماندالر بيرب يورى ايدى. بيوك كناز اون كون بويى صوغشدى، هيچ فائده كورمەدى. فيورال آخرلرى ايدى؛ كونلرده جلنوب، قارلر ارى باشلاغان ايدى. احتمال يوللرده اوزلوب كيتەر ديب (؟) ياش هم غيرتلى كناز ايڤان قايغولى حالده ۲۱ فيڤرال بتون عسكرى ايله قزاندان ايلەنوب قايتوب كيتدى. كناز اوزينك قورقانلغن قزانلرغه بلگرتمەس ايچون هم قزانلر قوا چقماسونلر ديب اوزى خاص عسكرى ايله جمله عسكرنك آرتندن باردى. قايتشلى زويه صووينك بوينده توقتادى. شيخ على نى يته كلەب زويه

صوو ینك صول یاغنده‌غی طاوغه مندی، شول طاونك صوغش ایچون اوکای اولوون ملاحظه ایتوب، شونده بر شهر بنا ایتونی معقول کوردی، قزان میرزالریده اوشبو اشنی معقولله‌دیلر.

ایڤان قایتوب کیتکاچ قزان معتبرلری صفاگراینك آغاسی صاحب گرایگه اوشبو مضمونده مکتوب کوندردیلر: «قرداشکز صفاگرای وفات اولوب بیشکده بر اوغلی قالدی، قولمزغه آلوب طوردق. کافرلر خانمزنك وفاتینی بلوب، اوستمزگه بی‌حد عسکر کوندردیلر. الله تعالی‌نك عنایتنده‌سزنك دولتکزده کافرلرنی قروب قاچردق. اما کافر کیری کیلور دیلر. ایمدی باش کیده‌چك آیاق یایدا ولهذا التماس ایده‌مز: بزگه خانمزنك اوغلی بولك گرای‌نی بزگه خـان قیلوب یبه‌رسه گز ایدی». صاحب گرای خان، بولك گرای‌نك بیك یـاش اولوی سببندن، دولت گرای اسمنده قرداشنی قزان خـانلغینه یبه‌رون اوتنوب سلطان سلیمان قانونی‌غه عریضه ویردی. سلطان قزان ایله قریم برله‌شسه، قریمنك استقلال اعلان ایتون اویلی ایدی. رخصت ایتمه‌دی. سلطان طرفندن قریمغه تعیین ایتلگان پاشالر ایڤان‌نك دوستلری ایدی. آلار بو عریضه‌سی سببلی صاحب گرای‌نك اوزینی عیبلی ایتوب کورسه‌تدیلر. اوشبو قوتقی سببندن صاحب گرای خان تلف اولدی. شولای ایتوب قزانلر بو طرفدنده فائده ایته آلمادیلر.

روسلر قایتوب کیتکاچ قزان خلقلری نوغـای میرزاسی وسیونبیکه‌نك آتـاسی اولغان یوسف میرزانی مه‌سکه‌وگه صلح صوراو ایچون یبه‌ردیلر. یوسف میرزا بیك عقللی وتـدبیرلی کمسه ایدی. مه‌سکه‌و ایله قزان آراسن کیلشدرو ایچون بیك طرشدی.

اول قدر آدم قانی توکمکنك قرآنده‌ده انجیل‌ده ده حرام بولغانن سویله‌دی. ایڤان صلحنی قبول ایتمه‌دی، بلکه اگر قزانك زور أمیرلرندن بیش آلتی کشیلری کیلسه بن صلح شرطلرنی آلارغه سویله‌رمن دیدی.

بونك صوڭنده شیخ علی هم توقزلاب بیوك کنازلر قوماندا‌سنده قزان طرفینه بیك کوب عسکر حاضرله‌ب یبه‌ردی. زویه شهرینی بنا هم آنده چیرکاو صالو، هر وقت قزانغه هجوم ایتوب طورو ایله بیوردی. اوشبو عسکر ایله برگه ۵ یوز قدر قزاندن قاچوب بارغان خلقلر، کوب عسکر ایله ڤیاتقه ولایتندن بختیار روزین اسمنده مسلمان کنازی حاضر اولدیلر.

کنازلر، شیخ علی ایله قزان یانینه یتکاچ ایدل اوستنده نی قدر بورام (پیراواز) اولسه جمله‌سینی قولغه آلدیلر. قزان خلقینك چیتلر ایله خبرله‌شو ویورشولرینه یول قالدرمی، رسمی صورتده قزان یرن صور یلغه‌سندن کاما ڤیاتقه یلغه‌لرینه قدر اورنلردن محاصره ایتدیلر. زویه طاوی باشینه روس طوون قاداب زویه یلغه‌سی تیره‌سنده‌گی قارانغی کوب آغاچلی اورمانی کیسوب، زویه شهرینی بنا ایته‌رگه کرشدیلر (۱۵۵۱، مای ۲٤نچی کون)

زویه‌نك بناسی ۷ آطنه‌ده تمام‌بولدی. چیرکاو صالندی، روسلر کامل نغوب یتدیلر. تیره یاقده‌غی چیرمش هم چواشلر روسلرنك بواشلرن کورب طوردیلر؛ قزان خلقی روسلرنك اوشبو اشلرینه برسوزده‌ایته آلمادیلر. آلار اطاعت‌ایتمه‌گان‌صورتده، روسلرنك کوب زیان کیتره‌چگن بلدیلر. آنك اوستینه دخی قزانده‌غی ترتیبسزلکدن فائدلانوب، ولایتده‌گی توره‌لر خلقلر اوستینه کوب‌ویرگولر کوته‌رتکانلر

ایدی. اوشبو سیبلردن طاو یاغی چیرمشلری شیخ علی حضورینه، زویه قالاسینه کیلوب اطاعت ایتدیلر، اوزلرینك بیوکلرن موسقواغه ایۋان حضورینه یبه‌ردیلر. ایۋان اوشبو چیرمشلرنی اوزینك سراینده زورلاب قوناق ایتدی؛ آلارنك کوکلن طابو ایچون آلتون کمش‌نی قزغانمادی، اوچ یل‌غه قدر آلاردن توله‌و فلان آلماسقه وعده ایتدی. هم شولای‌ایتوب قزاننك طاویاق (جنوب) قسمیده براوق آطمی روس قولنه کردی.

اوشبو وقت قزان اچنده منافقلق، برسی ایکنچیسنه خیانت ایلك آخرغی چیگینه یتکان ایدی. هیچ‌بره‌و ایکنچیسینك سوزن قبول ایتمی، هر کم اوز فکرینه اوزی پادشاه ایدی. سیون‌بیکه خلقلرنك اوشبو حاللرینه آچنوب یغلاودن باشقه بر اش اشلی آلمی، هر تورلی چاره‌لرغه یابشوب قاراسه‌ده، ینه اتفاقسزلق سبیندن چاره‌سز قالا ایدی.

قزان خلقی یکرمی مکدن آرتق عسکرطورغزا آلمیلر ایدی. اوزلری‌ایکی‌گه بولنگانلر ایدی: بر قسم خلق، صوغشسزغنه روسیاغه بیرلورگه کیره‌ك دیلر؛ ایکنچی قسم بوگا اصلاً رضا بولمیلر ایدی. بو صوگغی فرقه‌نك باشلغی قوشاق اوغلان‌اسمنده برقریم میرزاسی ایدی. سیونبیکه‌نك بارلق فکرینه قولاق صالغان کمسه‌ده اوشبو ایدی. بتون قریم فرقه‌سی فقط قوشاق طرفنده ایدی. قوشاق قلچن طوتوب: بز کافرگه اوشبو قلچدن باشقه بر نرسه‌ده بیرمیمز، بز روسقه اصلاً قل بولمامز! دی ایدی (۱). قزان

---

۱) کارامزین.

خلقلرى آ کا قارشى: سين اوتامش گراى خان نى واوزكه مخالف اولغانلرنك بارسنده اوتروب، سيونبيكه‌نى نكاحلانوب، اوزك خان اولورغه تليسك ـ ديب تهمت ايله جواب بيره‌لر ايدى.

قوشاق اوغلان واوشبو قريم فرقه‌سى اوزلرينك قزان خلقلرى قاشنده اصلاً اشانچلرى قالماغانينى، حتى قزانليلرنك بولارنك بارسنده اوتروب بترورگه تله‌گانلرينى بلوب، چاره‌سز، ۳ يوز قدر اولوب قزاندن چغوب كيتديلر (قوشاق‌غنه اوزينك خاتون وبالا چاغالرينى آلدى). قزان هرطرفدن روسلر طرفندن محاصره ايتلگان ايدى؛ يوللرنده روس عسكرى قارشى كيلدى، اوزلرى ۳ يوز قدرگنه ايديلر. بيك كوب بولغان روس‌عسكرينه‌قارشو صوغشديلر. فقط‌قرق بيش جانغه قالغانغه قدر صوغشوب شهيد اولديلر. قوشاق ٤٥ ايبده‌شى ايله روسلرغه اسير توشدى. موسقواغه يبه‌رلديلر. آنده دينگه كوچله‌نوب، قبول ايتمه‌دكلرندن، بر زور ميدانده آصلديلر.

سيونبيكه – اوتامش‌نك اسير بولووى –. قزان خلقلرى قوشاقلرنك واقعه‌لرندن صوك، ايڤاندن شيخ على نى خان ايتوب يبه‌رون صوراديلر. روس كنازلرى هم ايڤان، قزاننى عقللى پادشاهى سيونبيكه‌سندن آيرماغان صورتده، شيخ على‌نى‌خان ايتوب يبه‌روده فـائده بولماغانن آ كليلر ايدى. ايڤاننك اوتكان زور غيرتلى صوغشنده موفقيتسز قايتوويده مطلقا سيونبيكه‌نك سياستى سببندن اولوى آلارغه معلوم ايدى. قزان ايلچيلرينه ايڤان صلحنى قبول ايتمك اوچون اوشبو شرطلرنى قويدى:

۱) قزاننك رسمى خانى اولغان اوتاميش گراى ايله آناسى سيونبيكه‌نى هم موسكواده اوترلگان كنازلردن طول ويتيم قالغان خاتون وبالا چاغالرنى موسقواغه يبه‌رورلر.

۲) قزاننك طاو یاق قسمی بتونلەی موسقوا قولندە قالور.
۳) قزاندەغی جملە روسلر آزاد ایتلورلر.

روس كنازلری اوشبو شرطلرنی قزان خلقی آلدینە كیلوب اوقودیلر؛ قزان خلقی طاو یاغینی بیرورگەاوّلدە رضا اولمی طورسەلردە، ینە رضا اولدیلر.

الوغ محمددن صوڭ بر خانغەدە نصیب بولماغان تدبیر هم عقلغە مالك بولغان خانملری سیونبیكە ایلە اوغلینی روسقە بیروب یەرونیدە قبول ایتدیلر. اوچ كون بویی اوشبو صلح شرطلرینە توركم‌توركم كیلوب قول قویدیلر. روس‌مأمورلریدە‌صلح‌شرطلرینی یرینە كیتروركە كرشدیلر. ایلك‌اوّل‌سیونبیكە‌ایلە اوتامیش‌گرای‌خان روسیە مأمورلرینە ویرلەجك ایدی.

۲۵یل قدرخان خاتونی، صوڭندن اوزی خانم اولغان عقللی سیونبیكە صبرسزلق ایلە یغلارغە كرشدی. چونكە آنی موسقواغە بیروب یەرونی اوزینك خلقی قبول ایتدیلر. سیون‌بیكەنی‌قزاندن آلوب كیتەر اوچون، كنازسیریبرانی كیلدی، سیونبیكەگە كروب، اوزینك آلورغە كیلكان ایكانن سویلەدی. شول كوندن اعتبارا روس قولندە اسیر اولوب قالاچغن عرض ایتدی. سیون‌بیكە، اللەنك تقدیری شولایدر-دیدیدە یوز توبەن هوش‌سز اولوب یرگەیغلدی. شوندەغی خلق اثرلەنوب، سیریبرانی‌نی‌اوترگە تلەدیلر، لكن قزاننك اولوغلری خلقنی یبەرمەدیلر. سیونبیكەنك سرایندەغی جملە قدرلی قیمتلی نرسەلرن اون ایكی كیمەگە تویەب تولتردیلر. سیونبیكە كیتەر وقتندەخان مسجدینە كروب نماز اوقودی. مسجد یانندەغنە اولغان صفا گرای خان قبرینە واروب بیك قاتی

یغلارغه کرشدی. هم اوزینك سیوکلی ایری صفا گرای گه خطاب ایدوب بیتلر ایتدی. اوزینك نیچه یللر خان اولوب جانی تنی ایله خدمت ایتکان خلقلری بو کون عهد ویمینلرینی بوزوب، اوزینك دشمانینه اسیر ایدوب بیروب یه‌رولرندن شکایت ایتدی. صفا گرای گه: آچ قبرکنی! مین ده، بو قدر عذاب وخورلقلر کورمی، سینك کبی راحتله‌نوب قبرده یاتایم. آچ قبرکنی، قوچاغڭا کره‌یم» دی ایدیده اوزینی قبر اوستینه کوته‌روب طاشلی ایـدی. فقط مرحمتسز قبر آچلی یارلمی ایدی.

سیونبیکه‌نڭ یغلاوینه، کناز سیریبریانی اوزی هم توزه آلمی یغلادی. بتون جیولغان خلق یغلادیلر. قزاننڭ بیوکلری سیونبیکه‌نی یواتوب قاریلر ایـدی. سیونبیکه‌نی آقرنلق ایله گنه پادشـاه‌لرغه مخصوص آرباغه اوطورتوب زینتلی کیمه گه آلوب باردیلر. اوغلی اوتامش گرای هم یانده ایدی. بتون قزان خلقی برسی قالمی ایدل بویینه اوزاتا توشدیلر.

ماتور سیونبیـکه‌نڭ قایغودن اصلا توسی قالماغـان، تمام صارغایغان ایدی. کیمه گه اوطورتدیلر. کیمه‌لر قوزغالوب کیتدی. سیونبیکه اوشبو اورنده یغلی، یغلی غایت اثرلی وغایت موکلی بیتلر اوقودی. «ای بختسز شهر! سین ایلك بال یلغه‌لری آغزا ایدڭ، ایندی تمام‌قان یلغه‌لری آغز اچاقسڭ» دیب ایته ایدی. بتون قزان خلقی یغلاب قالدیلر (۱). ۱۵۵۲ سنه، ۵ آوغوست.

(۱) سیونبیـکه نڭ اوشبو حاللری واینکان بیتلری، ۱۷۹۱نچی یلده پیتربورغده نشر ایتلگان «Исторія о Казанскомъ царствѣ неизвѣстнаго Сочинителя» کتابنده، بو حاللرنی کوزی ایله

اوچنچی مرتبه شیخ علی خان-. سیونبیکه اوزاتلغاچ شیخ علی روس کنازلری هم عسکر ایله زویه‌دن قزانغه کیلدی. بتون خلقدن بیعت آلوب، خان سراینی تازارتدروب ۱٦نچی آوغست بولگاکف وخابارف اسمنده کنازلر قولنده ۳نچی مرتبه تختکه اوطوردی. تختکه اوطورغاچده قزانده‌غی جمله روس اسیرلرن آزاد ایتدی؛ اوشبو اسیرلرنك مجموعی نیچه مکلر مقدارنده ایدی. بعضلری ۲۰ یللر قدر اسیرلکده قالغانلر ایدی. جمله‌سی کیمه‌لر ایله موسقواغه اوزاتلدیلر. اسیرلرنك قوتلووینه روس خلقی رسمی بیرام ایتدیلر.

صلح شرطلری کامل یرینه کیلدی. قزانده همانده اوشبو شرطلرغه رضا اولمی قالغان بعض کشیلر بار ایدی. روس عسکری بولارنی ۋولغا هم قاما یلغه‌لرینه آطدیلر هم اوتردیلر. بوندان صوك قزان یخشی صورتده طنچلانغان کبی بولدی. روس کنازلری قایتوب کیتدی؛ تیك کناز خابارف یوزله‌ب عسکر ایله شیخ علی‌نی صاقلاو ایچون قزانده قالدی. قزان خلقلری اوزلرینك طاو یاق یرلرینك روس قولینه کروندن غایت کوکلسز ایدیلر؛ آلارنك خانلری اولدقدن شیخ علی ایۋانغه: «مین قزانلرنك خانلری اولدقمدن، آلارنی طنچ حالده اداره ایتو قایغوسن قارارغه مجبورمن. حالبوکه طاو یاق قسمی قزانغه رسماً بیرلوب طورماغانده اصلا طنچلق بولو ممکن توگل.» دیب تکرار خبر کوندردی؛ قایتاروب

کورب بلگان بر روس طرفندن یازلغان ص ۱٤۰ — ۱۵۳ .

بز اوشبو اثرنك مهم اورنلرینی هم اوشبو بیتلرینی ترجمه ایتدك، آیرم صورتده نشر ایته‌رمز. ان شاءالله .

بیرون، هیچ اولماغاندہ یارطی مقدارن اولسون قایتاروون صورادی لکن ایۋان قبول ایتمەدی.

شیخ علی قزان خلقی ایله بر قدر طنچ طورو قایغوسنده ایدی. روسلر وروس مأمورلری اوچون بو اوڭایلی توگل ایدی. شونك اوچونده آلار شیخ علی ایله خلق آراسن بوزارغه طرشالر، اوڭایلی اورن کیلگان صاین، شیخ علی گه یالغانلاب: «قزانلر سینی خانلقدن توشورب اورنڭا نوغای یا که استرخاندن خان آلورغه طرشالر؛ سین آلارغه یخشیلق تلیسك» دیب ایتەلر ایدی. شیخ علی بو یالغانغه تمام اشاندی؛ بر کون اوزی شبهەلەنگان قزان زورلرندن یتمش لەب تـوره ومیرزالرنی اوترتور اوچون اوزینك سر ایینه قوناقغه چاقردی. خلقلر جیولوب اوطورغاچ، شیخ علی اوزینك بیوروب قویغان روس عسکرینی قوناقلر اوستینه کرتوب جملەسینی صویدردی. بو سببدن قزان اچنده بیك زور فتنه قوبدی؛ ایکی کون بویی قزان اوراملرنده آدم قانلری یلغه بولوب آقدی. کوب آدملر قزاندن قاچدیلر، بتون خلق شیخ علیدن بیزدیلر.

بو واقعـەنی کناز ایۋان ایشتکاچ آداشف (۱) اسمنده بر کنازنی شیخ علی یانینه یبەردی. «قزاندەغی فتنەنی باصو اوچون روس عسکرن کرتمی ممکن توگل» دیب خبر ایتدی. شیخ علی کناز آداشفقه: «اگر کناز حضرتی قزاننك طاو یاق قسمن قایتارسه، مین قزاندەغی فتنەنی باصونی اوستمه آلامن. اگر قایتارماسه مین موندە طورمیمن؛ خانلغمنی طاشلاب، بیوك کناز یانینه مەسکەوگه قایتامن، اما اوز قولم ایله قزاننی مەسکەوگه بیرورگه قولمدن کیلمی. اگر مین موندی اشلر اشلەسەم، مسلمانلر میڭا قیامت کونینه قدر لعنت اوقورلر. اما

(۱) تاتار

مین اوزم قزاندن کیتـکاچ،سزنك قزاننی یکل صورتده آلووغز اوچون هر تورلی چارەلرنی قارارمن» دیـدی. کناز آداشف، اوشبو خبرنی ایڤانغه سویلەدی.بو وقت مەسکەوده قزاننك کاشرف، علی مردان اسمنده میرزالری بار ایدی. آلار کناز ایڤانغه: «شیخ علی خلقنی جفالی، آلارنی هیچ تیوشسز اورنده طالی. شونك اوچونده قزان خلقلری شیخ علی‌نی برده یاراتمیلر. اگر کناز حضرتی شیخ علی‌نی توشوروب آنك اورنینه مەسکەودن‌بر روس نامیستنیك قویسه، خلقلر بیك یخشی اطاعت ایتەرلر ایدی. بز شهردن چغوب آوللرغه طارالوب اوطورور ایدك» دیب‌سویلەدیلر. بوسوزنی ایڤان معقول کوردی، کنـاز آداشف‌نی شیخ علی‌نی توشورو اوچون قزانغه یبـەردی. اول قزانغه بارغاچ شیخ علی‌گه «اگر سین قزانغه روس عسکرینی شول کویگه‌گنه قبول ایتوب آلساك، کناز ایڤان سیڭا بیك کوب رحمت اوقور، حرمتلەر، هم کوب وظیفەلر آلورسك» دیدی. شیخ علی موڭا قارشی: «مین ایندی قزانده اوچنچی مرتبه خان بولدم؛ هیچ برنده اوکمادم. مینم بختم آبرویم یوقدر. حاضر مملکت صاقلاو توگل،اوزمنی صاقلاودنده عـاجزمن. مین تختنی اوزمه مناسب کورمیم هم طاشلیم. اما سزنك قزاننی یکل آلوڭز اوچون هر تورلی چارەلرنی قارارمن؛ صوڭندان تلەسەڭز صلح ایله، تلەسەڭز صوغش ایله آلورسز. اما اوز قولمدن بیره آلمیم.» دیدی. کناز آداشف رضا بولدی. شیخ علی برکون قزاننك بارلق طوبلارن اشدن‌چغاروب بوزدی‌داری‌صندوقلرینك‌همەسن بیکلەب، یاشرب زویـه قالاسینه یبەردی. مونك صوڭنده اوزی، اوزینك خدمتکارلری‌هم قزان زورلرندن بعضلری ایله ویانده‌غی روس

عسكرى ايله، «بالق طوتارغه» ديب يالغانلاب، قزاندن چغوب كيتدى. قزاندن كيتكاچ ياننده‌غى قزان ميرزالرينى: «سز مينى خانلقدن توشرورگه طرشدڭز» ديب اوزون ايتوب اورشدى. زويه‌گه بارغاچ بو ميرزالرنڭ بارسينى اوترتدى.

ايۋان قزان ناميستنيك لگينه زويه‌گو بيرناتورى كناز ميكولينسكى‌نى تعيين ايتكان ايدى. اول قزانغه باروب خلقغه: ايندى اشلرسز تله‌گانچه: شيخ على عزل ايتلدى؛ حاضر كناز ايۋانغه اطاعتكه يمين ايتكز» ديدى. خلق: سين زويه‌دن چابقون وبورناش ميرزالرنى بزگه بيه‌رسه‌ڭ بز قبول ايته‌رمز، آلار كناز ايۋانڭ قزان خلقينه شفقتلى بولوون اوستلرينه آلسونلر. آلار كنازلرگه قانشوب، روس تبعه‌سى بولوب يورگاچ كنازنى يخشى صورتده بلورلر» ديديلر. بو ميرزالر قزانغه كيلديلر، فتنه باصلدى. ناميستنيك ميكولينسكى‌گه خان سراين حاضرله‌رگه كرشديلر. شيخ علينڭ عائله‌سن زويه‌گه اوزاتديلر، كناز ميكولينسكى‌نى چاقرديلر. كناز كيلدى. خلق ۋولغه بويينه توشوب قارشى آلديلر. كناز ميكولينسكى اوزينڭ عسكرى ايله بيش بالتاده طوقتادى. نرسه‌لرن يوكله‌ب يوكله‌ب اوزينه حاضرله‌نگان سرايغه يبه‌ره ايدى؛ «قزانده فتنه چقدى» ديب خبر كيلدى. فتنه‌نڭ چغوينه كنازنڭ اوزى يبه‌رگان چابقون ميرزالر سبب بولدى: آلار روسلردن اوركوبكنه تورغان خلقغه: «روسلر سزنى بتونله‌ى اوتروب، بتون نيگزڭزنى بتررگه كيلديلر» ديب ايتديلر. شول سببدن بتون خلق قورقوب غيرتكه كيلديلر. بتونسى قوراللانديلر، شهرنڭ قاپقاسن بيكله‌ديلر. تورلى امير هم توره‌لر

خلقنى اوگوتلەب قاراديلر، هيچ فائده بولمادى. روس كنازلرى وميكولينسكى‌ده خلقنى طنچلاندرورغه طرشديلر، تورلى وعده‌لرده ايتديلر، قزانلر آلارغه‌قارشى: «سزنك‌سوزگزگه اشانورغه يارامى. سزنك بارسيده حيله‌گنه، شيخ على اوزيده شول سوزنى سويلى طورغان ايدى» ديب جواب بيرديلر. كنازلرنك يانلرنده عسكر كوب بولسه‌ده ايڤانڭ رخصتندن‌باشقه‌صوغشونى‌معقول‌كورمه‌ديلر، زويه‌گه قايتديلر، آنده‌غى قزان ميرزا وتوره‌لرينى حبس‌كه يابديلر. كناز شيريميتفنى موسكواغه يبه‌رب ايڤانغه خبر ايتديلر (١٥٥٢، مارت ٢٤).

بو وقتلر مه‌سكه‌و كنازينه، قزاننى آلغانچه صوغشواوچون، ايك اوڭايلى‌وقت‌ايدى. هيچ برخوفلى اورنى يوق‌ايدى: اول ايندى غرب طرفنده‌غى پادشاهلر ايله اتفاق ايتكان، قريم‌نك صاحب گراى خان وفات ايتدى، استرخان خانى يغمورچى روسياغه دوستلق كورسه‌توب عسكر ايله ياردم بيره، استرخان‌نك زور كنازلرندن قايبولا ميرزا مه‌سكه‌وده جان على خاننك قزينه اويله‌نوب، رسمى قائن‌آتاسى اولغان كناز ايڤانغه هر تورلى تدبيرلر كورسه‌ته ايدى. نوغـاى كنازلرى روسيا ايله تجارت ايتشوب دوستلقده طورالر ايدى. شول وقت روسيه اوچون ايك قورقنچ اولغان استانبول‌نك سلطانى سليمان قانونى‌نك قريم (كفه) ده‌غى روسيا پاشالرى‌ايڤانڭ‌دوستلرى‌ايديلر. آلار قزاننى‌سلطانغه‌بتونله‌ى روسيا قولنده وروسياغه فقط عاصى ايدبكنه كورسه‌ته‌لر ايدى. سلطان اوزى قزان ايله قريم‌نك قوشلووندن يعنى قپچاق مملكتى كيلوب چغووندن قورقا‌ايدى. وشولاى ايتوب قزاننك ايك آخرغى

ساعتده طایاندقی ویاردم کوتوب طوردقی سلطاندنده ایڤان امین اولغان ایدی. قزاننك بیك کوب بولماغان خلقی کوندن کون فتنه‌لر هم روسلرغه کیتو سببلی آزایوب، قزان تمام ضعیفله‌نگان ایدی. ایمدی اوشبووقت، عسکری کوب وهر بر کنازلری بر اتفاقده‌اولوب، قوّتلی، غیرتلی واوصال پادشاهغه مالك اولغان روسیاغه هیچ باشسز، اچی فتنه ایله طولی ویکرمی مکدن آرتق عسکری اولماغان وبر یالغزی قالغان قزان حکومتینی آلو، اوستالق، بهادرلق واقتدار اولغانده، بیك قیین اش‌توگل ایدی.

کناز ایڤان بتون روسیا شهرلرینه: «خرستیان دیننده اولغانلرنك راحتی اوچون قزاننی طاپتارغه، خرستیان دینن یوقاری کوته‌رگه وقت یتدی» دیب اعلان ایتدی. هر شهردن عسکرلر جیارغه بیوردی. اوزینك قائن انیسی دانیل رامانوف‌نی اوزینك عسکری ایله قزانغه یبه‌ردی. هر طرفدن عسکرلر کاشیر، کالومنا، مورم شهرلرینه جیولدیلر. کناز غورباتسکی ایله پیترشوْیسکی مه‌سکه‌و عسکری ایله نیژنی نوڤغوردقه کیتدیلر؛ کناز میخائیل گلینسکی کاما طرفلرینه کیتدی، آنده قلعه‌لر، کرپیوستلر بنا ایتدردی.

کناز ایڤان زویه، کاما هم ڤیاتکا طرفلرنده‌غی عسکرلرینه قزانلرنك ایدل آرقلی یوری‌تورغان بورام (پیراواز) لرینی آلورغه قوشدی. مونك صوڭنده کناز ایڤان اوزینك کنازلرینی جیوب وشیخ علی‌نی قاسم شهرندن چاقروب کیتروب کیکاش مجلسی یاصادی. قزانغه اوزینك باراچاغن سویله‌دی. کنازلرنك بعضسی ایڤاننك مه‌سکه‌وده قالوون، کوبره‌ك کنازلر ایله‌شیخ علی کناز

بارسەده قش بارووینی معقول کوردیلر. شیخ علی ایتدی: قزان تیرەسی غایت صازلق واورمانلق بولغانلقدن صوغش اشلری اوچون اوڭایسز یر؛ اگر قش کونی بارسا گزاوگای اولور- دیدی. کناز ایڤان: ایندی کامل عسکرلر حاضرلەنوب وکوبسی کیتوب بتکان، آزقلر اسبابلر حاضرلەنگان، ایندی قشنی کوتمیمز بارامز-دیدی. شیخ علی‌گه اوزی ایله برگه بولاچاغن سویلەدی. آڭا کوب هدیەلر بیرب قاسمغه خان ایتدی. سکز آیدن بیرلی مەسکەوده طورا طورغان سیونبیکەنی (علی کرەمنها) هدیه ایتوب شیخ علی‌گه بیردی (١٥٥٢ سنه مای آیی).

بو وقت قزان خلقلری سلطاندنده، باشقەسندنده یاردم کیلوندن امید اوزب، نوغای میرزالرندن اوزلرینه خان صورادیلر. نوغایلر قبول ایتوب یادکار بن قاسم‌نی خان ایتوب، ٥٠٠ قدر نوغای عسکری ایله قزانغه یبەردیلر. قزان‌وزویه طرفلرنده اولغان روس عسکری اوشبو خان‌نڭ کیلون ایشتوب قزانغه یتمەسدن ایلك بترو نیتی ایله، خان‌نڭ کیلور یولینی بیکلەب، طوتارغه اجتهاد ایتوب کوتوب طوردیلر. یادکار بیش یوز قدرگنه آطلی عسکری ایله روس عسکرینڭ اورتاسندن اوزوب کیتدی. روسلر بر اش ایته آلمی قالدیلر.

یادکار خان—. یادکار خان استرخان خانی قاسم خان ابن سیداحمد خان‌نڭ اوغلیدر. اول قزانغه کیلگانده ١٩ یاشنده ایدی. قزان خلقلری یادکارغه صداقت‌ایچون یمین ایتدیلر؛ یادکار روسیا ایله ایلك آخرغی صولووینه قدر صوغشاچاغینه آنط ایتدی.

قزانلر اوزلرينك خانلرى اولغاچ طن آلديلر، كوڭللرى كوته‌رلدى. البته صوغش اسبابلرن هم قارى باشلاديلر. روسياگه اطاعت وعهد ايتكان طاو ياغى چيرمش وچواشلرى اوزلرينك عدل خواجه‌لرى، قرداشلرى ودوستلرى اولغان قزانلرنك حال وقوت آلغانن كورگاچ، روسياغه اولغان عهدلرن بوزديلرده قزانلرغه تابع اولديلر. حقيقتاًده بو چواش، چيرمش، آر كبى خلقلر ايله بلغارلر (قزانلر) آراسنده بيك تيره‌ن ونچكه معنالى علاقه‌لر بار ايدى؛ آلار هربر آورلقنى قزانلر ايله برگه كورب آلارغه هر جهتدن ياردم ايته‌رگه وروسلارغه بتونله‌ى دشمانلق كورسه‌تورگه كرشديلر. قزان، زويه تيره‌سنده‌گى روس آطلى عسكرلرينك آطلرن سوروب آلوب كيته‌لر، آزقلرن آلالر وبعض اورنده صوغشالار ايدى. بو وقتلر زويه طرفلرنده‌غى روس عسكرى آراسينه غايت قوتلى صورتده آوزبوزلو (سينغا) آوروى طارالدى حتى عسكرلردن كوبسى ئولگه‌له‌ديلرده. كناز ايڤان نيژنيده‌غى كناز غورباطسكى ايله كناز شويسكى‌گه بارلق عسكرلرى ايله زويه (اسڤياژسكى) گه بارورغه قوشدى.

روس عسكرى قزانلرنك شول قدر اوزلرن صاقلارغه طرشولرينى وچيرمشلرنك صوگغى حاللرن كورگاچ، بزقزان خلقى اوستينه ناحق بارامز، آلارنك يرلرن حقسزغه هلاك ايته‌مز؛ اوشبونك ايچون الله‌تعالى بزگه اوشبو رنجونى يبه‌ردى-ديب ايته‌لر ايدى. مونى كناز ايڤان ايشتكاچ ميتروپوليت ايله برگه عسكرنى اورشوب: «سز مونده چاقده چن چندان خدمت ايتوگه يمين ايتدگز، ايندى بوكون يوقبار اويغه توشوب قورقا باشلادگز.

اللّه‌تعالی بونك ایچون سزگه موندی آورونی بیه‌ردی» دیـه خط بیه‌ردی. موندن صوك عسکر آراسندن قورقو کیتدی.

کناز ایڤان‌نـڭ قزانغه سفری وصوغشی - . کناز ایڤان یقینلری ایله کورشوب وایسه‌نله‌شوب (۱۵۵۲،ایون ۱٦)نده مه‌سکه‌ودن چقدی. ۳نچی اییول قولومنه شهرندن زور عسکرینی آلوب ۱۹ آوغست ایلك یبه‌رگان عسکرلرندن باشقه یوز ایللی‌مڭ عسکر ایله (بولار آراسنده، آتقه منوب آتاسینی اونتقان، تاتارلر بیك کوب) قزانغه باروب یتدی، قزان خلقلرینه: «قان توکمی شهرنی بیرگز» دیب خبر یبـه‌ردی قزانلرنڭ زورلری هـم یادکار خان اوزامضالری ایله «بز سزنی کوتوب طورامز» دیب جواب یبه‌ردیلر. شیخ علی جانن فـدا ایته‌ردی بولوب یوروب طاوباغی خلقینی ینه روسیاغه اطاعت ایتدردی.

کونلر بیك یغمورلی وبلچراق ایدی؛ روسلر قورالارن کیمه‌لرندن بیك آورلق ایله‌گنه چغاردیلر. بووقت قزان اچندن قامای اسمنده بر میرزا ایڤان حضورینه کیلوب، قزان اچنده‌گی جمله اشلردن خبر بیردی: بزایکی یوز قدر کشی روسیاغه شول کویگه‌گنه‌بیرلونی تله‌دك، آلار بزنڭ همه‌مزنی طوتوب آلدیلر. مین یالغزم قاچوب قوطلدم. یادکارخان، علمالرنڭ باشلغی ملاقل شریف، ایرنبش میرزا، چاپقون، آتالیق، اسلام، علکای، نـاریقف کیبك، اسمنده‌گی میرزالر خلقنی روسیا خلافینه چاقرالر.

قزانده اوتوز مـڭ قزان‌نڭ اوز عسکری، ایکی ملك یدی یوز نوغای عسکری بـار. بر مقدار عسکر ایله یپانچی میرزانی عسکر جیو اوچون آرچا طرفینه یبه‌ردیلر. قزانده صلح تله‌وچی

برەوده يوق . . . . ديب سويلەدی. ايڤان موگا بيك شادلانوب ميرزاغه كوب حرمت ايتدی. موندن صوك كناز ايڤان جمله عسكرينی ترتيب ايتوب اورنلر تعيين ايتەرگه كرشدی. آلداغی فرقه (بولك)نی آرچا قرينه، ايكنچی فرقەنی بولاق بويينه، شيخ علی‌نی عسكری ايله ايسكی زيارت آرتينه قويوب اوزی ژولغه يارينه يقين خان بولونلغنده قالورغه بولدی.

۲۳ آوغست قوياش چققاچ جمله عسكر تەريلر كوتەروب قلعەغه تابا قوزغالديلر. ايڤان آت‌اوستنده عسكرينی قزدروب ناموسلاندروب، دين اسمينه دعوت ايتوب اولگانلرنك بالالری خزينەدن طويدرلاچاغينه وعده ايتــه ايدی؛ قزاننك يانينه كيلوب عسكرينی ايكی مرتبه ترتيب‌ايتدی. جمله عسكر كيرەك اورنلرنده اورناشوب نی وقت قزان عسكری چغوون كوتوب طورديلر. يدی ملك‌لەب بر فرقه عسكر بولاقغه كوپر صالوب آرچا قرينه چقديلر، طاش‌كريپوستكه‌توغری بارديلر؛ كريپوستكه ايكی يوز صاڤين قالغان ايدی؛ قابقانی آچوب تكبير ايتوب ۱۵ ملك‌لەب قزان عسكری چقدی. روسلرنی بتونلەی طاراتديلر. اول آراده يقيندەغی جمله ياصانوب طورغان زور عسكرلر كيلوب يتدی. بيك قاتی صوغشديلر. دشمان كوبەيگانن بلگاچ قزانلر اسيرلر بيرب قابقادان قلعه اچينه كروب كيتديلر. روسلر بو كون قزاننی تمام احاطه ايتوب آلديلر. يبانچی ميرزا عسكری ايله كيلمەسه قزانلرغه اميد اورنی قالمادی. ايرتەگوسن ۲٤ آوغست قوتلی جيل چغوب،بتون چاطرلرنی‌هم كنازنك‌اوز چاطرن طوزدردی. صودەغی آزقلر طوتورلغان كيمەلر باتدی. روسلر آزقلرينك بتووندن قورقا

باشلادیلر. کناز ایڤان زویه برله مەسکەوگه، آزق یەررگه هم قش قالورغه طوغری کیلسه دیب، قش کیوملری یەررگه قوشوب خبر یبەردی. ۲۵ آوغست آرچاقرندەغی روس عسکرینه قزانلر هجوم ایتدیلر؛ بو صوغشده کناز شیما کین جراحتلەندی. روسلر کوبەیگاچ قزانلر ینه کریپوستکه کردیلر. بو ایکی کونده کناز ایڤان آت اوستندن برده توشمەدی.

۲٦ آوغستده روسلر تمام حاضرلەنوب جملەسی بردن شهرگه قاپلاندیلر. قزان عسکری قارشو چقدی، صوغش بیك قوّتلی بولدی. ایکنچی کون طاك وقتینه قدر باردی. صوغشده قزاننك زورلرندن اسلام، سونچالی میرزا، ناریقف کبیلر شهید اولدیلر. ۲۸ آوغست ینه صوغش دوام ایتدی. ۲۹ آوغست یبانچی میرزا اوزینك بر آز عسکری ایله کناز خالقف (۱) قوماندااسندەغی زور فرقەغه هجوم ایتدی. ایکنچی فرقەلر کیلوب یتوب روسلر کوبەیگاچ یبانچی اورمان اچینه کروب کیتدی. یبانچی شول صورت ایله ایکنچی کونلردەده دوام ایتدی. قزان اچندەگی خلقلر مناره باشندن آگا املاب، هجوم اوچون هر بر اوکایلی اورنلرنی کورسەتوب طورالر ایدی. شونك اوچونده یبانچی روس عسکری اوچون بیك قورقنچلی بر بلا بولدی. آخر ایڤان عسکرینی ایکیگه بولوب بر قسمینی شهرگه، ایکنچی قسمینی یبانچیغه قویدی. صوگغیسینكده یارطیسن یاشروب، یارطیسنغنه یبانچیغه قارشو قویدی. یبانچی آلدندەغی عسکرگه هجوم ایتدی، روسلر یکلوب قاچدیلر. یبانچی بولارنی حتی یوکلر آراسینه قدر قووب کیلدی؛ شول وقت

---

(۱) تاتار

ياشرنگان عسکر آرتلرنـده قالغان ايدى. يبانچيلرنى اوراتوب آلـديلر. ايكى آراده بيك قاتى صوغش اولدى. يبانچى عسكرندن بيك آزى قوطلدى، بر مقدارى اسير توشدى. كناز ايڤان بـولارنى باغانالرغه بەيلەب شهر خلقينك كوزى آلدينه قويدرتدى، «شهرنى بيـرگز!!» ديب يالنوب قچقرورغه قوشدى. قزان خلقى اوشبو اسيرلرگه كافر قولنده شول قدر عذاب كورگانچى اوز قولمزدن اولـگز ديب ،لتقلر ايله آطديلر. كناز ايـڤان قزانلرنك بو قدر ناموسلى، روسلارغه بو قدر دشمان اولولرينه حيران قالدى.

ايڤان قزاننى، اوزينك عسكرينى كوب تلف ايتميچه اوزينه كوب ضرر كيتورميگنه آلو قايغوسنده ايدى؛ اوزينك ياننده‌غى رازميصل ديگان مهندسكه بولاق بويندن آتالق وتومن قاپقالرينه قدر قازوب دارى قويارغه قوشدى. شول وقت قامـــاى ميرزا، قزانلرنك صو يوللرن كيسو، آلارنى عاجز ايتو اوچون دخى اوكايلى بولور ديدى هم‌ميرعلى قاپقاسى ديگان اورندن صويولينك اورنن كورسەتدى. ايڤان بونى بيك مناسب كوردى. داوروى‌بانى ديگان اورندن باشلاب اون كون قدر قازغاچ، آط وآدم آياقلرينك طاوشلرى‌ايشتلدى، صو يولى توغريسينه يتولرينى بلديلر. اون بر ميچكه دارى قويوب ٥ نچى سنتابر اوط تورتديلر. شهرنك اورى آغـاچلرى، طاشلرى هم كوب آدملر ايله كوك‌گه اوچدى. بتون تيره ياق توتون وطوپراق‌ايله طولدى، خلق بيك آبدرادى. اورص عسكرى آچلغان اورندن طغزلانوب شهر اچينـه آغا باشلاديلر. هم روسلر قلعه اچنده بيك كوبەيديلر، قزانلر ايسارن آلديلر. بيك قاتى صوغشوب روسلرنى بتونلەى قووب چقارديلر.

هر ایکی طرفدن بیك کوب جان تلف بولدی. بیك تیز آراده کرپوست (قلعه) لرینی اوّلگیدنده یخشیراق ایتوب بنا ایتدیلر. قزانلرغه ایندی ایسکی، ناچار صولرغنه اچه‌رگه قالدی. لکن همتلرینه ضعیفلك کیلمه‌دی، همان صوغش ایتدیلرده طوردیلر.

٦ نچی سنتابر کناز ایۋان، غارباطسکی ایله شویسکی قوماندالرنده قزاننك اوستروغ وآرچا اسمنده شهرلرینی آلو اوچون عسکر یبه‌ردی. هر ایکی شهرده خلق یوق درجه‌سنده آز ایدی. خاتون بالا چاغالرن اسیر ایتوب، کچکنه اولسه‌لرده بای شهرلردن کوبماللر آلدیلر. آرچا ایله قزان آراسنده قزان یلغه‌سی بوینچه قزان خلقلرینك صیفیه‌لری بولا ایدی؛ روسلر بولارنك بارسندنده کوچلری یتکانچه مال آلدیلر. ١٦ نچی سنتابر ایۋان حضورینه قایتوب یتدیلر. روس عسکری غایت آچقغان ایدی، طویدی؛ آرغان ایدی، حال آلدی.

قزاننك ایۋان یانندەغی کوب توره‌لری، عسکرلری ایله برگه قزان خلافینه قوللارندن کیلگان قدر طرشالر ایدی. عین شول وقتده ایلك قزانلر ایله بر توغان قرداش کبی تر کلك ایتکان قزان تیره‌سنده‌گی چواش وچیرمشلر روسلرغه عهدلرن تکرار بوزوب قوللرندن کیلگانچه قزانغه یاردم ایتوب طورالر ایدی. روس عسکرینه همیشه زیان ضرر کیتورب طورالر ایدی؛ بو اشکه بر چاره بولو اوچون کناز ایۋان بولارغه عسکر یبه‌رب ماللرن آلدردی، بالالارن اسیر ایتدردی. بونك ایله روسلرنك چیتدن قورقار یرلری قالماغان کبی، قزانلرنكده امید ایته‌ر اورنلری قالمادی. تیك روسلر اوچون شول وقت متصل یغه‌ور یاوب طوروی بیك

او ڭايسز كيله ايدى. بو اشنى روسلر قزان خلقينڭ سحرلرندن كوره‌لر ايدى.

روسلر قزانلرنى عاجز قالدرو اوچون، ۱۸ آرشن بيوكلكنده آستينه كوپچه‌كلر قويوب برزور نرسه ياصاديلر؛ مونى خان قاپقاسى طورسينه كيتورب قويديلر. باشينه آلتمش‌لاب طوب قويوب قزان اچينه آطوب طورديلر.

ايڤان هر وقت قزان خلقينه اوزايركلرى‌ايله شهرنى بيرولرن صوراب: ماللرڭز، بالا چاغالرڭز ايله تله‌گان يرڭزگه كيتكز، شهرنى بزگه طابشرڭز!» ديب ايته ايدى؛ قزانلر رد ايتوب جواب بيره‌لر ايدى.

كناز ڤاراتينسكى قوماندا‌سنده‌غى زور عسكر آرچا ياق قلعه‌غه همان يقينلاشوب بارا ايدى، قلعه ايله عسكر آراسنده ۹ آرشين كيكلكنده ۲۱ آرشين تيره‌نلكنده برچوقرغنه قالدى. روس عسكرى كوب بولغاچ برسى آروسه ايكنچيسى كيلوب نوبتله‌شوب صوغشالار ايدى. قزانلر عسكرى آز ايدى، شونڭ اوچونده اوزلكسز صوغشوب طورورغه طوغرى كيله ايدى. لكن هر ايكى طرف آرديلر. آز وقت طوقتاب طورديلر. روس عسكرى آشارغه اوطورغانلر ايدى؛ قاپقا آچلوب قاراچا ميرزا قوماندا‌سنده اون مڭله‌ب قزان عسكرى چغوب هجوم ايتديلر. روسلرنڭ طوبلرن آلا باشلا يلر. بتون عسكر بر برسينى بلمى صوغشورغه كرشديلر. شول كونگه قدر آندى صوغشلرى بولماغان ايدى. روسلارنڭ زور كنازلرى جراحتلنديلر. قزان عسكرى آلغان طوبلرن قلعه‌غه كرتوب شغللنه‌لر ايدى؛ روس

عسکرینه اول کونگه قدر صوغشقه قاتشماغان مورم عسکری ایله بایار بالالرندن جیولغان عسکر کیلوب یتدی، دشمان حسابسز کوبه‌یدی، قزانلیلر قلعه‌غه کروب کیته‌رگه مجبور بولدیلر. بو صوغشده هر ایکی طرفقه بیك کوب ضرر بولدی. بیگره‌کده روسلارغه ضرر کوب اولدی، چونکه آلارنك ایکی زور فرقه‌سی تمام اوترلوب بتدی.

روس عسکری قزان یاننده ایندی بش آطنه اولدی همان طورا. آز دیگانده بالا چاغالری ایله اون مك له‌ب قزانلرنی اوتردیلر، قزانلرنك غیرتینه ضعیفلك کیلگانی کورنمه‌دی؛ حالبوکه جای کونی کیلگان روسلرغه قش کونی یتوب کیله ایدی.

۳۰ نچی سنتابر روسلر قلعه‌نی ینه داری ایله کوککه اوچوردیلر. قزان خلقی حیران قالوب ایك آخر ساعتمز اوشبو اولورغه کیره‌ك دیب اویلادیلر. روسلر بو فرصتده طغزلاشوب آرچا، آتالق، تومن قاپقالرندن کردیلر. مسلمانلر اوشبو حالنی کورب بیك قاتی اورام آرالرنده صوغشورغه کرشدیلر. قلچ سونگولرنك قورقنچ طاوشلری کوکلرگه چغوب طوردی. کناز ایوان اوشبو صوغشده اوزی یوروب عسکرنی قزدرا ایدی. قزانلر غلبه ایتدیلر روسلرنی شهردن قووب چغاردیلر. قلعه کرپوستینك کوب اورنلری بوزولغان ایدی. آنی بیك تیز وقتده تمام ایتوب توزه‌تدیلر دشمانلری بو اشکه آبدرادیلر.

قزاننك صوگغی کونی—روس قولینه توشوب منقرض اولوی—. برنچی اوکتابر کناز ایوان بتون عسکرینه: «یا قزانلرنك قانلرینی اچه‌رمز، یا اوزمزنك قانمزنی توگه‌مز» دیب

فوق العاده بر هجومگه حاضرله‌نورگه قوشدی. قزان قلعه‌لری آستینه داریلر قویدیلر. چوقرلر اوستینه کوپرلر صالوب کوب اورنلرینی آغاچ طاش صالوب تیگزله‌رگه کرشدیلر. ایۋان قامای میرزا کبیلرنی «قزانلر اختیارلری ایله بیرلسونلر؛ همه‌سینی عفو ایته‌چکمن» دیب قزان خلقینه یبه‌ردی. قزانلر: صوغش‌سز بر قارشده یر بیرمیمز. بز الله‌دن باشقه هیچ کمدنده عفو صورامیمز» دیب جواب ویردیلر.

ایۋان قزان قلعه‌سینڭ هر بر قابقاسینه زور کنازلرنی کوب عسکر ایله قویدی. هر بر عسکر آرتینه‌صاقچی عسکرلرده قویدی. ٢نچی اوکتابرنڭ طاڭی آتقاچ قلعه آستینه قویلغان داریلرغه اوت تورتدیلر، قلعه کوککه کوته‌رلدی. قلعه اچنده آدملر حیوانلر بار ایدی. قیامت قوبقان کبی بولدی، ایکنچی مرتبه کوته‌رتدیلر مونسنده ٤٨ میچکه داری قویلغان ایدی؛ اولگیسندن ینه قاطی اولدی بتون تیره یاق توتون، توزان ایله طولدی. توتون باصلور باصلماس روس عسکری هر طرفدن قزان اچینه هجوم ایتوب کردیلر. قزانلر الله! الله! دیب روسلارغه قارشو طوردیلر، روسلار اوستینه بوره‌نه‌لر ته‌گه‌ره‌توب اسسی صولر قویا ایدیلر. روسلار اوراملر اچینه کردیلر. هر ایکی عسکر بر برینه آرالاشوب بتدی. قزانلر روسلارغه نهایه‌سز قاتی دشمانلق ایله مقابله ایتدیلر، اولم حالنده یاتقان بر قزانلی‌ده روسلارنی تشی ایله اولسه‌ده جراحتله‌رگه طریشا ایدی. بتون اوراملر قان ایله طولدی. قزانلرنڭ شوندی شدتلی مقابله‌لرینه قارشی روسلار بتونله‌ی یومشی باشلادیلر، عسکر باشلغی کناز ۋاراتینسکی، ایۋانغه: تیز عسکر یبه‌ر یوقسه‌اش ناچار»

دیب خبر ایتدی. ایڤانده هیچ صوغشقه قاتنشماغان یا گی عسکر بیه‌ردی. روسلار نهایه‌سز کوبه‌یدی. قزانلر غایت آروب اچده‌گی قلعه‌غه صینو رغه باشلادیلر. روسلار بووقت شهرنڭ یارطی مقدارن آلغانلر ایدی.

شول آراده یادکارخان اوزینڭ یقینلری ایله شهر اورتاسینه کیلدی. کوردی: روسلار بتونله‌ی صقلرینی بوزوب، مغازینلر اسکلادلر واتوب غنیمتلر آلو ایله شغلله‌نه‌لر. روسلر موندی بای‌شهرنی کورگاچده کناز ایڤان هم‌باشقه کنازلرنڭ‌طبولرینه‌ده‌قارامی آلتون کمش وباشقه ماللر آلورغه کرشکانلر ایدی. حتی مجروح بولوب اولم حالنده یاتقانلریده قوللرندن کیلگان قدر مال قوچاقلیلر ایدی. قزانلر مونی کورگاچ برجان برتن کبی روسلارغه هجوم ایتدیلر هم بتونله‌ی جیگوب قووب چغارا باشلادیلر. ایڤان بو حالنی کورب نی ایته‌رگه‌ده بلمی آبدرادی. پوپلر ایله برگه ایڭ زور ته‌ریلرن آلوب اوزینڭ ایڭ یاقین عسکری ایله یوری باشلادی. قاچقان عسکرنی الله اسمی ایله قورقتورغه کرشدی، پوپلر: کیری قاچقان کشیلر دخی صوغشقه کرشمه‌سه‌لر دیندن‌چقدیلر» دیب حکم ایتدیلر. روسلار ینه جیولدیلر. ینه بردن هجوم ایتدیلر.

قزانلرنڭ بو ساعتکه قدر مقابله ایتوب طورولری فقط بر یگتلك، فوق‌العاده بر بهادرلق اشی‌ایدی. چونکه روسلار قزانلردن اون‌بیش مرتبه‌کوب ایدیلر. روسلرنڭ اچلرنده، دینن ملتن طانومی بلمی طورغان، نهایه‌سز کوب تاتارلر صزغانوب خدمت ایته ایدیلر. روسلر کوب بولغانلری اوچون صوغش اورننده بر فرقه آرسه

ایکنچی بر فرقه کیلوب هجوم ایتوب طورا ایدی. اما قزانلرده عسکر بیك آز بولغانی اوچون هیچ حال جیمیچه، هر وقت هیچ حقسز نیسز وطنغه هجوم ایتوچی روس عسکرینه فوق‌العاده حریصلق ایله هجوم ایتوب طورالر ایدی. نهایت اوشبو ساعتده روسلار دین اسمی ایله بر نقطه‌غه جیولوب، تاتارلر ایله برله‌شوب فوق‌العاده بر قوت صورتن آلغاچ، قزانلر روسلارغه قارشی طورا آلمادیلر. روسلار زور مسجد یانینه کیلوب یتدیلر. اوشبو اورنده‌غی مدرسه‌ده بیك کوب شاکردلر بار ایدی. علمالر رئیسی شیخ‌الاسلام ملاقل شریف‌ده شونده ایدی، جمله شاکرد وعلمالر بردن روسلارغه هجوم ایتدیلر بیك کوبسی شهید اولدی. ملاقل شریف بر مقدار شاکردلر ایله مدرسه اوستینه مندی؛ شوندن توروب روسلار ایله قاطی صوغشوب، روسلار مدرسه توبه‌سندن سانچوب توشروب جمله‌سنی اوتردیلر.

قزانلر آخر خان سرایی قلعه‌سینه کردیلر. قابقانی بیکله‌دیلر. بر ساعت مقدارنده اوشبو اورندن توروب مقابله ایتدیلر. کرپوست اچنده‌گی بو قابقا محکم توگل ایدی، صوغشده واتلدی (چونکه قابقا صوغش اوچون یاصالماغان ایدی)، روسلر شولای ایتوب بو خان قلعه‌سینك اچینه‌ده کردیلر. قلعه اچینك بر طرفنده خاتون قز، اوزلرینك عید کونلرنده کیه تورغان قیمتلی کیملرن کیوب جیولوب طورالر ایدی. اوشبو اورنده ینه بیك قاتی صوغش بولدی. بو وقت ایکی یوز مکدن آرتق صانالغان روس عسکرینه قارشو کوب قالسه اون ملك مقدارنده قزانلر قالدی. (۱)

(۱) یعنی قزان شهرنده‌گی قزانلر (بلغارلر)؛ بوغیسه قزان مملکتینك باشقه شهرلرنده‌گی آوللرده‌غی خلقلر شول حالده قالدیلر.

مسلمانلر روسلرنی یکودن امید اوزدیلر، اولکلر اوستندن قلعه اوستینه منديلرده روسلرغه صوغشنی طوقتاتوب طورو ایله قچقردیلر. کناز دیمیتری پالیتسکی، نی‌ایتورگه تله‌گانلرن صورادی. ایتدیلر: «ایندی شهر سزنکی اولدی. خانمزنی سلامت کویگه آلکز، سلامت کویگه ایؤانغه طابشرکز؛ اوزمز میدانغه چغامز، الله ایچون ایك آخر طامچی قانمز آقغانغه قدر صوغشامز!» یادکار خان‌نی، آناسی همده خان‌نك یقینلرندن وقزانلرنك ایك‌زورلرندن زانیت میرزا ایله برگه روسلرغه بیردیلر. مونك صوکنده اوزلری جان آیامی صوغشورغه کرشدیلر. اولك یاق صول یاق روس عسکرینه هجوم ایتوب، قزان‌یلغه‌سی یانینه توشدیلر. روس عسکرینك کوزی آلدنده آغر قورالارن طاشلاب، اوستلرن چیشندیلرده صونك آرغی یاغینه یوزوب چقدیلر، کناز تورپسکی ایله کناز رومانسکی اوز عسکرلری ایله بولارنك قارشولارینه چقدیلر. بو وقت قزان عسکری بیش مك مقدارنده بولسه بولور ایدی، بیك قاتی صوغشقه کرشدیلر؛ اوزلرندن نیچه اولوشلر ایله آرتق بولغان بو ایکی فرقه روس عسکرلرینی ایك آخرغی جانلرغه قالغانغه قدر اوتروب بتردیلر. صازلق اورن ایدی. قارشولرینه ینه روس عسکری کیلوب یتدی. قزانلر بوکا قارامی دشمانلرینك صفلرینی یاروب یوللرنده دوام ایتدیلر، اورمان اچینه باروب کردیلر.

بو عسکر، شهرده قالغان خاتون وبالا چاغالرینی اسیرلکدن قوطلدرو، دشماندن اوچ آلو ایچون عسکر جیوب کیلورگه چیت آوللرغه کیتوب بارالر ایدی. روسلر اگر بو کشیلر سلامت قالسه‌لر، شهرنك اوز قوللرندن کیته‌چکن بله‌لر ایدی. کناز ایؤان،

میکولسکی، واسیلییف، شیریمیتوف اسمنده کنازلر قوماندانسنده بولارغه کوب عسکر بیه‌ردی. مونی کورگاچ قزانلر روسلرغه ایله‌نوب ینه قارشو طوردیلر. نهایه‌سز قوّتلی دشمانلق، فوق‌العاده بهادرلق ایله صوغشدیلر. روسلردن اوزلری قدر ایکی اوچ اولوش اوتروب، برسی قالمی وفات اولدیلر. مونك صوڭنده روسلر شهر اچنده‌گی بارچه جانلی مسلماننی، قارتن یاشن خاتونن قزن قارامی، قلچدن کیچردیلر. قلچدن قالغان بر مقدار خاتون قزلرنی اسیر آلدیلر. مسجد ومدرسه‌لرنی یمروب یورتلرغه اوط تورتدیلر. اوشبو کون بر یوز اون اوچ یاشنده اولغان قزان حکومتی منقرض اولدی.

(۱۵۵۲ میلادی اوکتابر ۲؛ ۹۵۹ هجری شوال ۲٤) (۱)

قزان دورنده بلغارلر - کناز ایڤ اننگ فتحی - فتحدن صوڭ -

بلغارلرنك قزان اسمی آستنده‌غی حیاتلری مطلقا تاتار خانلری - چنگز بالالرینك جیلی آرقاسنده بولدی. تاتارلر دورنده ایدل - قپچاق تورکلری، تمام معناسی ایله، برگه قاتناشدیلر، بلکه اوشبو سببدن بلغارلرده ایدل توبه‌نده‌گی قپچاقلر

(۱) قزان خانلرینڭ روسلر ایله اولغان واقعه‌لرینه عائد معلوماتنی کارامزیندن آلدق؛ موندن باشقه روسچه اثرلردن هم مراد افندی تاریخندن ومستفاد الاخباردن بعض سوزلرگنه آلندی.

قزان تاریخی حقنده روسچه‌ده ریچکوف، لیزلوف، فوکس، چیرنوف، زاگوسکین، ریبوشکین، باجانوف کبیلرنڭ اثرلری بار؛ بولار شول صوغشلرنی تیك تورلی واریانتلرده‌غنه سویلیلر. مهمره‌ك اثرلر، فیرشوف شیستاکوف. ماژاروفسکی، زارینسکی کارصاکوف، ویلیامینوف، زیرنوف، شپلافسکی، پینیگین، احمرف کبیلرنڭ اثرلریدر.

ايله تلده نق ياقنلاشديلر. لكن بلغارلر طبيعت جهتندن همان ايلكگى بلغارلر ايدى. آلار تاتارلر، قپچاقلر كبى، قاتى، كيسكن طبيعتلى صورتقه ايلەنمەگانلر ايدى. شونك اوچونده آلارنك بو قزان اسمى ايله ايتكان نق هم توبلى حركتلرين تاتارلر نفوذنده بولغان اش ديب ايتورگه كيرەك بولا.

بلغارلرنك قزاندەغى اشلرينك توبلى وقتى ابراهيم خان وقتندن اوزا آلمادى؛ آنك وقتنده قيمتن يوغالتدى؛ آندن صوك قزانده بر توبلى قوت ظهور ايتمەدى. قزاننك اوز استقلالن بو ۱۵۵۲نچى يلغه قدر صاقلاب كيلوى مطلقا خلقينك، بلكەده رياستدەگى تاتارلرنك زور يكتلگندن هم دين غيرتى سببندن اولدى.

قزانده سياسى مسئلەلرده چغوب طورغان اختلافلر سببلى قزان بيلرى آراسنده، عاقبتى قورقنچلى بولغان، اوزلكسز نزاعلر دوام ايتدى. شوندى اختلافلرغه مملكتلرين، وطنلرين قربان ايتە آلمى يورگان كشيلر كوب ايديلر. روس كنازلرينە بارديلرده، خصملرينى طوزدررغە قزاننى بتوررگە ياردم ايتشديلر. قزانده استقلال، وطن مليت حاميلرى بيك آز ايديلر؛ حالبوكه عين شول وقتده روس عسكرى اوزينك نهايەسز كوبلگى اوستينە حسابسز كوب قپچاق، تاتار، بلغار عسكرلرينە مالك ايدى. بو حالده بو قزان حكومتينك بو زور قوّت آلدنده بر نهايەگە ايرشەچگى طبيعى ايدى. قزاننى فتح ايتونى ايـﯘان غروزنىاوزى اشلەمەدى؛ تيك تمام اسبابلر جيولوب بتكاننكصوكنده، قزاننك ـ بلغارنك اوز استقلالن يوغالتورى ايـﯘان غروزنى وقتينە توغرى كيلدى. يعنى بو حالنك بر واقع بولاچاغى نيچكده طبيعى ومعين ايدى. ايـﯘانفتح ايتمەسە آندن صوگغى كنازلر فتح ايتكان بولورلر ايدى.

نیچکده بو فتح ایڤانغه نصیب اولدی. بو حالنك كناز ایڤان وقتینه توغری کیلوی، بزنك ماضیمزنك-تاریخمزنك ایك اوڭایسز نقطه‌سیدر. چونکه: ایڤان بردن کنازلر آراسنده عقل ودرایت ایله آیرلغان ذات توگل ایدی. بلکه اوزینك خفقلگی ایله بتون روس تاریخنده بر یالغز اورننی توتا. اول اوزی مونك اوستینه فوق العاده بر دینی تعصب ایه‌سی ایدی. حتی اول صوك وقتلرنده اوزنده بر روحانی قدسیتلر طابقان کبی بولا ایدی. هم اوزینك اقتدارن شوندی خیاللرینه صرف ایتوب عین روس خلقنیده جفالادی. اول قزان ایله صوگغی صوغشینه عسکر جیغانده تمام روحانی معنی ایله جیا ایدی. بو مرحمتسز، قاتی کوڭللی پادشاه قوّتلی دینی حسلر تأثیرنــده، اوز ظننچه کافر (نیڤیرنی) دینسز بولغان قزانلر، تاتارلر (۱) نلك اسیر توشکان بالا چاغالرینی وضعیفلرینی‌اوترتدی، شهرنی یاندردی. شهرگه کرگاچ کوب مسجدلرنی، عمارتلــرنی طوزدررغه، بعض‌برلرن چیرکاولرگه ایله‌ندررگه قوشدی (۲). دینسز دیب‌ظن ایتدکی مسلمان خانلرینك قبرلرینی طوزدروب سویه‌کلرینی آلدروب طاشلاتدی(۳). (تیك، دشمانــدن صاقلانوب طوروغه

---

(۱) اورص خلقی اول زمانده قزانلرنی قزانلر Казанцы دیب آتاغان کبی، مملـکتده خانلق ایتوچیلر تاتارلر اولوغـه قاراب، تاتارلر دیب‌ده آتی ایـدیلر. قزاننـگ آلنوی صوگنده تاتار اسمی بلغارلرغـه اسم بولوب قالدی. بوحقده بارون گاستاوزین، پینیگین، ایلمینسکی، میلورانسکی، رادلوف وغیر عالملرنـگ اثرلری قارالسون.

(۲) Рыбушкинъ نـگ Краткая исторія Казани دیگان اثرنده جزء۱، ص ۸٥-۸٦

(۳) شولوق ریبوشکین نـگ برنچی جلد ص ۳٥ ده.

او گای اولو ون ظن ایتوب، سیو نبیکه بنا ایتدرگان و بو کونگه قدر سلامت قالغان منارەنی قالدردی). مسلمانلرنك قزانلرنك اوز دیننه خلاف دیب ظن ایتدکی علمی اثرلرینی کتابلرینی یازولرینی برسینیده سلامت کویگه آلوب قالمادی. اول زمانده بلم جهتندن بیگوك توبەن اورنده طورغان روس عسکری، دینسز دیب اویلادقلری قزانلرنك اثرلرینی برده قزغانمادیلر. شولای ایتوب ایڤان غروزنی‌نك دینی تعصبلری تحت تأثیرنده بزگه تاریخمزنی، ماضیمزنی کورسەتورلك بر نرسەده سلامت قالمادی.

شونك اوچونده، «فتح ایتلوی مقرر اولغان بو قزان، نیچکده ایوان غروزنی قولنده فتح ایتلمیچه، یا آندن ایلك یا آندن صوك، مثلاً باریس غادونوف کبی علم و عمران‌نی تقدیر ایته آلا طورغان برەر ذات طرفندن فتح ایتلسه یخشی بولور ایدی» دیب ایتلەدر.

قزاننگ تاریخی – قزان دورنده بلغارلرده معیشت- علم، علماء –اداره –. بلغارلرنك تاتارلر وقتنده هم قزان دورندەگی حاللرینك هر ایکیسی بیك طومانلیدر. کیرەك بزنك خلقنك باشینه کیلگان فوق العاده کوب تاریخی واقعەلر سببندن، کیرەك خلقنك محکوم اولدقی فوق‌العاده جهالتی قارانغیلغی سببندن بزنك اول ایسکی باباлرمز ایله بزنك آراده مخابره یوللری کیسلگان. یعنی آلاردن بزگه تاریخی معلومات بیررلك یازمه اثرلر نیلر قالماغان. بزگه تاریخمز حقنده بیك یاخشی خبرلر بیروچی عرب، فارس محررلری قزان خانلقلری و قتلرنده تمام طنغانلر ایدی. آلار ایله

قزان آراسنده مناسبتده يوق ايدى هم آلار اوزلريده تقريباً يوق ايديلر (۱).

بزگه تاريخمزنك اوشبو قدريسنى ايرشدروچيلر روس راهبلريدر. آلار روسلر ايله قزانلر آراسندهغى صوغشلر نيلر حقنده يازغالاب بارغانلر. بزنك تاريخنك بو قزان خانلغى قسمنده بولاردن باشقه منبعى يوقدر. بو ماناخلر قزانلرنك شوندى صوغش حاللرندن باشقه حاللرينه عائد سوز يازا آلماغانلر. اوشبونك اوچوندهقزان دورنده گى تاريخمز، روسلر ايله ايكى آراده صوغشلر فلانلرنى حكايهدن عبارت اولوب قالادر. هم شونك اوچونده مؤرخلر قزان خلقلرينك تجارت، عمران، مدنيت، علم، معارفلرى حقنده بر سوزده سويلهمزگه ياكه بيك آز سويلهرگه مجبور اولغانلر. شولاى ايتوب قزانلرنك داخلى حاللرى تاريخده بيك طومانلىدر.

قزان دورنده بلغارلر اوزلرينك معيشتلرينى اوزگهرتمهديلر؛ آوللرد، شهرلرده طورديلر. شهرده گيلر سودا وصناعت، آولدهغيلر زراعت، حيوان آصراو، بال قورتى تربيهلهو كبى كسبلر ايله شغللنه ايديلر. شرقى ياۋروپا ايله آزيا تجارتنده واسطهلق ايتديلر. جايگى كون ايون آينده، بلغاردهغى كبك اوك، زور يارمنكهلرى بولا ايدى (۲).

قزانلر اوز تللرنده يازغانلر؛ آرالرنده عالملر بولغان، ايك زورعالملرى دين باشلقلرى «سيد» ديب آتالغان. خانلر سيدلرگه

---

۱) چونكه بو وقت عرب مدنيتى تمام سونوب بتكان ايدى.

۲) بزنگ بابالرمزنگ بو يارمونكهلرى بوكون ماكارجه (نيژغارود) يرمينكهسى اسمى ايله دوام ايته.

تعظيم ايته، اول آت اوستنده بولغانده، خانلر كيلوب قولن اوبه تورغان ايديلر.

مكتب ومدرسه‌لرى بولغان. تاجيك ايرماغى (١) (حاضرگى شهر دوماسى هم بيبليوتيكه تيره‌سى بولور) (٢) ديگان اورنده، قزانلرنك مكمل كتبخانه‌لرى بولغان ايكان (٣)، روسلر طرفندن هلاك ايتلگان (٤). قزانلرنك بزنك زمانغه قدر سلامت قالغان بر بر ادبى علمى اثرلرى قالماغان. تيك شول ايلك گى مدنيت‌نك جيلى ايله، قزان آلنغاندن ٣٠ يللر صوك يازلغان «تواريخ بلغاريه» اسمنده بر اثر هم شول زمانلرغه يافن تأليف ايتلوى ظن ايتلگان «داستان نسل چنگزخان وآقصاق تيمور» ديگان بر اثر، ياكه‌نى وقت تأليف ايتلوى معلوم اولماغان، لكن مجوسيلك‌نك فوتلى‌وقتلرنده‌يازلولرى بيلگيلى بولغان«بدوام»، «نصيحت الصالحين» ديگان كبى اثرلر بار.

بلغارلرنك قزاندن ايلگه‌رگى دورلرينه عائد يازولى قبر طاشلرى، آقچه‌لرى‌نيلرى‌بيك كوب طابلا؛ لكن قزان دورلرينه عائد توبلى اثرلر كوب طابلمى.

قزانلرنك ايسكى تللرينه عائد بعض ليثاپيسلرده يازلغان كلمه‌لر هم اسملر بار. موندن باشقه ينه قزانلرنك هم آلارنك خاتونلرينك، خانلرينك نيندى زور ادبى قوه‌گه مالك بولولرن آچق كورسه‌ته طورغان لكن روس تلنده يازلوب قالغان بر اثر بار. اولده سيونبيكه‌نك، قزانده‌اسير قالغان‌روس‌طرفندن‌يازلوب‌قالغان، زاريدر.

---

(١) ، (٢) مراد افندى جلد ٢ ص ١٥٤.
(٣) ، (٤) مستفاد الاخبار جلد ١ ص ١١٨.

قزانده اداره اشلری همان بلغار دورنده‌گی صورت ایله کیلگان. مملکت اداره‌سی خلق هم بیلر (دۋورانلر) قولنده بولغان. بیلرنڭ زورلری «قاراچی» دیب، هم خان تیره‌سنده آنی صاقلاب یوری طورغانلری «اولان» دیب آتالغانلر. مملکتنڭ تورلی طرفنده‌غی باشقرد، چیرمش، چواش، آر کبی طائفه‌لر، همیشه اوزلرندن تعیین ایتلگان بیلر طرفندن اداره ایتلگانلر. آلار خانغه یاساق توله‌ب طورغانلر. مملکتده دین حریتی همان ایلکگی بلغار وقتنده‌غی کبی ایدی. تورلی فین هم تورکی قوملری اوزلرینڭ تله‌گان عقیده‌لرینی تمام اختیار ایله اعتقاد ایتوب تله‌گانچه دین عمللرینی اجرا ایته‌لر ایدی.

برنچی جزئنڭ صوڭی

فهرست

مقدمه ص٢، مأخذلر ٤، مدخل ــ تورك خلقلری ٧.

I

بورونغی زمانده تورك خلقلری.

بورونغی تورکلرنك معیشت ایتکان اورنلری ــ ١٠، ایسکی زمانده تورك جمعیتلری ــ ١١، معیشتلری ــ ١٣، طبیعت واخلاقلری ــ ١٧، دین، حرف وقانونلری ــ ١٩، کورشی قوملری ایله مناسبتلری ــ ٢٢، بورونغی تورکلرنك ادبیاتی ویازولری ــ ٢٣، تورك قاآنلری ــ ٢٥، غرب طرفنده غی تورکلر ــ ٢٧، تورکلرنك غرب طرفینه حرکتلری ــ ٢٩، توکیولر ــ ٣٤، تورکلر هم عربلر ــ ٣٦.

II

اسلامیت هم تورکلر.

(توکیولردن چنگزگه قدر)

اسلام مملکتلرنده تورکلر ــ ٤٠، غزنویلر ــ ٤٤، سلجوقیلر ــ ٤٥، اسلام مملکتنده تورکلر ــ مدنیت ــ ملیت ــ ٤٩، اصل تورك یرنده قالغان تورکلر ــ ٥٤، اویغورلر ــ ٥٧، اصلاڨیانلر ــ ٦٤، خزرلر ــ قیچاقلر ــ ٦٩، بلغار تورکلری ــ ٧٦، قاراخطایلر ــ ٩٠، چنگز ظهوری آلدندن مرکزده گی تورکلر، ماغوللر ــ ٩٤، چنگز آلدندن عموما تورکلر ــ ٩٧.

III

چنگز خان بيوك تورك حكومتى.

(ايلى قاآنلق تختى ماغوللر قولنده)

تيموچين نڭ ياش وقتى-۹۸، تيموچين قاغان بولدى-غلبه لر-۱۰۲، تيموچين ايله طوغرول خان هم نيوچيلر-۱۰۳، تيموچين ايله طوغرول خان آراسنداغى واقعه-۱۰۵، مركزده گى توركلر تيموچين قولينه كره لر-جاموقا-۱۰۸، تيموچين قاآن چنگز بولدى-۱۱۰، چنگزنڭ عسكر ترتيبى-۱۱۱، شمالى قطاينى يعنى نيوچيلرنى آلو - ۱۱۲، چنگزنڭ اسلام مملكتلرنده، غربده گى واقعه لرى-۱۱۵، چنگز خان نڭ شخصى، اشله گان اشلرى-۱۲۰، چنگزنڭ بالالرى وقتنده ماغول مملكتى-۱۲٤، بيوك ماغول مملكتينڭ بولنوى- ۱۲۹، ماغوللر تأثيرى ايله تورك تلى وادبياتى - ۱۳۰.

IV

دشت قپچاق ياكه آلتون اوردا مملكتى

جوجى خان-۱۳٤، باتو-۱۳۵، بركه خان۱٤۲، منگو تيمر خان- ۱٤٦، تدان منگو خان - ۱٤۷، تلابغا خان - ۱٤۷، طقطاى خان - ۱٤۸، اوزبك خان - ۱۵۰، جانى بك خان - ۱۵۷، بيردى بك خان - اختلال - تورلى خانلر - ۱٦۱، دشت قپچاق قوتينڭ ايدل بويندن صردريا بوينه كوچوى - ۱٦۲، ماماى ميرزا - ۱٦۳، كوليكوا صوغشى - ۱٦٤، توقتامش خان - ۱٦٦، توقتامش نڭ موسقواغه هجومى - ۱٦۹، تيمرلنك ايله توقتامش خان آراسى بوزولو-۱۷۰، توقتامش، ايدكو، تيمر قتلق، تيمرلنك-۱۷۲

تيمرلنكنڭ توقتامش خانـى يـكوب بتون دشت قپچاقنى هلاك ايتووى – ١٧٤، ايدكو، توقتامش ١٧٥، توقتامشنڭ صوڭ كونلرى – ١٧٦، ايدكو ميرزا تصرفنده خانلر – ايدكو ميرزانڭ روسياغه هجومى – ١٧٨، آلتون اوردا تختنده توقتامش خان بالالرى – ١٧٩، الوغ محمدخان – ١٨٠، سيد احمدخان – ١٨٣، دشت قپچاق مملكتينڭ انقراضى – ١٨٧، سراينڭ صوڭغى كونلرنده هم صوڭنده تاتارلر – قپچاقلر – ١٨٨، سراينڭ صوڭغى كونلرنده قپچاق مملكتى هم بتون سيبيريا – ١٩١.

V

تاتارلردن صوڭ بلغارلر – قزان خانلغى

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن صوڭ – ١٩٤، قزان شهرى – ١٩٧، الوغ محمد خان – ١٩٩، واسيلىنى اسير آلوى – ٢٠٠، محمود خان – ٢٠٣، ابراهيم خان – ٢٠٤، الهام-خان – ٢٠٧، محمد امين خان – ٢٠٨، ماموق خان – ٢٠٩، عبد اللطيف خان – ايكنچى مرتبه محمد امين – ٢١٠، شيخ على – ٢١٥، صاحب گرى خان – ٢١٦، صفا گرى خان – ٢١٩، جان على – ٢٢٤، ايكنچى مرتبه صفا گرى – ٢٢٥، ينه شاه على – ٢٢٨، ينه صفا گرى خان – ٢٢٨، سيونبيكه اوتامش گراى – ٢٣٠، سيونبيكه، اوتامش گرىنڭ اسير بولوى – ٢٣٥، اوچنچى مرتبه شاه على – ٢٣٨، يادكار خان – ٢٤٤، كناز ايڤواننڭ قزانغه سفرى وصوغشى – ٢٤٦، قزاننڭ صوڭغى كونى– روس قولينه توشوب منقرض اولوى – ٢٥١، بلغارلر قزان خانلغى وقتنده – ٢٥٧، قزاننڭ تاريخى – علم – علماء – تل وادبيات، اداره – ٢٦٠.

بعض اورنلرغه عائد بيك مهم تصحيحلر

۲۹ ص ده‌گی ۱ نومرلی حاشیه‌گه: ایرانلر اوزلرینه بیك آز معلوم بولغان اورتا آزیا خلقینه «ساق» دیگان کبی، گریکلرده بو اورتا آزیا یاقلرنده‌غی اوزلرینه معلوم بولماغان خلقلرنی «اسکیف» دیب آتیلر ایدی. В. В. Григорьевъ نڭ Оскиескомъ народѣ Сакахъ دیگان اثرنده ص ۹٤-۹٥.

٦۹ ص ده ۲ نومرلی حاشیه‌ده: خزر اسمی ملی اسم توگلدر دیگان سوز اورنینه: خزر اسمی ملی اسمدر. بو اسم میلاددن بیشنچی عصر ارمن مؤرخی موسی خارینسکی‌نڭ تاریخنده برنچی کتاب، ٥ نچی بابده ذکر ایتلگان. خزرلرنی عرب وگریك مؤرخلری خزر دیب، روس لیتاپیسلری козаре یاکه козаръ دیب، یهود مؤرخلری косаръ یاکه козаръ دیب یوروته‌لر. بو حقده А. Я. Горкави نڭ Сказаніе еврейскихъ писателей о хозарахъ и хозарскомъ царствѣ دیگان کتابنده ص ۲۸۱ هم ۳۰٤-۷ قارالسون.

۹۲ ص‌ده ۹ نچی سطرده خطایلر سوزی قطایلر دیب اوقولسون.

۱٦٦ ص‌ده ۱٤ سطرغه عائد اوشبو حاشیه قالغان: توقتامش‌خاننڭ تولی خواجه اوغلی بولوی ثابتدر. پرافیسسور Эрдманъ توقتامش بن تولی خواجه دیب یازلغان ایسکی‌قیمتلی‌چناياق تابقان. بو حقده Зап. Имп. Арх. общ. نڭ ۳ نچی جلدنده (۱۸٥۰ نچی یلغی) переч. засѣд. ده ۱۰۸ نچی صحیفه قارالسون.

١٩٧ ص‌ده ١٧ نچی سطرلرغه عائد اوشبو حاشیه توشوب قالغان: تاتارلردن ایلگاری قزان اسمی تقریبا بر یا که شهر یا که جلغه اسمی بولوب‌بارا ایدی. کمنکی ایکانی‌معلوم بولماغان برلیتاپیس‌ده:« ١١٦٤نچی یلده کنازبوری، بلغارلر اوستینه بارغان وقتده، قزان بلغارلرینه توغری کیلدی» دیگان. ایسکی‌قزاننگ بناسی باتو خانغه نسبت ایتوله. بوسی حقنده قزانده اسیر بولوب تورغان روسننگ یازغان تاریخنده ص ١٠ - ١٤ قارالسون.

کتابده شاه علی اسمی شیخ علی دیب یازلغان کوبگه قالدرلدی. درستی شاه علی‌در. قبر طاشلرنده هم خلق تلنده شاه علیدر.

بیوك تورك - ماغول قاآنلغی

میلادی ۱۳۰۰ سنه‌لرده

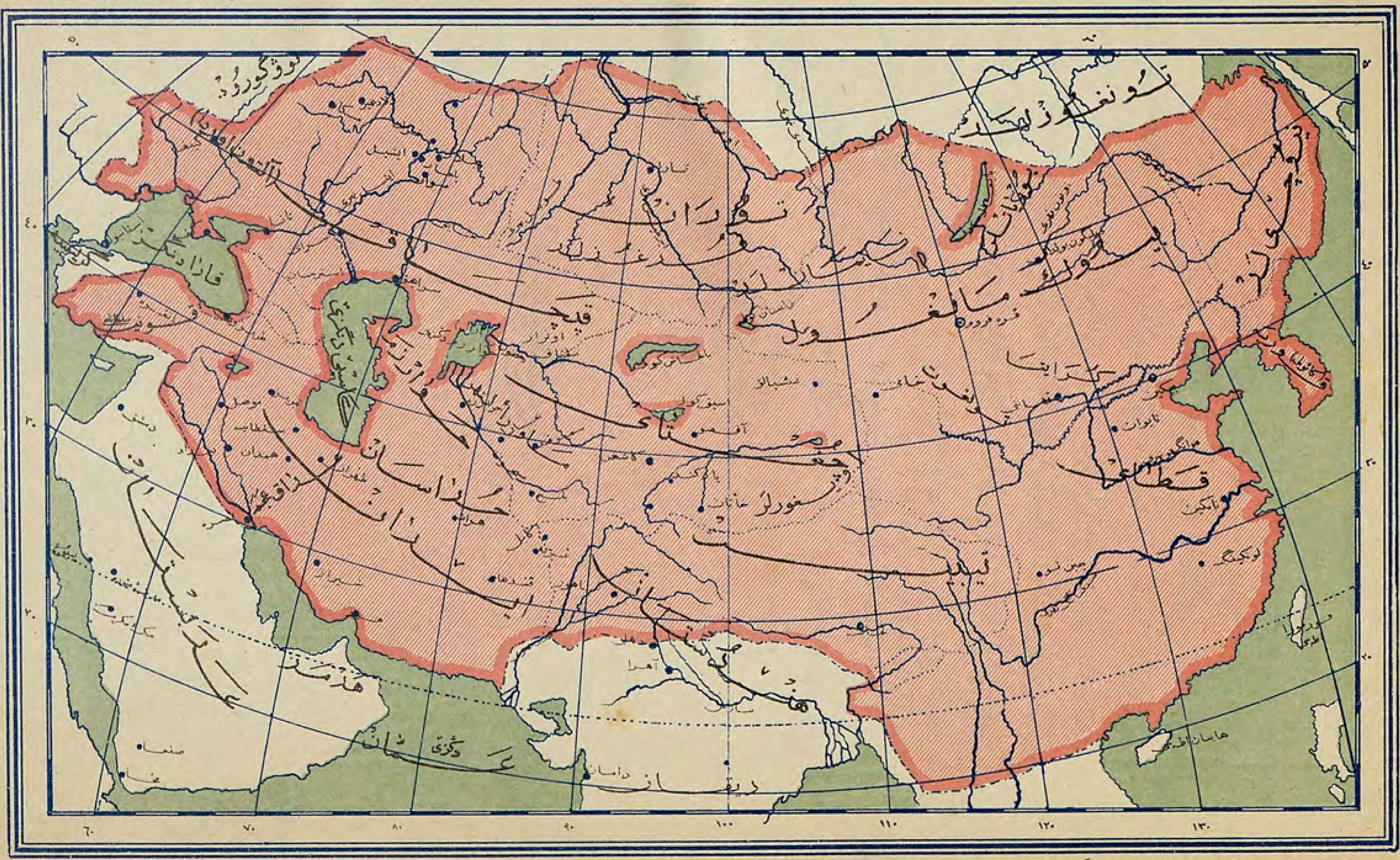

مؤلف ملا معین برقصچیلی ایله نیمسچه اشپروتیر خریطه‌سندن فاراب ترسیم ایدلدی. ЛИТ. В.В. ВАРАКСИНА КАЗАНЬ. محمد ادریس نانڭ کتابی و ترسیمی ایله ملت کتبخانه‌سی طرفندن طبع ایدلدی

بیلگه قاآن هیکلندن نمونه.

(۳۹ صحیفه‌گه علاوه)

= ایسکی تورك یازوی ایله =

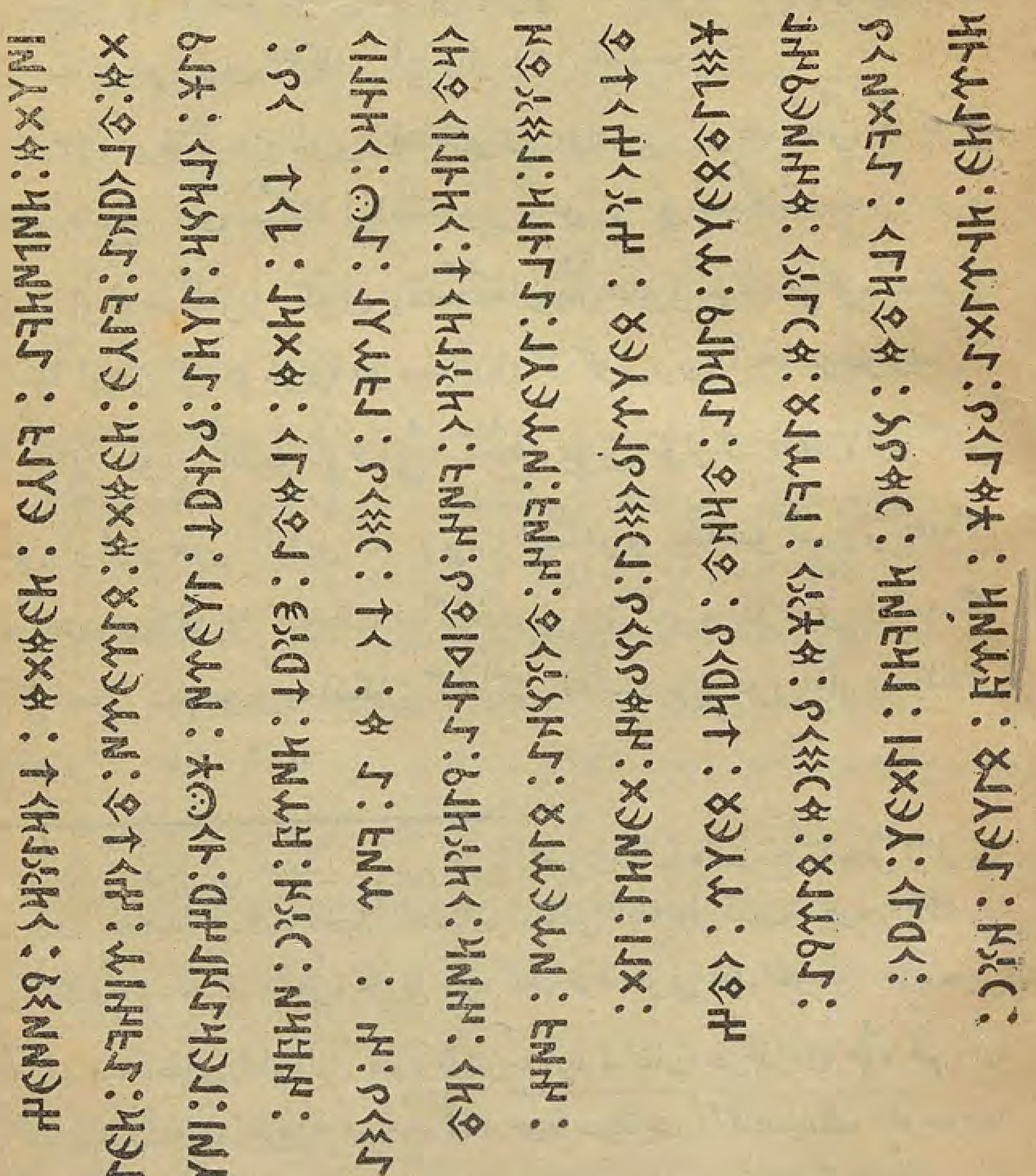

بیلکه قاغان هیکلندن نمونه

= عرب حروفاتی ایله =

۱) تەڭری تەگ تەڭریده بولمش تورك بیلکه قاغان بوۇدکه اولورتم. صابمن نوکەتی أشیدگیل اینییگو نیم اوغلانم، بیریکی اوغوشم بودونم و بەرەییه شادابت بەگلەر ویرنیا تارقات بویوروق بەگلەر اوتوز (۱۲ علامت).

۲) توقوز اوغوز بەگلەری بودونی بوصابمن أدکوتی اشید قاتیغ دی تڭلا! ایلکەرو کون توغصقا، بەرگەرو کون اوتوصڭارو کون باتسقڭا ویرغارو تون اوتوسڭارو آندا ایچره کی بودون قو (پ) ما ڭا کورور انچا بودون.

۳) قوب أتدیم. اولماتی آیغ یوق تورك قاغان اوتوکەن یش اولورسار ألتەبوڭ یوق. ایلگەرو شاندوڭ یازىقاتەگی صولەدیم و تالویقا کیچیگ تەگمەدیم و بەرگەرو توقوز ارسەنکە تەگی سولادیم توپوصاتکه کیچیگ تەگمەدیم و قوریغارو یانچو اوگور.

---

(۱) موندەغی حرفلر مرحوم قیوم ناصرینڭ «انموذج» اسملی تاتارچه صرفنده صحیفه ۳ - ۵ده اختیار ایتکان املاسی ایله یازلدی. «و» اکادیمیا ناوکننگ «y» حرفینه، «وٓ» حرفی «ÿ» گه، «و» حرفی «o» حرفینه، «وٓ» حرفی «ö» حرفینه مطابق اولورلر. قیوم ناصریده بولماغان حرفلردن «و» هم «ی» اکادیمیانڭ «ы» حرفینه هم «و» ایله «ی» حرفلری اکادیمیانڭ «i» حرفینه مطابق اولورلر. بو کونده استعمال ایتولە تورغان «ه» اکادیمیانڭ «ä» حرفینه مطابق بولور.

بیلکه قاآن هیکلی نمونه‌سینك

= ایدل بویی تورکچه‌سینه ترجمه‌سی =

۱) «کوککه‌اوخشاش. کوکده توغان، تورکنك ملی قاغانی» (اسمنی قبول‌ایتوب) مین بوکون اوتوردم (تحتکه). منم سوزمنی آخرینه قدر طکلاکز (سز) منم یاش قرداشلارم هم اوغلانلرم، سز منم ایبداشلرم هم منم ملتم، ای سز اوکده طورغان شادپیت بیکیلر! ای‌سز صولده‌طورغان تارقات بویروك‌بیکیلی، سز اوتوزلر!

۲) ای توقوز اوغوز خلقلری هم بیلری سز منم سوزمه یخشی هم‌اخلاص‌ایله قولاق صالکز اعتبار ایتکز! آلده، (کون چغشده)، اوکده (کون اورتاسی طرفنده)، آرتده (کون‌باتش طرفنده)، صولده (تون اورتاسی طرفنده) ـ شونده طورغان همه ملتلر، خلقلر منم قول آستمده‌در؛ شول قدر خالق (مینك).

۳) قطعیا توزودوم، (تیك) شول وقتده قاچان تورك قاغانی اوتکون خلقنده (Черни) هیچ شهر تلی مملکتکه خواجه بولا آلمی اوطورغان وقتده تورك جمعیتلرنده هیچ اویات قالماغان وقتده. آلغه (یعنی کون چغشقه) مین عسکر ایله شاندونغ یو صحراسینه قدر باردم. دکزگه بیك آزغنه بارب یتمدم. اوکغه (یعنی جنوبکه) مین عسکر ایله توشاشدن توقوز أرسن‌گه قدر کتدم تبتکه بیك آزغنه یتمدم، آرتقه (مغربکه) اینچو یلغه‌سینی اوزوب عسکرم ایله توتاشدن.... گه قدر باردم (۱)

(۱) بو اثرلر حقنده یخشی وتفصیللی معلومات آلور اوچون رادلوفنك Труды орхонской Экспедиціи دیگان مجموعه‌لرن هم ملیورانسکی Память въ честь Кюль Тебинь دیگان اثرلرن قاراغه کیره‌ك.

قوداتقو بیلك‌دن نمونه

= اویغور یازوی ایله =

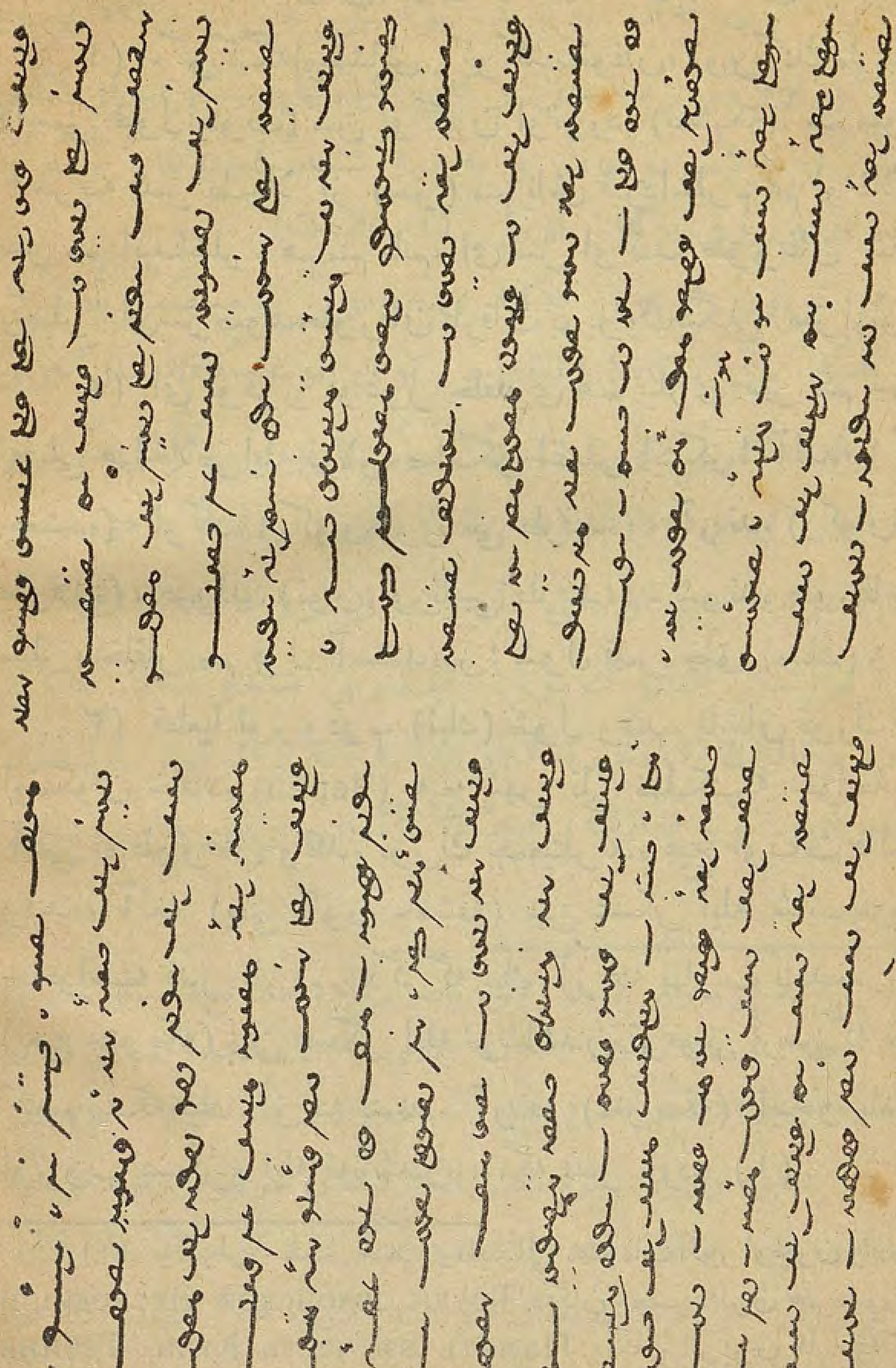

(٦٤ نجی صحیفه‌گه علاوه)

قوداتقو بیلك نمونه‌سی

= عرب خروفاتی ایله =

تیگب اوغری یالغان آنی آلغای سوس.
کیشه‌ن اول کیشیکه بیلیك هم اوغوش
کیشه‌نلك یاراقسزفا بارماس اوکوش.
سه‌وکره‌ك آدین اول کیشه‌نلك تودار
که‌ره‌کلیك آدین، کور، کوداسلیك تودار.
کیشه‌نلیك کوره‌میش که‌ره‌کچه یوریر،
توشاقلق (آت) تورماس تیله‌کچه پاریر.
اوغوش اول سکا اُتکو انتلق آداش،
پیلیك اول سکا که‌ت پاغیرزاق قاداش.
پیلیکسزگه قیلغی قیلینجی یاغی
آدین بولماساتیپ پو ایگی چوغی.
موکارماکز ادو کلدی تورکچه ماصال،
اوغیغل مونی سه‌ن! کوکل اوککه آل!

(۱) قوداتقوبیلك رادلوف‌طرفندن ۱۸۲۱ هم ۱۹۰۱ هم ۱۹۱۰ سنه‌لرده زور قولده ٤جلدلك بولوب یازما وباصمه صورتنده اویغور حرفلری هم اکادیمیا حرفلری، نمسچه ترجمه‌سی، مفصل شرحلری مقدمه‌لر ایله مکدن آرتق صحیفه‌لرده‌نشر ایتلکان. قوداتقو بیلك‌دن آلدقمز بونمونه رادلوفنک ۸٤۳هـ. ۱٤۳۹ م ده هرانده یازلغان قوداتقو بیلك نسخه‌سندن آلوب نشر ایتکان فاکسیملیه‌سینگ ۲۱نچی صحیفه‌سندن آلندی. توبه‌نگه توشکان سطرلر صولدن‌اونگغه‌نابا، اما کول‌تکین‌یازونده‌اوکدن‌صولغه تاباواوقولورلر.

«اوغوشليق كيشيكه اشيديپ اوغوش،
بيليكسز كيشيگه آدى‌ته‌ب سوگوش.
بيليكليككه بيلكى توگل تون آش اول،
بيليكسزكه قيلينجى ياوز قولداش اول»
اوغوشلق كه‌زه‌ر اوبكه، اوستون يرات!
بيليكليك پازار پوشما، اتكو خيل آت.
پوايگو پيله اشكه ياقما أبه!
قالى ياقسه قيلدك تيريكليك يابا.
اوكونچلك پولور توتقى اوپكه ايژى،
يازوقلق پولور ايشته پوشسا كيژى،
آمو للوق كه‌ره‌ك ئه‌رگه قيلغى اوگغاى،
اوروگلوق كه‌ره‌ك په‌كه توقسا كون آى،
آمو للوق كه‌ره‌ك هم سيليكليك كه‌ره‌ك،
اوغوشليق كه‌ره‌ك هم بيليكلك كه‌ره‌ك.

قوداتقو بيلك نمونه‌سينك

= ايدل بويی تورکچه‌سينه ترجمه‌سی =

اگر آ ڭا اوغری يا که يالغانچی تيسه آنی سوزی قوتقارر.
بلك ايله عقل، کشيگه طيناق (کيشه‌ن) در.
(طيناقلی) کشه‌نلی آت ياراقسز اورنغه کرمی
سويوکلی آتنی کشه‌نده توتار.
کيره‌کلی آتنی کوتو يانده توتار.
کشه‌نلی آت قاراب کيره‌ك اورنغه‌غنه يورور؛
بوش آت تيك تورمی تله‌گان ياغينه کيته.
عقل سينڭ ايدکو توغری ايبده‌ش.
بيلك اول سيڭا شفقتلی قارداش.
جاهلکه بار طبيعتی قيلونشی دشماندر
اگر آنڭ باشقه دشمانلری بولماسه بو ايکاو هروقت دشمانی بولورلر.
موڭار تورك مقالی موافق کيله،
مونی اوقی کوڭلکه آل!
«بيلکلی کشيگه هر ايشتکانی عقل،
جاهلگه حتی اوز اسميده سوگوش.
بيلکلی گه بيلك کيم (طون) هم آش،
بلکسزکه بار قيلونشی يامان دشمان در.»
عقللی اوپکه‌نی کيچه‌ر، هم‌سين آنی يراق قيل
بيلکلی قزولقنی باصار. هم آ ڭا ايدگو آت لائق.
بو ايکه‌و برله آشغوب بر اشکه کرشمه
آلارنی قيلساڭ اوزڭنی هلاك ايته‌سڭ.

قوبلاينك مربع يازوندن نمونه

= ماغول خانلرندن برينك يارليغى =

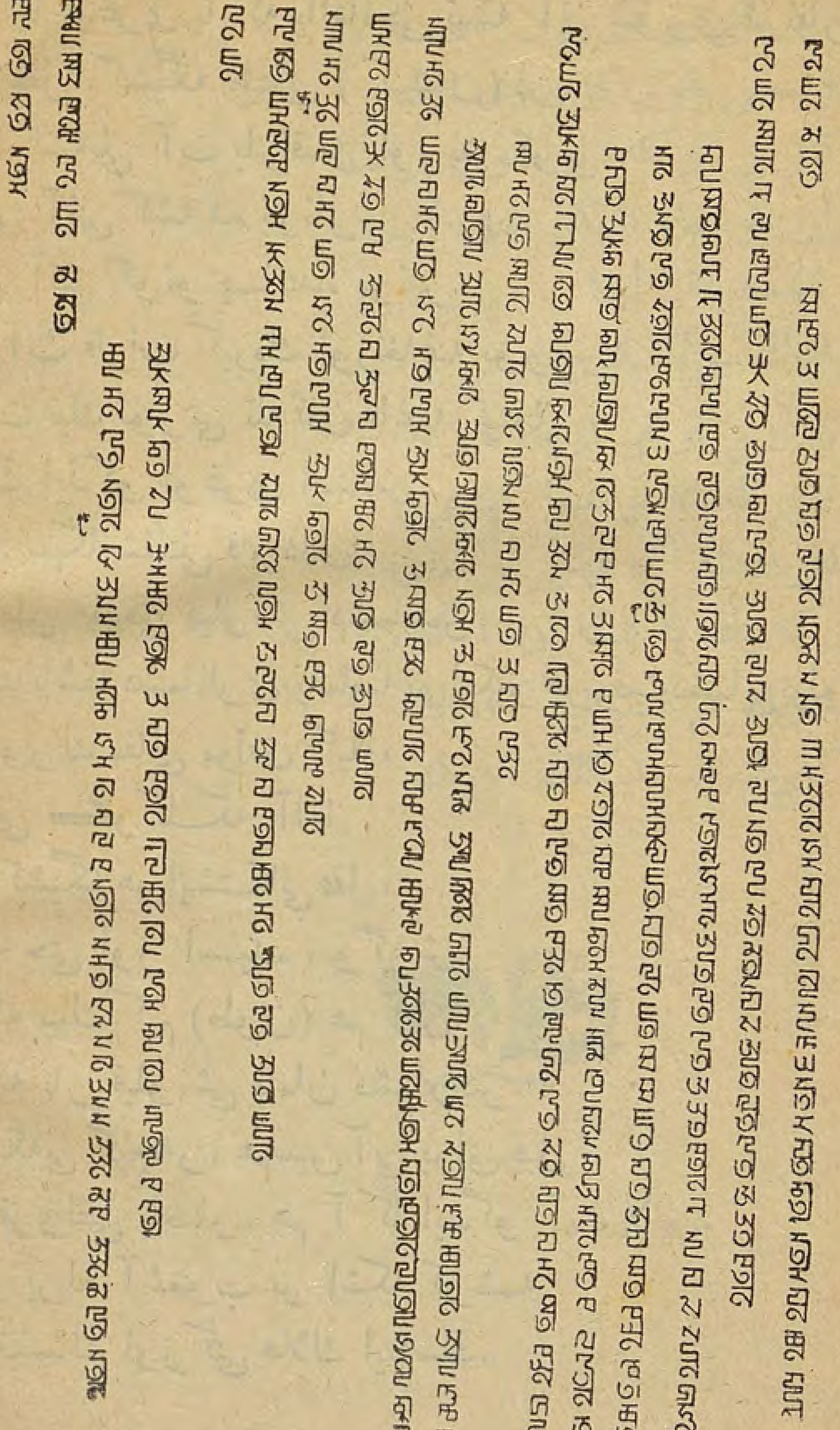

(۱۲۸ صحيفه‌گه علاوه)

قوبلاى يازوى ايله يازلغان يارليقنك مانغولچەسندن ۹ يول.

= عرب حروفاتى ايله =

۱) خـانوسو ـ دور. ۲) خانـغ تاى ـ خيوى ـ جى مـانو. ۳) چەريگود ـ ون نويـاددا چاريك آرنا بالاغادون دارو غاسدا نايـاددا ايماق ايماغودون ٤) اوتوگوچى يورچيخون يابوخون أيچينه اير گەنه دولغاخوى. ٥) اى جى. ٦) خانو جارليقدر. دوبيد اركەئود سينش يود آليبا آلباخوبچيرى اولو اوزەن ۷) تەگرى ايكى جالباريجو ايروگه ـ اوگون آتوغاى كەكسەن. ۸) جارليغون يوصاغار آليبا آلبا خوبيرى اولو اوزەن. ۹) تەگريگه جالباريچى ايروگەر اوگون آتوغاى گەن.

يارليقنك اوشبو ۹ سطرينك

= تركچه ترجمەسى =

۱) خانلق عظمتى ايله. ۲) ايمپراطوريتسا بزنك سـوزمز. ۳) چرو (عسكر) باشلقلرينه هم‌چرو كشيلرينه، شهرهم‌اويماقلرنى قاراوچى. ٤) باشلقلرغه، اوتوب‌يورگوچى (مسافر)لرگه، ايلچى بولوب يوروگوچيلرگه هم خلقغه ايتلگان ٥) سوز. ٦) خان يارليغيدر: دويدلر، اركەئودلر، سيبش يودلر هيچ بر آلم (خراج) هم خدمت كورماينچه ۸) تەگريكه يالواروچى، يخشى دعا قيلوچى بولورلر. ايتولگان ۸) يارليغغه موافق هيچ بر آلم (خراج) هم خدمت كورمەينچه. ۹) تەگريكه يالواروچى، يخشى دعا قيلوچى بولورلر.

تيمر قتلق خان يارليغى

= اويغور حروفاتى ايله =

[illegible]

(١٨٧ صحيفه‌كه علاوه)

تيمر قتلق خان‌نك يارليغى (۱)

= عرب حروفاتى ايله =

تيمور قتلق سوزم:

اوك قول سول قول‌نك اوغلانلرىغه آ ڭلاتو ادگو باشليق ملك يوز اون بك‌لرى‌گه ايكى ايچكى كندلريغه قاضى مفتى‌لاريغا مشايخ صوفى‌لاريغه ديوان بتكچى‌لاريگه تمغاچى ترناقچى‌لارى‌غه يورت ايشلانچى يولار آچيچى‌لارى‌غه بوكاول توقتاول‌لارغه يامچى‌شوسرنچى‌لار قوشچى‌بارس‌چى‌لارغه كمكچى كوپر كچى‌لارگه بازاردا طورغانلرغه بويارليغ توتاتورغان محمدنك‌اوياب اتالرى‌نى بورونغى كچكان ساين خان چاغى‌دن بيرلى بير يارلق راست تارخانلق يوسونى جايوروب آتاسى حاجى بيرام خواجه‌نى بزنك خان آغالارمز سيورغان طرخان قيلغان جركاسين اڭلاتا اوتندى ايرسا اوتولين يوب كوروب محمد بزنك سيورغان بولوب تورسون ديديكمز بوكوندن ايلگارو قيريم برله قريق‌يرى‌نك طرخانى سودات آتليق كنديںك جوارندا بورونغى زماندن بيرو طرخان بولغان اوندينچى قلاسى بيلا مشهور بولغان قلاسى شرقباله يوسونى جاير سولارى بيلا محمدنك اوغلانلرى اينكچى حاجى محمد ومحمودنى آزاد وترخان بولسون. (۲)

---

(۱) بو يارليق بو اورنده يارطيلاشقنه آلندى. تمام كويگه عباره‌سى وترجمه‌سى هم شرحى ايله تيزين غاوزين، بيريزين، صابلوكف، آلابين، گريگوريف، صاويليف كبى ذانلرنىگ اثرلرندن آلوب «قپچاق - آلتون اوردا حكومتينىگ داخلى توزولوشى» اسمى ايله يازغان اثرمزده نشر ايته‌رمز ان شاء الله.

(۲) اسكى تورك، هم اويغور، قوبلاى يازولرن شرح ايتوب عرب حروفات ايله آلارنىگ تلمزگه مناسيتلرين بيان ايتوب يازغان كاغدلرمزنى انشاء الله بر كتاب صورتنده نشر ايته‌رمز.

تنبیه: خریطه‌ده‌غی «۱۳۰۰ سنه‌لرده» دیگان سوزنی «۱۳ نچی عصرنلك آخرینه تابا» دیوب اوقورغه کیره‌ك.

صوك.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ